

GERBIAMIEJI SKAITYTOJAI,

Naujasis „Nepriklausomybės sąsiuvinių“ numeris ir vėl kviečia atversti Lietuvos valstybingumo istorijos puslapius. „Mūsų didžiųjų“ skyrelyje tarpukario tyrinėtojas, istorikas dr. Artūras Svarauskas prisimena Lietuvos Prezidentą Kazį Grinių, kurį neatsitiktinai vadina „Lietuvos demokratijos simboliu“. Visą jo politinę veiklą persmelkia laikmetį pralenkusios supratimo, dialogo ir sutarimo paieškos.

„Faktų ir įžvalgų“ skyriuje Konstitucijos bendraautoris prof. Juozas Žilys toliau nagrinėja Konstitucijos rengimo istorines ir politines aplinkybes. Apžvelgiamos Konstitucijos koncepcijos paskelbimą lydėjusios diskusijos, plačiau atskleidžiami kompromisai, kurių buvo siekiama rengiant būsimosios Konstitucijos koncepciją.

Tame pačiame skyriuje – signataro filosofijos prof. Bronislovo Kuzmicko straipsnis apie tragiško mūsų vakarinės kaimynės Prūsijos likimo geopolitines pasekmes Lietuvai, 1990-aisiais atsidūrusiai SSRS apsuptyje iš Vakarų. B. Kuzmickas analizuoja, kokie istoriniai įvykiai ir sutartys formavo būsimąją Lietuvos ir Kaliningrado srities sieną. Daroma išvada, kad, nors Postdamo konferencija numatė po 50 metų persvarstyti Kaliningrado srities priklausomybę, to greičiausiai nebus daroma vardan politinio stabilumo.

Minint „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos“ leidimo 45-metį, „Dokumentuose“ skaitytojams pateikiami 40-ojo „Kronikos“ jubiliejaus proga Seime vykusios konferencijos pranešimai. Kronikos leidėjų, platintojų ir šio žygio tyrėjų pasisakymuose atsiskleidžia įvairiapusiška, rizikinga ir ryškų pėdsaką Lietuvos laisvės byloje palikusi „Kronikos“ istorija.

Kaip ir kiekviename numeryje, atverčiame Romualdo Ozolo palikimo lobyną. Šį kartą iškyla ekonominiai mūsų valstybingumo filosofo svarstymai „Alternatyva nuosmukiui – nacionalinis ūkis“. 2001 m. „Atgimime“ skelbtas tekstas nepraranda aktualumo Vakarų pasauliui toliau beviltiškai ieškant stabilios ir efektyvios alternatyvos tautas išvietinančiam ir krizes užprogramuojančiam globaliam kapitalizmui.

Metus pradedame kaip niekada gausiu „Mąstymų“ pasirinkimu. Čia skelbiame istoriko dr. Česlovo Laurinavičiaus interviu „Nuspręs Briuselis, ar reikia Basanavičiaus“, kuriame aptariamas Lietuvos istorijos politikos ir suverenumo padėties klausimas, taip pat – politologo Dovilo Petkaus tekstą „Neutralios istorijos kelias į okupaciją“. Autoriaus teigimu, šalies istorikai kryptingai konstruoja savo esmę sovietinį istorinį pasakojimą, esą visos Lietuvos istorijos ir Sąjūdžio kovos galutinis tikslas buvęs įsiliesti „į broliškų Europos tautų šeimą“. Itin gyvi ir asmeniškai svarstymai pateikiami politologo ir režisieriaus Karolio Kulpinio kalboje „Tarpinė būseną“, pasakytoje VU Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto 25-mečio proga.

Numerį užbaigia A. Petrauskienės ir V. Vaitkevičiaus „Paminėjimuose“ pradedamas ciklas straipsnių „(Ne)parašyta 1944–1953 m. Lietuvos partizaninio karo istorija“. Autoriai pastebi, kad gausėjant archyvinės medžiagos apie partizaninį karą, jo istoriografija šaukiasi metodologinio „perrašymo“: nekritišką rėmimąsi sovietinių bylų duomenimis turėtų keisti išsaugotų ir rastų partizanų dokumentų ir atsiminimų tyrimai.

Pabaigoje tradiciškai pristatoma redakcijos dėmesio sulaukusi knyga – beprecedentė prof. Zenono Norkaus monografija „Du nepriklausomybės dešimtmečiai“, išsamiai lyginanti Vasario 16-osios ir Kovo 11-osios Lietuvą, jos ūkines santvarkas, socialinę raidą, politinius režimus.

Redakcinė kolegija

MŪSŲ DIDIEJI**ARTŪRAS SVARAUSKAS**

LIETUVOS DEMOKRATIJOS SIMBOLIS KAZYS GRINIUS

2016-uosius metus Lietuvos Respublikos Seimas buvo paskelbęs Kazio Griniaus metais. Ir neatsitiktinai. Šią asmenybę pelnytai galime laikyti lietuviškosios demokratijos simboliu, jungusiu XIX a. lietuvių tautinį atgimimą ir XX a. pirmosios pusės atkurtąjį Lietuvos valstybingumą. Vinco Kudirkos bendražygis, varpininkas, tautinių ir demokratinių idėjų puoselėtojas. Jis vienintelis prieskario Lietuvos politikas, buvęs ir Ministrų pirmininku, ir Prezidentu. Jam teko garbė vadovauti pirmajai demokratiškai rinkto Seimo sudarytai Vyriausybei (1920–1922 m). Kita vertus, K. Griniui teko patirti, ką reiškia būti ir paskutiniu demokratiskai rinktu Prezidentu.

Jaunystė ir įsiliejimas į visuomeninę veiklą

K. Grinius gimė 1866 m. gruodžio 17 d. Marijampolės apskrities Selemos Būdos kaime mažžemių valstiečių šeimoje. 1887 m. įstojo į Maskvos universiteto Medicinos fakultetą, kurį baigė 1892 m. ir įgijo gydytojo profesiją. Po studijų grįžo į gimtuosius kraštus ir pagal specialybę pradėjo dirbti Marijampolėje. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, 1914 m. rudenį, buvo priverstas išsikelti į Rusiją – dirbo Lipecko srityje, įvairiose šiaurės Kaukazo vietovėse. Po karo išvyko į Prancūziją ir čia buvo įtrauktas į Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje veiklą. 1919 m. liepą tapo šios delegacijos Repatriacijos komisijos pirmininku. Darbas komisijoje buvo reikšmingas – K. Grinius padėjo daugiau nei tūkstančiui buvusių karo belaisvių lietuvių iš Vokietijos sėkmingai grįžti į Tėvynę.

K. Grinius anksti įsitraukė į lietuvišką visuomeninę veiklą. Dar besimokydamas Marijampolės gimnazijoje, kartu su klasės draugu Jonu Mačiu-Kėkštu leido rankraštinių laikraštėlį „Priešaušris“. Studijų metais dalyvavo Maskvos lietuvių studentų draugijos veikloje. Nors už tai caro valdžios buvo suimtas ir 1889 m. trumpam kalintas Butyrkų kalėjime, tačiau tai neatvėsino jo pasiryžimo tęsti visuomeninę ir patriotinę veiklą. Pradėjo bendradarbiauti JAV lietuvių spaudoje. 1891 m. jo iniciatyva Maskvos studentai įkūrė Fondą lietuvių knygoms leisti.

Baigęs studijas, K. Grinius aktyviai įsitraukė į lietuvių tautinį atgimimą, tapo Vinco Kudirkos bendražygiu. 1888 m. vasarą dalyvavo pirmajame varpininkų suvažiavime, kuriame buvo nutarta leisti „Varpą“. Su bendraminčiais organizavo periodinio leidinio „Ūkininkas“ platinimą. Nuo to meto jis pradėjo bendradarbiauti nelegalioje lietuviškoje spaudoje: vien „Varpe“ paskelbė 34 straipsnius, daug įvairių informacijos žinučių; kurį laiką šį leidinį redagavo. Dėl savo tvirtų tautinių ir demokratinų pažiūrų buvo nuolat renkamas į varpininkų vadovybę. 1906 m. tapo vienu iš pagrindinių Lietuvos demokratų partijos programos autorių. Šioje programoje K. Grinius atvirai ir aiškiai nurodė, kad lietuvių tautos siekiamybė – Nepriklausoma Lietuva. Be to, jis parengė 1905 m. įkurtos Lietuvos valstiečių sąjungos programą. Aktyviai dalyvavo Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos, įsteigtos 1917 m., veikloje. Vėliau, 1922 m. susijungusios į Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungą, šios partijos tiesiogiai bei ženkliai prisidėjo prie valstybingumo pamatų kūrimo.

Kazys Grinius – šeštosios Lietuvos Respublikos vyriausybės (1920–1922 m.) vadovas

1919 m. rudenį K. Grinius grįžo į nepriklausomą Lietuvą ir buvo išrinktas vadovauti Marijampolės miesto Tarybai. Nors apie didžiąją politiką negalvojo, tačiau sudėtingos valstybės vidaus ir užsienio aplinkybės lėmė, kad K. Griniui 1920 m. pavasarį teko dalyvauti Steigiamojo Seimo rinkimuose ir kiek vėliau, 1920 m. birželio 19 d., imtis atsakingo darbo – vadovauti VI Lietuvos Respublikos Ministrų kabinetui. Kas lėmė tokį K. Griniaus apsisprendimą?

Susirinkus Steigiamajam Seimui, darbą turėjo baigti Ernesto Galvanausko vadovaujamas Ministrų kabinetas. Tačiau naujos vyriausybės formavimas užtruko. Dvi įtakingiausios politinės jėgos – krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai – nesutarė dėl Ministro pirmininko kandidatūros. Tačiau laiko delsti nebuvo, nes tuo metu įtemptai ir nervingai

Valstiečių liaudininkų frakcija Steigiamajame Seime. Kaunas. 1920–1921 m. Autorius nežinomas. LCVA.

vyko Lietuvos ir Sovietų Rusijos derybos dėl taikos. Kuo skubiau reikėjo sudaryti oficialią ir pastovią Vyriausybę, kuri tinkamai atstovautų Lietuvos interesams derybose. Išėitis buvo rasta – siūlyti postą K. Griniui, tačiau būdamas kuklus jis atsisakė. Galutinai jį įtikino imtis atsakingų pareigų Lietuvos delegacijos derybose su Sovietais delegatai. Tomas Naruševičius vos ne ultimatyviai K. Griniui pareiškė, kad jei pastarasis atsisakys, „/.../ jam teks moralinė atsakomybė dėl suardymo, arba ir visiško nutrūkimo svarbių derybų su Maskva“¹. Tokių argumentų įtikintas, jis suformavo VI Vyriausybę. Prisiekęs demokratas K. Grinius į Kabineto darbą norėjo įtraukti visas svarbiausias politines jėgas – nuo kairiųjų iki dešiniųjų. Tačiau Stepono Kairio vadovaujamiems socialdemokratams atsisakius, o Antano Smetonos pažangiečiams iškėlus demokratiniam valdymui prieštaraujančius siūlymus, Kabineta suformavo krikščionys demokratai, valstiečiai liaudininkai ir keli nepartiniai asmenys.

K. Grinius Vyriausybei vadovavo nuo 1920 m. birželio 19 d. iki 1922 m. sausio 18 d., t. y. beveik pusantro metų. Jam valdant Lietuvą *de jure* pripažino devynios pasaulio valstybės. Per šį laikotarpį Lietuvoje buvo padėti valstybingumo pamatai ir nubrėžtos svarbios užsienio politikos gairės. Nemažų iššūkiu naujam premjerui tapo derybų su Sovietų Rusija procesas. Nuo šių derybų baigties galėjo priklausyti tolesnis valstybės likimas. 1920 m. liepos 12 d. Taikos sutartis su Sovietų Rusija buvo pasirašyta. Pagal ją Lietuva išgavo iš buvusio siuzereno – Rusijos – nepriklausomybės pripažinimą. Sovietai Lietuvai pripažino Vilnių, patenkino kitus teritorinius reikalavimus, pažadėjo medienos ir 3 mln. aukso rublių, kurie vėliau buvo panaudoti kuriant nacionalinę valiutą – litą. Kita vertus, Lietuva įsipareigojo per savo teritoriją leisti žygiuoti Raudonajai armijai, tuo metu kovojančiai su Lenkijos kariuomene. Kitaip tariant, nesilaikė neutralios valstybės statuso, ir tai buvo vienas pretekstų lenkų generolo Liucijano Želigovskio akcijai 1920 m. spalį. Nors istorikai šią sutartį vertina nevienareikšmiškai, tačiau ji buvo sąlygota to laikmečio realios padėties ir besiderančių šalių diplomatų sugebėjimų.

K. Griniaus Vyriausybei nemažas galvos skausmas buvo tarpvalstybinių santykių su Lenkija išsiaiškinimas. Abi valstybės 1918 m. atsikūrė kaip atskiros, nepriklausomos ir tautinės respublikos. Tačiau jos buvo susijusios istorine praeitimi. Lenkijos politinis elitas samprotavo, kad Lietuva turėtų būti arba Lenkijos dalis, arba abi valstybės turėtų sudaryti federaciją. Lietuviai tam priešinosi ir apeliavo į didingą istorinę praeitį bei tautų apsisprendimo teisę. Nors teritorinis ginčas tarp Lietuvos ir Lenkijos truko visą tarpukarį, tačiau VI Vyriausybei teko išgyventi sudėtingą laikotarpį, kai po nelengvai besiklostančių derybų su Lenkija 1920 m. spalio 9 d. tariamai Lenkijos vadovybei nepaklūsęs „maištininkas“ generolas L. Želigovskis užėmė pietrytines Lietuvos žemes ir Vilnių. Vyriausybė skubiai išsikraustė į Kauną. K. Griniui iškilo dilema: derėtis su „maištininku“ ir taip legitimuoti įvykusį faktą ar atmesti L. Želigovskio siūlymus. Ministras pirmininkas K. Grinius buvo linkęs ieškoti susitarimo. Visgi dauguma Vyriausybės narių buvo priešingos nuomonės. Jų nuostatos lėmė galutinę poziciją, kad derėtis būtų galima tik su Lenkijos valstybe, o ne su tariamu maištininku. Tuo pačiu metu K. Grinius ragino visus Lietuvos piliečius stoti ginti valstybės. Įkurtas Vyriausiasis Lietuvos gynimo komitetas (VLGK), Steigiamasis Seimas išsiskirstė, vietoj jo liko Mažasis Seimas, sudarytas iš septynių asmenų. Vilniaus netektis ir ryžtingi Vyriausybės sprendimai sukėlė iki tol neregėtą patriotizmo bangą Lietuvoje. Nepaisant to, kad K. Griniaus Vyriausybės darbo metu, nepalankiai susiklosčius aplinkybėms, iki 1939 m. spalio buvo prarasta istorinė sostinė, tačiau 1920 m. lapkritį buvo sustabdyti ginkluoti veiksmai tarp Lenkijos ir Lietuvos.

„Vilniaus byla“ pateko į tarptautinį akiratį. 1921 m. Briuselyje ir Ženevoje, vykstant Lietuvos ir Lenkijos deryboms, K. Grinius sprendė dar vieną dilemą. Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkas Paulis Hymansas siūlė priimti projektą, pagal kurį Vilniaus kraštas turėjo būti perduotas Lietuvai, tačiau už tai ji turėjo su Lenkija sudaryti ekonominę ir karinę konvenciją

¹ Butkus Z., Dr. Kazys Grinius // Lietuvos Respublikos Ministrų Pirmininkai (1918–1940). Vilnius, Alma littera, 1997, p. 228.

ir užmegzti su ja federacijai artimus santykius. Vakarų valstybės pritarė tokiam projektui. Vyriausybės vadovas K. Grinius taip pat buvo už tai, kad šis projektas būtų priimtas, nes laikėsi nuostatos, jog tai vienintelis kelias atgauti senąją Lietuvos sostinę. Tačiau dėl Seimo ir Lietuvos gyventojų pasipriešinimo P. Hymanso projektas buvo atmestas. Kokia karšta atmosfera tuomet vyrojo Lietuvoje, liudija pasikėsinimas į vieną iš derybininkų E. Galvanauską. Ministras pirmininkas K. Grinius, medikas pagal išsilavinimą, tiesiogiai rūpinosi sužeisto E. Galvanausko sveikata. Nepaisant to, kad Lietuva nepakluso Tautų Sąjungos siūlymams, 1921 m. rugsėjį ji buvo priimta į šią tarptautinę organizaciją.

Santykių su Sovietų Rusija ir Lenkija kontekste opus buvo valstybių sienos tarp Lietuvos ir Latvijos nustatymas. Nuo 1919 m. buvo ginčijamasi, kam turi priklausyti Palangos, Mažeikių, Alūkštos apskritys. Pasienyje buvo įvykęs ir susišaudymas tarp lietuvių ir latvių karinių pajėgų, ir tai galėjo virsti rimtu konfliktu. Šalims nesusitariant, klausimo narpliojimas perduotas Didžiosios Britanijos atstovo vadovaujamam nešališkam trečiųjų teismui. K. Grinius tiesiogiai domėjosi derybų eiga, pats ne kartą asmeniškai siuntė nurodymus Lietuvos delegacijai. Galiausiai 1921 m. kovą Lietuva ir Latvija rado kompromisą – Palanga ir Mažeikiai atiteko lietuviams, Alūkšta – Latvijai.

Užsienio politikoje K. Griniaus Vyriausybė susidūrė su iššūkiais. Daugeliu atvejų su jais pavyko susidoroti Lietuvai naudinga prasme. Istorikas Zenonas Butkus taikliai pastebėjo, kad VI Vyriausybė buvo bene paskutinė Nepriklausomoje Lietuvoje, kuri sugebėjo nepatekti į Vokietijos ir Sovietų sąjungos politikos orbitą. Šiai Vyriausybei – sąlyginai – pavyko vykdyti savarankišką užsienio politiką¹.

Vidaus politikoje 1920–1922 m. K. Griniaus Ministrų kabineto laukė ne menkesni iššūkiai. Tada buvo steigiamos ligoninės, mokyklos, sutvarkyta mokesčių sistema, transportas, tobulinamas valstybės institucijų darbas, stengtasi užkirsti kelią korupcijai, didelis dėmesys skirtas žemės reformai. Tai vienas svarbiausių besikuriančios Lietuvos pirmųjų vyriausybių veiklos sričių. Daugelį parengiamųjų žemės reformos darbų atliko K. Griniaus Vyriausybė. Nors ši reforma vėliau įgyvendino Lietuvoje socialinį teisingumą, apsaugojo valstybę nuo socialinio radikalizmo protrūkių, tačiau jos įstatymo rengimas ir svarstymas lėmė Vyriausybės krizę – krikščionims demokratams ir valstiečiams liaudininkams nesusitarus dėl detalių, K. Grinius 1922 m. sausio 18 d. turėjo atsistatydinti iš Ministro pirmininko pareigų. Tokiomis aplinkybėmis pirmoji parlamentinės demokratijos Vyriausybė baigė savo kadenciją.

Pasitraukęs iš Ministro pirmininko pareigų, K. Grinius nuo Lietuvos politinio gyvenimo neatitolo – jis dalyvavo 1922 m., 1923 m. ir 1926 m. vykusiuose rinkimuose į I, II ir III Seimus, buvo išrinktas pagal valstiečių liaudininkų sąrašą. Parlamentuose priklausė šios partijos frakcijai. Seime dirbo Konstitucijos rengimo komisijoje. Svarstant valstybės Konstitucijos projektą, iš Seimo tribūnos jis ne kartą primygtinai siūlė į Konstituciją įtraukti tokias nuostatas kaip mirties bausmės panaikinimas; pilietinių, sąžinės ir tikėjimo laisvių garantavimas; spaudos cenzūros panaikinimas. Visgi valdantieji krikščionys demokratai į ne visus K. Griniaus siūlymus atsižvelgė, todėl Seime balsuojant dėl 1922 m. valstybės Konstitucijos, buvęs Ministras pirmininkas susilaikė². Kita vertus, vėliau Konstitucijos jis laikėsi tvirtai ir po 1926 m. karinio politinio valstybės perversmo nuolat ragino Prezidentą Antaną Smetoną atsižvelgti į pagrindinį šalies įstatymą.

Trečiasis Lietuvos Respublikos Prezidentas (1926 m. birželis–gruodis)

Nepriklausomybės laikotarpiu Lietuva turėjo tris Prezidentus – A. Smetoną, Aleksandrą Stulginskį ir K. Grinių. Pastarieji du savo charakterio savybėmis buvo šiek tiek panašūs. Nors jų politinės pažiūros skyrėsi, tačiau abu buvo nuosaikūs, neturėjo „vado“ ar vienvaldžio lyderio ambicijų. Tuometiniame Lietuvos politiniame gyvenime dažnas reiškinys

¹ Butkus Z. Dr. Kazys Grinius, p. 230–241.

² Kazys Grinius // Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940), narių biografinis žodynas. T. 3. Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007, p. 274–278.

buvo politinių oponentų diskreditavimas, piktos replikos, tačiau Prezidentas K. Grinius nebuvo sulaukęs kandesnio įvertinimo. Nesižavėjęs lietuviška parlamentine demokratija, Prezidentas A. Smetona nevengė aštriai kritikuoti 1920–1926 m. valstybės santvarkos, tačiau K. Grinių įvertino kaip „vieną žymiausių žmonių lietuvių tarpe“¹. Kai A. Smetonos režimas legaliomis ir nelegaliomis priemonėmis pradėjo kritikuoti parlamentarizmą ir valstybės valdymo liniją pasuko vienvaldystės keliu, K. Griniui už nuopelnus Lietuvai visgi buvo paskirta nuolatinė 1200 litų valstybinė pensija. Tai liudija K. Griniaus autoritetą ir politinių oponentų akyse.

Tačiau, kaip rašo istorikas Mindaugas Tamošaitis, kuris yra susipažinęs su gausybe valstiečių liaudininkų dokumentų, K. Grinius iki išrinkimo valstybės Prezidentu 1926 m. birželį savo svoriu partijoje neprilygo teisininko išsilavinimą turinčiam bendražygiui Mykolui Sleževičiui. Pastarasis vadovavo partijai ir buvo svarbiausias šios politinės srovės, kuriai atstovavo ir K. Grinius, veikėjas. Po rinkimų į III Seimą, svarstant kandidatūras į valstybės Prezidento postą, iš pradžių K. Griniaus pavardė buvo apeinama. Partijos vadovybė kėlė Jono Vileišio ir Petro Leono kandidatūras². Tačiau eilinių partijos narių balsams lėmus, trečiuoju valstybės Prezidentu pasiūlytas K. Grinius. Šis atrankos į kandidatus epizodas liudija apie K. Griniaus asmenybės pažiūrų ir tolerancijos ribų platumą – jis nesiangažavo atstovauti vienai kuriai politinei srovei, todėl tikriausiai ir nebuvo populiariausias tarp partijos vadovybės. K. Grinius buvo visos demokratiškai mąstančios ir už pilietines asmenų teises kovojančios Lietuvos žmonių idealas. Dėl to ir buvo galiausiai pasiūlytas bei išrinktas Prezidentu.

Nepaisant to, kad jis buvo moralinis autoritetas, tačiau remiantis 1922 m. Konstitucija Prezidentas neturėjo didelių galių valstybės valdymo struktūroje. Valdžia buvo sukoncentruota parlamento ir Ministrų kabineto rankose. Prezidentas buvo laikomas „moraliniu autoritetu“. K. Grinius tokioms pareigoms tiko. 1926 m. vasarą jis pradėjo važinėti po Lietuvą: aplankė Šiaulius, Klaipėdą, Šilutę, Rusnę. Visur demonstravo kuklumą, taupumą ir paprastumą. To meto visuomenei patiko, kad šis Prezidentas nedėvi juodo frako ir cilindro

Išrinktasis Respublikos Prezidentas K. Grinius prisiekia Seime. Kaunas. 1926 06 08. Autorius nežinomas. LCVA.

¹ Tamošaitis M., Svarauskas A. Nuo Kazio Griniaus iki Antano Smetonos. Valdžios ir opozicijos santykiai Lietuvoje 1926–1940 m. Vilnius, Gimtasis žodis, 2014, p. 28.

² Kazys Grinius // Lietuvos Respublikos 1918–1940 m. vyriausybės ministrų biografinis žodynas. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2016, p. 176.

ant galvos. Jį pakeitė skrybėlė. Prezidento K. Griniaus pusmetį trukusios kadencijos metu Lietuva pirmą kartą tapo tikrosios demokratijos šalimi: buvo panaikinta karo padėtis, varžiusi piliečių teises ir laisves, priimtas amnestijos įstatymas, panaikinta spaudos cenzūra, atlikti kiti demokratiniai pertvarkymai. Kita vertus, politinė opozicija sukurstė dalį visuomenės – ją neramino, kad tokia plati demokratija ir liberalus valdymas sudarys sąlygas nebaudžiamiems veikti bolševikams, ir jie gali įvykdyti pučą. Buvo gąsdinama, kad Lenkija taip pat ruošiasi okupuoti Lietuvą. Šiuos bauginamus gandus papildė ir K. Griniaus bendražygio, Ministro pirmininko M. Sleževičiaus vadovaujamos Vyriausybės klaidos – pradėtos steigti lenkų mokyklos, nors tuo metu lenkų valdomame Vilniuje lietuvių mokyklos buvo uždarinėjamos. Imta samprotauti apie kariuomenės reformą, kadru atleidimą. Krikščionių demokratų ir tautininkų lyderių pakurstyta kariuomenė Prezidento K. Griniaus 60-mečio minėjimo laikinojoje sostinėje metu, gruodžio 17-osios naktį, įvykdė karinį perversmą. Prezidentą perversmininkai užklupo namuose. Beveik parą jis nesutiko su perversmininkų reikalavimais paleisti Vyriausybę ir dvi paras – atsistatydinti pačiam. Iki paskutinių Prezidento kadencijos minučių jis laikėsi demokratinį įsitikinimą.

Respublikos Prezidentas K. Grinius sveikinas su kariuomene.
Klaipėda. 1926 08 29. Autorius nežinomas. LCVA.

Iš politikos pasitraukus....

Po perversmo, protestuodamas prieš antikonstitucinius veiksmus, K. Grinius tolesnėje Seimo, dirbusio iki 1927 m. balandžio, veikloje aktyviai dalyvauti atsisakė. Tačiau iš politikos nepasitraukė. 1926 m. pabaigoje kuriam laikui nuo politinės veiklos atitolus M. Sleževičiui ir iškilus partijos skilimo grėsmei, K. Grinius tapo valstiečius liaudininkus jungiančia figūra – jam pavestos partijos vadovo, nuo 1933 m. – garbės pirmininko pareigos.

Po valstybės perversmo K. Grinius nekėlė A. Smetonos režimo legalumo klausimo ir iki 4-ojo dešimtmečio vidurio kokiais nors pareiškimais ar straipsniais naujosios santvarkos nediskreditavo. Jis atsidūrė savotiškoje „vidinėje emigracijoje“ – tiesiog atsiribojo nuo didžiosios politikos. Tuo metu vadovavo Kauno miesto savivaldybės Medicinos ir sanitarijos skyriui, rūpinosi gyventojų sveikata. Steigė įvairias draugijas, pavyzdžiui, „Kovos

su tuberkulioze“, „Pieno lašo“, rūpinosi specialių centrų motinoms ir vaikams įkūrimu, prisidėjo prie dezinfekcijos stoties steigimo. K. Grinius redagavo „Kovos su džiova“ ir „Pieno lašo“ metraščius, leidinį „Medicina“, parašė botanikos, medicinos, istorijos veikalų, vertė iš lenkų ir kitų kalbų grožinę bei mokslo populiarinimo literatūrą. 1926 m. pabaigoje už nuopelnus Lietuvos medicinai Lietuvos universitetas jam suteikė garbės daktaro laipsnį.

4-ojo dešimtmečio viduryje K. Griniaus, kaip autoritetą visuomenėje turinčio buvusio politinio lyderio, vardas vėl grįžo į valstybės politinę avansceną. 1935 m., kylant ūkininkų neramumams Suvalkijoje prieš autoritarinę valdžią, K. Grinius kvietė ūkininkus tęsti savo protestus, teikė valdžiai protesto memorandumus. Padėčiai nesikeičiant, 1935 m. spalio 12 d. buvę Respublikos Prezidentai A. Stulginskis, K. Grinius ir buvę Ministrai pirmininkai Pranas Dovydaitis, M. Sleževičius, E. Galvanauskas, Antanas Tumėnas, Leonas Bistras įteikė memorandumą Prezidentui A. Smetonai. Jame pabrėžtas pagrindinis reikalavimas – sudaryti naują tautos pasitikėjimą turinčią vyriausybę, kuri gautų mandatą iš valstybės piliečių demokratiniu keliu išrinkto Seimo. Po panašiai formuluojamais dokumentais, skirtais A. Smetonai, K. Grinius pasirašė ir vėliau. Be to, iki valstybės okupacijos 1940 m. jis kritikavo konservatyvią režimo socialinę politiką. K. Grinius, kaip ir daugelis opozicijoje režimui atsidūrusių asmenų, ragino Lietuvoje 1939–1940 m. įgyvendinti pakartotinę žemės reformą, kad būtų pagerintos nepasiturinčios dalies visuomenės pragyvenimo sąlygos prasidėjus Antrojo pasaulinio karo veiksams Europoje. Jų atgarsiai buvo juntami ir Lietuvoje.

Pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu K. Grinius nuo politikos vėl atitolo. Tiesa, pirmosiomis okupacijos dienomis, kol dar nebuvo viešai paskelbta apie Justo Paleckio ir Vinco Krėvės-Mickevičiaus „valdžią“, Kaune pradėjo sklaidyti gandai, kad naujuoju Prezidentu taps K. Grinius. Tokias Kauno nuotaikas į Vašingtoną perdavė JAV pasiuntinybė Lietuvoje. Visgi tai tebuvo gandai. K. Grinius atsidėjo darbui pagal specialybę – vadovavo Kauno Higienos muziejui, redagavo periodinį leidinį „Liaudies sveikata“. Išgyvenęs SSRS ir nacių okupacijas, 1942 m. vasarą ir rudenį kartu su Mykolu Krupavičiumi ir Jonu Aleksa įteikė generaliniam tarėjui Petru Kubiliūnui ir generaliniam komisarui Teodorui Adrianui von Rentelnui memorandumus, kuriuose reiškė susirūpinimą dėl vokiečių vykdomos kolonizacijos, žydų žudynių ir kitų okupacinės valdžios vykdytų veiksmų Lietuvoje¹. Už atvirą žodį K. Grinius buvo ištremtas į provinciją – gimtąjį Selemos Būdos kaimą. Baigiantis Antrajam pasauliniam karui ir Raudonajai armijai artėjant prie Lietuvos, K. Grinius pasitraukė į Vakarus. Kurį laiką gyveno pabėgėlių stovykloje Vokietijoje, 1947 m. persikėlė į JAV. Kaip okupuotos valstybės Prezidentas dėl sunkios lietuvių tautos padėties pokariu raštu kreipėsi į JAV ir kitus įtakingus pasaulio lyderius, Jungtinių Tautų vadovybę.

Prieš mirtį K. Grinius nemažai dėmesio skyrė atsiminimų rašymui. 1950 m. pradėjo rašyti savo politinį ir visuomeninį testamentą – tai „Lietuvio demokrato principai“. Deja, pabaigti šios programos ir savotiško palinkėjimo ateities demokratinių įsitikinimų žmonėms K. Grinius nespėjo... Kita vertus, „Lietuvio demokrato principuose“ išdėstytos kai kurios mintys lieka aktualios iki šiol.

Čikaga. 1949 m. Autorius nežinomas. LCVA.

¹ Laukaitytė R. 1940–1942 m. dokumentai apie kunigo Mykolo Krupavičiaus memorandumus valdžios institucijoms // Lietuvos katalikų mokslų akademijos metraštis. T. XXVII. 2005, p. 621–632.

FAKTAI IR ĮŽVALGOS**JUOZAS ŽILYS**

LIETUVOS RESPUBLIKOS KONSTITUCIJOS KONCEPCIJOS METMENYS

II. NAUJA KONSTITUCIJA POLITINIŲ, TEISINIŲ POREIKIŲ AKIVAIZDOJE

Konstitucijos koncepcijos rengimo darbo grupėje: bręsta vientisa konstitucinės raidos vizija

Konstitucijos koncepcijos rengimo darbo grupė buvo sudaroma vadovaujantis ne politinio atstovavimo principu, jos nariai nebuvo konkrečių politinių partijų delegatai, reiškiantys atitinkamų organizacijų idėjas. Vykusios diskusijos ar jų fragmentai nesklido viešojoje erdvėje ir todėl neprovokavo politiškai aistringų sankirtų.

Tai nereiškė, kad tarp darbo grupės narių nebuvo aktyvios ir neretai aštrios polemikos, ypač dėl valdžios institucijų konstitucinių sąveikų bei kompetencijų. Įtemptai svarstyta, kaip suderinti parlamentinės ir prezidentinės demokratijos dėsnius, kartu suvokiant, kad visos valdžios grandys turi būti ne tik veiksmingos, bet ir bendradarbiautų sprendžiant konstitucinės demokratijos diktuojamas aktualijas.

Nors darbo grupėje buvo nusistatymas, kad turi būti atsižvelgiama į Lietuvos konstitucinį paveldą, tačiau laikytasi pozicijos, kad nereikia teikti prioriteto nei 1922 m. rugpjūčio 1 d. Lietuvos Valstybės Konstitucijai, nei 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijai. Suprasta, kad įvertinus praeities konstitucingumo raidos sėkmes ir nesėkmes, reikia kurti tokius valstybės ir Tautos funkcionavimo pagrindus, kurie derintųsi ir su šiuolaikinės demokratijos vertybėmis.

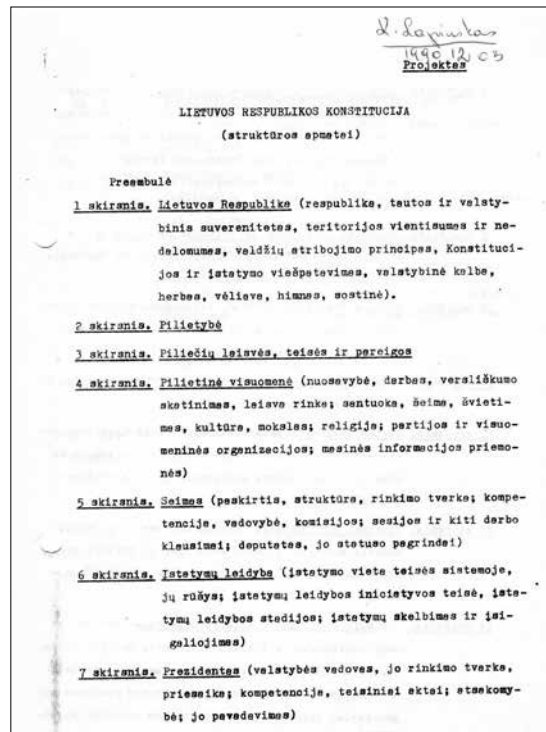
Pirmuosiuose posėdžiuose buvo svarstoma būsimosios konstitucijos struktūros ir turinio bendroji koncepcija. Kęstučio Lapinsko 1990 m. lapkričio 27 d. pateiktame projekte pagrindiniai konstitucijos skirsniai turėtų būti tokie: Lietuvos Respublika; pilietybė; piliečių lais-

vės, teisės ir pareigos; pilietinė visuomenė; Seimas, įstatymų leidyba; Prezidentas; Vyriausybės ir valstybės administracija; santykiai tarp Seimo ir vykdomosios valdžios; teismas; valstybės kontrolė; vietos savivalda; finansai ir biudžetas; užsienio politika ir valstybės gynimas; nepaprastoji padėtis; konstitucinės garantijos (konstitucinės priežiūros institucija, jos sudarymo tvarka, įgaliojimai, veiklos pagrindai); konstitucijos keitimas; pereinamieji ir baigiamieji nuostatai¹.

Stasys Stačiokas ir Pranas Kūris gruodžio 3 d. darbo grupės posėdžiui įteikė kiek kitokį konstitucijos struktūros projektą, nors pagrindinės orientacijos buvo tapačios. Papildomuose paaiškinimuose atskleisti konstitucinių normų turinio fragmentai, kurie rodė autorių pozicijas dėl valstybės institucijų galių realizuojant valdžios prerogatyvas. Siūlyta įtvirtinti valdžių ribojimo principą, t. y. nustatyti tokią sistemą, kurioje jokia institucija negalėtų sukcentruoti visos ir absoliučios valdžios, būtų viena kitos kontroliuojama. Aukščiausiuoju Lietuvos pareigūnu turėtų būti respublikos prezidentas, kuris atstovautų valstybei tarptautiniuose santykiuose, taip pat turėtų deleguotų įstatymų leidimo teisę konstitucijos numatytose ribose. Prezidentui buvo numatoma teisė paleisti Seimą ir skirti naujus rinkimus. Jam priklausė teisė teikti Seimui skirti vyriausybę, taip pat teisė paleisti vyriausybę savo iniciatyva arba tais atvejais, kai jai nepasitikėjimą pareiškė Seimas ar ji pati atsistatydino. Teismų sistemą turėjo sudaryti aukščiausiasis teismas, apygardų ir vietiniai teismai, taip pat administraciniai, ūkiniai teismai. Teismų sistemos dalimi turėjo būti prokuratūra. Konstitucinė priežiūra buvo priskiriama konstituciniam teismui, kuris nepriklausytų bendrosios kompetencijos teismų sistemai.

1990 m. gruodžio 17 d. posėdyje svarstant konstitucijos struktūros klausimus, darbo grupės nariai Algimantas Dziegoraitis, Artūras Paulauskas, Gediminas Šerkšnys, Bronius Nemickas ir amerikietė Lory Vyman pateikė memorandumą, kurio pagrindinės nuostatos buvo tokios: „Dabartinio valstybinio gyvenimo metu netikslinga rengti naujos užbaigtos konstitucijos, nes: 1) Lietuvos suvereniteto pilnam įgyvendinimui kol kas trukdo svetimos valstybės; 2) naujai priimtos konstitucijos dalys turi būti veiksmingos, o tam dar nėra pilnai sukurtos politinės ir ekonominės valdymo struktūros; 3) pilnai dar nėra suformuotos ir suderintos nepriklausomos valstybės organų sistemos, nesutvarkytas jų funkcionavimas ir tinkamai neišryškintas valdžių padalinimas.“

Memorandumo autoriai siūlė pradėti konstitucijos kūrimą nuo atskirų jos dalių, būtent: „nuo bendrosios dalies ir valstybės sąrangos, o konkrečios nuostatos reguliuotų: a) valstybės formą; b) Lietuvos tautos suverenitetą; c) teritorijos vientisumą; d) kalbą, valstybės simboliką, sostinę; e) požiūrį į nepriklausomos Lietuvos Respublikos tarptautines sutartis. 2. Tautoje glūdinčios valdžios galios padalijimas: valdžios galią vykdo prezidentas, parlamentas, vyriausybė ir teismas; prezidentas atstovauja ir vadovauja valstybei. Jį renka tauta visuotiniu, slaptu, tiesioginiu ir lygiu balsavimu. Parlamentas leidžia įstatymus ir yra renkamas visuotiniu, lygiu ir slaptu balsavimu ketveriems metams. Pusė parlamento narių keičiami kas dveji metai.

¹ Straipsnyje remiamasi dokumentų kopijomis, kurios yra autoriaus asmeniniame archyve.

Prezidentas vadovauja vyriausybei, parenka ministrą pirmininką ir paveda jam sudaryti vyriausybę. Vyriausybė reikalinga parlamento pasitikėjimo. Premjeras vadovauja valstybei ir už savo veiklą atsako prezidentui ir parlamentui. Ministras vadovauja valstybinės veiklos atitinkamai šakai ir atsako ministrui pirmininkui, prezidentui ir parlamentui. Teisingumą vykdo tik teismai. Teismas yra nepriklausomas. Teisėjus skiria prezidentas aukščiausiojo teismo prezidiumo, kuriame dalyvauja generalinis prokuroras, teikimu. Teisėjai skiriami iki gyvos galvos. Aukščiausiojo teismo prezidiumas sprendžia įstatymų konstitucingumą.“

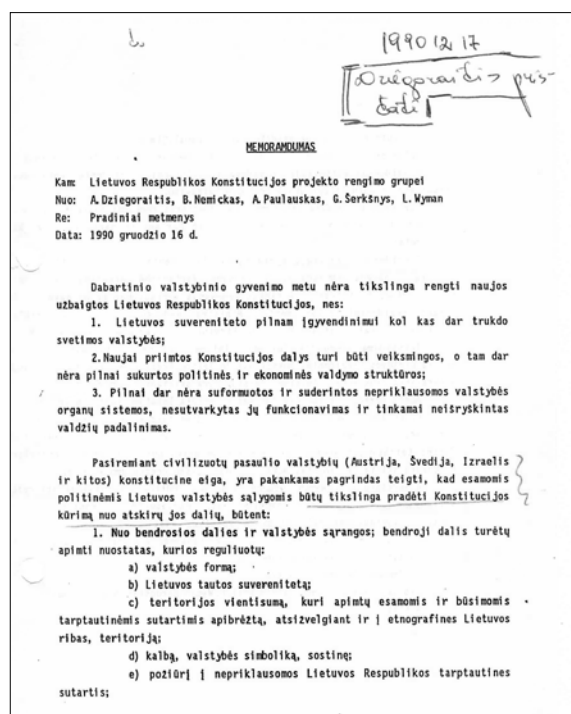
Memorandume G. Šerkšnys ir L. Vyman atskirai pasisakė, kad šiuo metu reikia tik tiksliai apibrėžti vyriausybės ir parlamento kompetencijas, parlamento savikontrolę ir jo kontrolę vyriausybei bei teisminės valdžios vystymąsi, kuris užtikrintų žmogaus teisių gynimą, parlamento ir vyriausybės veiklos priežiūrą vykdant konstitucinės kontrolės funkciją.

Darbo grupei skirtame kreipimesi L. Vyman rašė: „Perdarant Lietuvos Respublikos Konstituciją, kiekvieną kartą, kai iškyla klausimas dėl valdžios (*Government*) santykinės kompetencijos, palyginti su individo ar Lietuvos žmonių laisve, reikėtų paklausti: ar siūlomas sprendimas padės puoselėti atvirus ir laisvus ryšius tarp žmonių, ar juos susiaurins ir apribos? Kiekvieną kartą reikia ieškoti būdų išvengti apribojimo arba suteikti mažiausiai ribojantį pasirinkimą, arba, blogiausiu atveju, suteikti priemones, leidžiančias apribojimų išimtis pagrįstu ir nediskriminaciniu pagrindu. /.../ Šie klausimai yra svarbesni už klausimą, ar įvesti parlamentinio, ar prezidentinio valdymo sistemą.“

Tuo pat metu samprotavimus apie būsimosios konstitucijos pagrindines nuostatas – Lietuvos valstybę, valstybės sienų konstitucinius ir tarptautinę teisę grindžiamus pagrindus – pateikė lietuvių išeivijos teisininkas Algimantas Gureckas. Pasiūlymai suformuluoti dviejuose dokumentuose. Laiške Oskarui Jusiui, Aukščiausiosios Tarybos deputatams Vidmantui Povilioniui, G. Šerkšniui rašoma, kad pasiūlymai dėl konstitucijos remiasi 1990 m. kovo 11-osios aktais, 1922 m. ir 1938 m. konstitucijomis. Jame plačiai apžvelgta Lietuvos valstybės kilmė, pagrindinės Lietuvos tarptautinės sutartys, Lietuvos valstybės sienų formavimosi ir įtvirtinimo aspektai ir kiti klausimai, kurie turėtų būti apibrėžti konstitucijos „Bendruosiuose nuostatuose“.

A. Gureckas teigė: „Sunku pasakyti, kiek siūlomas konstitucijos straipsnis dėl Lietuvos valstybingumo tęstinumo gali padėti atremti eventualias lenkų ir gudų pretenzijas į Vilnių. Lietuvos konstitucija galioja tik Lietuvai, jos kaimynų ji neliečia, kad ir kas joje būtų įrašyta. Tačiau reikia manyti, kad valstybinio tęstinumo pabrėžimas turėtų reikšmingos įtakos pačių lietuvių istorinės patirties įsisąmoninimui. O lenkams ir rusams tai dar kartą ryškiai parodytų, kad lietuviams Vilnius nėra ir negali būti kokių nors derybų ar kompromisų objektu.“

Kitame dokumente A. Gureckas projektavo straipsnius, kuriais turėtų būti pradedama konstitucija. Preambulėje rašoma: „Vardan Dievo Visagallo, Aukščiausioji Taryba, siekdama padėti nepriklausomai Lietuvos Valstybei tvirtus, demokratinius pamatus, sudaryti

sąlygas teisingumui ir teisėtumui tarpti ir užtikrinti visų piliečių laisvę, gerovę ir lygybę prieš įstatymus, vykdydama krašto Tautos valią, nustato ir skelbia šią Lietuvos Respublikos Konstituciją.“ Toliau dėstomi straipsniai: „1 straipsnis. Lietuvos valstybė yra suvereni ir nepriklausoma demokratinė respublika. 2 straipsnis. Valstybės valdžią vykdo Respublikos Prezidentas, Seimas, Vyriausybė ir Teismas. 3 straipsnis. Lietuvos Respublika išreiškia ir pratęsia Lietuvos valstybingumą. Ji yra 1918 m. vasario 16 d. atstatytos Lietuvos Valstybės tęsinys ir Karaliaus Mindaugo įsteigtos Lietuvos Karalystės bei vėlesnės Didžiosios Kunigaikštystės pagrindinė įpėdinė, jų teisių ir tradicijų paveldėtoja. Lietuvos valstybės pagrindus sudaro 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Tarybos nutarimas, 1920 m. Steigiamojo Seimo rezoliucija ir 1990 m. kovo 11 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos aktas dėl Lietuvos Valstybės atstatymo. 4 straipsnis. Lietuvos valstybės teritorija vientisa ir nedaloma. Jos sienos nustatytos Lietuvos Valstybės laisvai sudarytomis tarptautinėmis sutartimis. Kur nėra sutartos sienos, lieka Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prieš paskutinį Lietuvos padalinimą galiojusi siena.“

Diskutuojant dėl valstybės valdžios institucinių galių, kai kurių darbo grupės narių nuomonės keitėsi. Štai 1991 m. sausio 7 d. vykusiam darbo grupės posėdyje buvo svarstomas konstitucijos koncepcijos išsamus variantas, kurį parengė K. Lapinskas, Zenonas Namavičius ir S. Stačiokas. B. Nemickas ir A. Dziegoraitis pateikė naują memorandumą, kuriame konstatavo kiek kitokias respublikos prezidento, Seimo, vyriausybės, teismo kompetencijas. Apibūdinant respublikos prezidento konstitucinį statusą, buvo nebenurdoma, kad „prezidentas vadovauja valstybei“, o tiesiog rašyta, kad prezidentas atstovauja valstybei ir vykdo konstitucijoje ir įstatymuose pavestas pareigas. Prezidentas renkamas ne visuotiniuose rinkimuose, o Seime ir gali būti atšauktas konstitucijoje numatyta tvarka. Atsisakyta nuostatos, kad prezidentas vadovauja vyriausybei ir to, kad ministras pirmininkas bei ministrai atsakingi ne tik ministrui pirmininkui, parlamentui bet ir respublikos prezidentui. Suvaržytos prezidento prerogatyvos skiriant kai kuriuos aukščiausiuosius pareigūnus – šiems paskyrimams turi pritarti parlamentas. Numatyta, kad Seimą sudaro 99 nariai, kurių trečdalis turėtų būti keičiami kasmet. Siūlyta įtvirtinti nuostatą, kad Seimo nariai negali eiti valstybės tarnautojo ar kitų pareigų, jie taip pat privalo sustabdyti savo veiklą profesijose ir versluose. Nors prezidento galios vyriausybės atžvilgiu ir buvo ribojamos, tačiau numatyta, kad išrinkus naują prezidentą ministras pirmininkas atsišalytina kartu su vyriausybe, o prezidentas kviečia ministrą pirmininką ir paveda jam sudaryti vyriausybę.

Koreguodami savo ankstesnę poziciją, kad visus teisėjus skiria prezidentas, memorandumo autoriai siūlė palikti prezidentui teisę skirti aukščiausiojo teismo teisėjus, o kitų grandžių teisėjus galėtų skirti aukščiausiojo teismo prezidiumas.

Kitaip buvo projektuota ir konstitucijos kontrolė. Anot autorių, šią funkciją turėtų vykdyti konstitucinė taryba, susidedanti iš devynių narių, kuriuos skirtų prezidentas ir tvirtintų Seimas. Siūlytas neordinarinis konstitucijos kontrolės mechanizmas, nes įstatymų konstitucingumą spręstų konstitucinė taryba kartu su aukščiausiuoju teismu. Tokiam sudvejintam dariniui pavedama respublikos prezidento, Seimo narių, aukščiausiojo teismo teisėjų ir valstybės prievaizdo (gynėjo) atšaukimo prieš laiką funkcija. Valstybės prievaizdui buvo priskiriami šie įgaliojimai: vykdyti valstybės turto valdymo teisėtumą; prižiūrėti valstybės sąmatos vykdymą, vykdyti baudžiamąjį persekiojimą tais atvejais, kai kėsintasi į piliečio, visuomenės ir valstybės teises ir teisėtus interesus; derinti teisėsaugos organų veiksmus kovojant su nusikalstamumu.

Lietuvos konstitucinės sistemos naujadaras buvo ir apkaltos procedūra. Ją turėjo įgyvendinti apkaltos teismas, kurį sudarytų trys konstitucinės tarybos nariai ir trys aukščiausiojo teismo teisėjai. Apkaltos byla galėjo būti iškelta respublikos prezidentui, Seimo

nariams, aukščiausiojo teismo teisėjams, valstybės prievaizdui dėl valstybės išdavimo ar nusikaltimo padarymo. Apkaltos teismas taip pat sprendė, ar nurodyti pareigūnai gali eiti savo pareigas, jeigu jie serga sunkia nepagydoma liga.

1991 m. sausį darbo grupės posėdžiai nebuvo kviečiami. Lietuva, išgyvenusi Sausio 13-osios dramą ir apgynusi laisvę, palaidojusi žuvusiųsiosius, rengėsi vasario 9 d. gyventojų apklausai (plebiscitui) – piliečiai turėjo pasisakyti dėl būsimosios konstitucijos pagrindinės nuostatos: „Lietuvos respublika yra nepriklausoma demokratinė respublika“¹.

SSRS okupacinių ginkluotųjų pajėgų kariškiai ir toliau siautėjo Lietuvoje. Nuolat sklido žinios apie galimą SSRS prezidentinio valdymo režimo įvedimą, naujas ekonomines sankcijas, kitus politinius, administracinius sovietinės imperijos smūgius.

Įtemptoje politinėje ir socialinėje aplinkoje buvo sudaryta ir pradėjo veikti naujos sudėties vyriausybė, o Aukščiausioji Taryba tęsė įprastą parlamentinę veiklą.

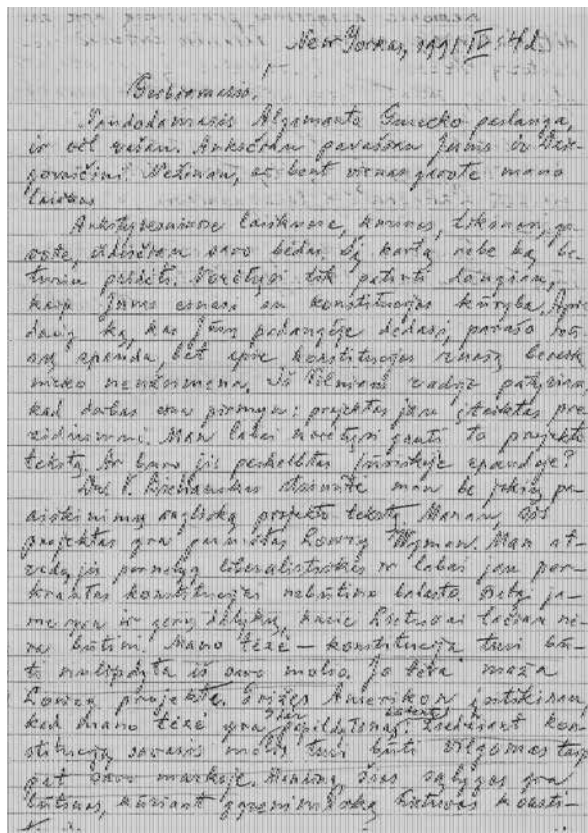
1991 m. vasario 18 d. konstitucijos koncepcijos rengimo grupė vėl susirinko į posėdį. Buvo svarstomi klausimai, dėl kurių nepavyko susitarti anksčiau. Vienas iš jų – valstybės valdymo forma. Posėdyje dalyvavę konsultantai amerikiečiai L. Vyman ir Bernabas Džonsonas (Johnson) pristatė savąją Lietuvos konstitucijos versiją, kurios tekstas vėliau buvo paskelbtas spaudoje². Ši versija akivaizdžiai priminė JAV konstitucijos formą ir turinį. Esmė buvo ta, kad autoriai be jokių alternatyvų rinkosi grynosios prezidentinės demokratijos respublikos modelį. Amerikiečių samprotavimai ir aiškinimai apie tokios valstybės valdymo formos priimtumą Lietuvai nesukėlė grupės narių entuziazmo. Daugelis buvo įsitikinę, kad pirmiausia reikia atsižvelgti į Europos konstitucingumo raidos patirtį ir į savąjį paveldą, tiesa, įvertinus tada buvusias konstitucijas.

Artėjo Lietuvos Nepriklausomybės pirmųjų metų sukaktis, o tam skirtame iškilmingame Aukščiausiosios Tarybos posėdyje turėjo dalyvauti daug svečių iš užsienio valstybių. Atrodo, kad ir šis renginys buvo vienas iš motyvų spartinti konstitucinės koncepcijos rengimą

ir anonsuoti apie būsimąją Lietuvos demokratinio konstitucingumo kryptį.

Kovo 4 d. Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko Vytauto Landsbergio iniciatyva buvo sušauktas skubus konstitucijos rengimo darbo grupės posėdis. Nors tuo metu jau egzistavo grupės parengti koncepcijos variantai, tačiau vientiso projekto nebuvo. Tą pačią dieną, panaudodami jau esamus tekstus, J. Žilys, Vytautas Sinkevičius, A. Džigoraitis parengė naują koncepcijos tekstą. Tuo atveju, kai nebuvo įmanoma suderinti priešingų pozicijų, pažymėtos alternatyvos. Tos dienos posėdyje buvo visapusiškai nagrinėtos ne tik politinės valdžios institucinės sandaros, bet ir žmogaus teisių, laisvių konstitucinės apibrėžtys.

Po kovo 4 d. grupės nariai rinkdavosi kasdien, o posėdžiai užtrukdavo iki vėlumos. Kaskart aktyviai polemizuota ne tik dėl to, kokia turėtų būti valstybės valdžios institucijų struktūra, įgaliojimai,

Teisininko Broniaus Nemicko laiško kopija.

¹ Žr.: Žilys J. 1991 m. vasario 9 d. Lietuvos gyventojų apklausa (plebiscitas) // Nepriklausomybės sąsiuviniai, 2016, Nr.1(15), p. 22–33.

² Žr.: Sinkevičius V. 1992 metų Konstitucijos rengimas: to laikotarpio užrašų fragmentai // Nepriklausomybės sąsiuviniai, 2012, Nr. 2 (2), p. 27–29.

bet ir visi kiti konstitucinio reguliavimo klausimai, tarp jų – respublikos prezidento rinkimo būdas (parlamente, specialioje kolegijoje ar visuotiniuose rinkimuose), nepriklausomo teismo veikimo konstitucinės garantijos, taip pat kokia rinkimų sistema (proporcinė ar mažoritarinė) galėtų būti optimaliausia ir t. t. Diskutuota, kaip turėtų būti įgyvendinama naujoji konstitucija, t. y. koku būdu pereinama į naują konstitucinę būseną.

Kovo 7 d. posėdyje buvo tikslinama Konstitucijos koncepcijos metmenų galutinė redakcija, preliminariai aprobuotas dokumentų tekstas ir pateiktas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui.

Kovo 11-ąją Aukščiausiosios Tarybos iškilmingame posėdyje V. Landsbergis, vertindamas vienų metų veiklą stiprinant nepriklausomybės politinius, teisinius pamatus, kalbėjo: „Mūsų pagrindinė kova vakar, šiandien, rytoj yra darbas. Įstatymų karas baigėsi, nebent mums jį vėl primestų. Eina normalus, kiek sugebame, įstatymų leidimo darbas. Kalbėdamas šiuose rūmuose, jį truputį savanaudiškai išskiriu, bet kartu ir noriu pranešti, kad pernelyg nesiskelbdami žengėme čia vieną itin svarbų žingsnį. Naujos Lietuvos Respublikos konstitucijos metmenų arba koncepcijos parengimo grupė, kuri buvo sudaryta Prezidiumo nutarimu, pateikė savo darbo rezultatus. Prezidiumas nutarė supažindinti deputatus, kad gautų jų pastabas, ir /.../ galima būtų Konstitucijos koncepciją jau teikti visos Aukščiausiosios Tarybos apsvaistymui.“¹

Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės atkūrimo pirmąsias metines lydėjo du labai reikšmingi Aukščiausiosios Tarybos aktai. Tai kovo 12 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos prisijungimo prie Tarptautinės žmogaus teisių chartijos dokumentų“². Vienas iš motyvų priimti šį nutarimą buvo siekis, kad „Lietuvos Respublika ir jos visuomenės nariai visiškai įsijungtų į laisvų pasaulio tautų ir valstybių bendriją, kurioje pagarba žmogaus teisėms ir pagrindinėms laisvėms jau tapo visuotinai pripažinta vertybe bei tarptautinių santykių principu ir kurios kūrimo bei veikloje Lietuvos Respublika negalėjo dalyvauti dėl prievartinės izoliacijos.“ Aukščiausioji Taryba iškilmingai įsipareigojo laikytis Suvienytųjų Nacijų Organizacijos Generalinės Asamblėjos 1948 m. gruodžio 10 d. priimtos Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos ir nutarė prisijungti prie šių Tarptautinės žmogaus teisių chartijos 1966 m. gruodžio 16 d. dokumentų: Tarptautinio ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakto, Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto, Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto fakultatyvinio protokolo. Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas buvo įpareigotas kreiptis į Jungtinių Tautų Generalinį Sekretorių, informuoti jį apie šį prisijungimo aktą bei Lietuvos Respublikos norą deponuoti prisijungimo dokumentus.

Antrasis dokumentas – Aukščiausiosios Tarybos kreipimasis į Jungtines Tautas ir valstybes – Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto dalyves³. Kreipimesi raginta apsvaistyti padėtį Lietuvoje ir Baltijos valstybių regione artimiausioje Suvienytųjų Nacijų Organizacijos Generalinės Asamblėjos plenarinėje sesijoje, pasmerkti Sovietų Sąjungos veiksmus prieš nepriklausomą Lietuvos valstybę, jos tautą ir jos teisėtai išrinktą valdžią, tarpininkauti, kad artimiausiu metu, dalyvaujant Suvienytųjų Nacijų Organizacijos stebėtojams, būtų pradėtos SSRS ir Lietuvos Respublikos tarptautinės derybos, ir tuo pačiu prisidėti prie grėsmės tarptautinei taikai ir saugumui Baltijos regione likvidavimo.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos metmenys buvo nagrinėjami Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1991 m. balandžio 14 d. surengtoje specialioje konferencijoje. Pažymėta, kad Metmenyse apibrėžta būsimosios Lietuvos Respublikos vizija, o konstitucijos rengimas yra ne tik teisės, bet ir politinės kovos dalis. Vasario 9 d. plebiscitas – politinis veiksmas, kuriuo pasekė kaimynai, – davė ir pirmąjį Konstitucijos straipsnį. Valstybės patarėjas P. Kūris akcentavo, kad naujoji konstitucija turi remtis valstybės tęstinumu: 1918 m. vasario 16 d.

¹ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos stenogramas (toliau – Stenogramas). 28. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1994, p. 10–11.

² Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios (toliau – Žinios), 1991, Nr. 9-244.

³ Žinios, 1991, Nr. 9-245.

Aktu, laikinomis ir nuolatinėmis Lietuvos valstybės konstitucijomis, 1990 m. kovo 11 d. Aktu, Laikiniuju Pagrindiniu Įstatymu ir plebiscito rezultatais paremtu 1991 m. vasario 11 d. konstituciniu įstatymu „Dėl Lietuvos valstybės“. Konferencijoje vyravo nuomonė, kad konstitucija turi būti grindžiama šiuolaikinėmis žmogaus ir piliečio teisių sampratomis, įtvirtintomis tarptautiniuose humanitariniuose paktuose¹.

Balandžio 24 d. darbo grupės posėdyje, dalyvaujant jos nariams V. Landsbergiui, A. Džiegoraičiui, J. Galginaičiui, V. Katkui, P. Kūriui, K. Lapinskiui, Z. Namavičiui, A. Paulauskui, J. Prapiesčiui, S. Stačiokui, Č. V. Stankevičiui, G. Šerkšniui, A. Taurantui, J. Žiliui, Aukščiausiosios Tarybos Juridinio skyriaus vedėjo pavaduotojui V. Sinkevičiui, buvo konstatuota, kad iš esmės Konstitucijos koncepcijos metmenų rengimas yra baigtas, o parengtą dokumentą Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas galėtų skelbti viešiemis svarstymams. Tada dar pakoreguotos kai kurios konstitucinės nuostatos, dėl kurių buvo pareikšta pastabų balandžio 14 d. konferencijoje.

Beje, 1991 m. pavasarį, kai buvo baigiamas rengti Lietuvos Respublikos Konstitucijos koncepcijos metmenų tekstas ir ruošiamasi jį paskelbti viešiemis svarstymams, spaudoje pasirodė dar vienas Lietuvos Respublikos konstitucijos projektas². Jį rengė Lietuvos demokratinės darbo partijos Tarybos sudaryta komisija, kuriai vadovavo Lietuvos mokslų akademijos narys korespondentas Juozas Bulavas.

Projekte skelbiama, kad valstybės santvarka grindžiama funkciniu valdžios suskirstymu į tris savarankiškas valstybės organų sistemas – įstatymų leidybos, valdymo ir teismo. Valstybės valdžią vykdo Seimas, respublikos prezidentas su vyriausybe ir teismas. Pabrėžus, kad „Seimas yra aukščiausias tautos atstovavimo organas“, numatyti jo įgaliojimai. Įstatymų leidybos teisė Seime priklausė vyriausybei, Seimo deputatams, aukščiausiajam teismui ir konstituciniam teismui, generaliniam prokurorui, valstybės kontrolieriui, penkiasdešimčiai tūkstančių rinkimų teisę turinčių piliečių. Aukščiausioji vykdomoji ir tvarkomoji valdžia priklausė prezidentui ir vyriausybei. Prezidento kompetencijai priskirtos tradicinės parlamentinės respublikos valstybės vadovo funkcijos sudarant vyriausybę, įgyvendinant užsienio politiką ir t. t. Prezidento konstitucinės galios atitinkamu mastu determinavo Seimo ir vyriausybės prerogatyvas.

Konstitucinę kontrolę turėjo įgyvendinti konstitucinis teismas – savarankiška teisminė valdžios institucija, aiškinanti Lietuvos įstatymus, užtikrinanti konstitucinį teisėtumą. Jam suteikti platūs įgaliojimai sprendžiant bylas dėl Seimo, prezidento, vyriausybės teisės aktų konstitucingumo, politinių partijų, referendumų teisėtumo, valstybės ir savivaldos institucijų kompetencijų atribojimo.

1991 m. gegužės 1 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdyje buvo oficialiai konstatuota, kad Prezidiumas priima jo 1990 m. lapkričio 7 d. nutarimu sudarytos darbo grupės parengtus Lietuvos Respublikos Konstitucijos koncepcijos metmenis³. Visi kalbėjusieji posėdžio dalyviai akcentavo, kad atliktas istoriškai ir politiškai reikšmingas darbas projektuojant Lietuvos valstybės konstitucingumo raidos kryptis. V. Landsbergis išskirtinai pabrėžė, kad skelbiant Metmenis spaudoje, bus dar kartą pranešta pasauliui apie tai, kokių politinės, teisinės raidos keliu eina Lietuva.

Preciziškai redaguojant Prezidiumo nutarimo projektą, diskutuota apie tolesnius konstitucijos rengimo veiksmus. Laikytasi nuomonės, kad galutinius sprendimus turės priimti Aukščiausioji Taryba. Taip pat svarstyta, ar Metmenis parengusi darbo grupė savo veiklą baigia, ar ją tęsia. Aloyzas Sakalas, Č. V. Stankevičius manė, kad ši grupė ir toliau turėtų dirbti – rinkti pasiūlymus dėl Metmenų, juos apibendrinti ir koreguoti Metmenų tekstą. Preziumuota, kad Aukščiausioji Taryba sudarys naują konstitucijos rengimo komisiją, o Metmenų rengimo darbo grupė perduos jai visą sukauptą medžiagą. K. Motieka samprotavo, kad Aukščiausiosios Tarybos komisijos branduolį turėtų sudaryti darbo grupės nariai.

¹ Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė Respublika. Konstitucijos metmenų svarstymas AT Prezidume // Lietuvos aidas, 1991 m. balandžio 15 d.

² Tiesa, 1991 m. balandžio 23 d.

³ Prezidiumo posėdžio turinys atkurtas pagal garso įrašą, kuris yra Lietuvos Respublikos Seimo archyve.

K. Lapinskas pastebėjo, kad būsimuosius Aukščiausiosios Tarybos, jos sudarytos komisijos sprendimus dėl konstitucijos nesaistys paskelbti Metmenys.

Svarstymus apibendrina Prezidiumo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos koncepcijos metmenų“¹. Nutarta pranešti Aukščiausiajai Tarybai apie darbo grupės atliktą darbą ir paskelbti Metmenis „Lietuvos aidas“, „Echo Litvy“ ir „Kurier Wilenski“ laikraščiuose visuomenei svarstyti iki 1991 m. rugpjūčio 1 d. Laikraščių redakcijos, Aukščiausiosios Tarybos nuolatinės komisijos ir frakcijos paragintos perduoti Prezidiumui svarstymo metu gautas pastabas ir pasiūlymus. Metmenų tekstas paskelbtas spaudoje².

Konstitucijos koncepcijos metmenų pagrindiniai bruožai

Visų pirma pažymėtina, kad atsižvelgiant į Lietuvos valstybės apibūdinimus 1922 m. ir 1938 m. konstitucijose („Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė valstybė“, „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma, suvereninė“), Metmenyse visapusiškiau atskleista suvereniteto samprata. Pabrėžiant, kad suverenitetas Lietuvoje priklauso Lietuvos tautai, akcentuojama, kad tauta suverenitetą įgyvendina tiesiogiai referendumo būdu arba per demokratiškai išrinktus savo atstovus į Seimą: „Niekas negali varžyti ar apriboti Tautos suvereniteto; jokia tautos dalis ar atskiras asmuo negali savintis visai tautai priklausančių suverenių galių“, „Lietuvos piliečiai turi teisę priešintis bet kam, kas prievarta kėsina į Lietuvos valstybės suverenumą ir vientisumą“, „Valstybės įgaliojimai kyla iš Tautos suvereniteto“.

Pirmą kartą konstituciniuose tekstuose pasakyta, kad „Lietuvos tautą sudaro lietuvių kilmės asmenys, taip pat etnografinės Lietuvos teritorijoje nuo seno pastoviai gyvenančių kitų tautybių žmonės, kurie laiko save nuolatiniais Lietuvos gyventojais, bei kiti asmenys įstatymo numatyta tvarka įgiję Lietuvos pilietybę.“

Valstybės valdžių padalijimo principas formuluojamas kaip valstybės organizavimo pagrindas: valstybės valdžią įgyvendina demokratiniais rinkimais išrinktas Seimas, respublikos prezidentas ir vyriausybė, taip pat teismas. Kiekviena valstybės valdžios institucija yra savarankiška. Seimas yra vienintelis įstatymų leidėjas, prezidentui ir vyriausybei tenka vykdomosios valdžios funkcijos, teismas vykdo teisingumą. Greta to pažymėta, kad „visos valdžios institucijos yra viena su kita susijusios, o Konstitucija ir įstatymai nustato jų tarpusavio teisinius santykius, veiklos kontrolės būdus bei formas. Toks valdžių atribojimas ir jų atsvaros reiškia, kad jokia valdžios institucija negali sukcentruoti visos ir absoliučios valdžios, yra viena kitos kontroliuojamos.“

Metmenyse deklaruojama, kad Lietuvos Respublika yra teisinė valstybė: „Valstybės veikla ir santykiai su savo piliečiais ir juridiniais asmenimis grindžiami Konstitucija ir įstatymais, priimtais demokratine tvarka; valdžios galių ribas nustato Konstitucija ir įstatymai; jokie teisiniai aktai ir veiksmai negali prieštarauti Konstitucijai; visos valdžios institucijos, pareigūnai ir piliečiai lygūs prieš įstatymus“. Lietuvos konstitucingumo raidoje pirmą kartą postuluota, kad Konstitucija yra „vientisas ir tiesiogiai taikomas aktas – kiekvienas gali ginti savo teises ir interesus, remdamasis konkrečiomis konstitucinėmis normomis.“

Nors apibrėžiant valstybės teritoriją regima sąsąuka su 1922 m. ir 1938 m. konstitucijų atitinkamomis nuostatomis, tačiau aprėpiama kur kas daugiau šio klausimo aspektų. Formuluota taip: „Lietuvos Respublikos teritorija yra vientisa ir nedaloma, jos valstybės sienos yra nustatytos Lietuvos valstybės sudarytomis sutartimis ir tik Lietuvos tarptautinių sutarčių pagrindu gali būti keičiamos. Lietuvos Respublika pripažįsta esamų sienų nepažeidžiamumo principą. Ji įsipareigoja nepažeisti dabartinių jos sienų su kaimyninėmis valstybėmis, nors kai kurios faktiškos sienos ir nesutampa su tarptautinėmis sutartimis nustatytomis sienomis. Lietuvos Respublika yra vieninga (unitarinė) valstybė, todėl jos teritorija negali būti daloma į kokius nors kitus valstybinius darinius.“

¹ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys (toliau – Dokumentų rinkinys). 3. Vilnius, Valstybinis leidybos centras, 1991, p. 506.

² Lietuvos aidas, 1991 m. gegužės 10 d.

Apibūdinant žmogaus teises ir laisves orientuotasi į tarptautinės teisės aktuose įtvirtintą žmogaus teisių ir laisvių šiuolaikinį katalogą. Nors teisės ir laisvės siejamos su 1922 m. ir 1938 m. konstitucijų atitinkamomis nuostatomis, kai kurios iš jų buvo originalios, o kitoms suteiktas naujas turinys. Pirmą, žmogaus teisės ir laisvės jam priklauso iš prigimties, t. y. jam suteikti jų negali nei valstybė, nei kokia nors partija, nei konkretūs pareigūnai. Už teises ir laisves žmogus neprivalo niekam atsilyginti. Įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, žmogus negali patirti kitokių apribojimų, kaip įstatymų numatytieji, ir vien tik todėl, kad liktų apsaugotos kitų žmonių teisės ir laisvės, kadangi žmogus turi pareigų visuomenei. Antra, mirties bausmė Lietuvos Respublikoje netaikoma. Trečia, asmenims, priklausantiems tautinėms, religinėms ir kalbinėms mažumoms, negali būti atimama teisė drauge su kitais tokios mažumos nariais turėti savo kultūrą, išpažinti ir praktikuoti savo religiją, mokytis ir naudotis savo gimtąja kalba, turėti savo kultūros ir švietimo įstaigas. Ketvirta, žmogaus asmuo neliečiamas. Neleistini kankinimai, žiaurus fizinės jėgos ir fizinio poveikio naudojimas. Neleistinos žmogaus garbės ir orumą žeminančios veikos. Penkta, įsitikinimai laisvai reiškiami bet kuriuo būdu (žodžiu, raštu, vaizdu, per spaudą, radiją, TV ir pan.). Kiekvienas gali laisvai rinkti ir platinti informaciją. Įsitikinimų reiškinio ir informacijos rinkimo ir platinimo laisvė gali būti įstatymų ribojama valstybės saugumo, žmogaus garbės ir orumo, privataus gyvenimo apsaugos, nusikaltimo išaiškinimo sumetimais. Šešta, žmogaus ir piliečio teisės ir laisvės ginamos teisme, laikantis visų lygybės prieš įstatymą principo. Kiekvienas turi teisę reikalauti, kad jo būtų viešai ir teisingai išnagrinėtų nepriklausomas ir nešališkas teismas. Kiekvienas, patrauktas atsakomybėn, turi teisę į advokato dalyvavimą. Niekas negali būti verčiamas duoti parodymus prieš save ar savo šeimos narius. Kaltinamasis baudžiamajame procese laikomas nekaltu, kol kitaip teismas nenusprendžia. Kiekvienas, kurio teisės ir laisvės buvo pažeistos, turi teisę į materialinės ir moralinės žalos atlyginimą.

Seimo konstitucinio statuso pagrindinės nuostatos nurodomos tokios: Seimas – Lietuvos tautos atstovų susirinkimas, kuriam priklauso išimtinė įstatymų leidybos teisė ir aukščiausia valstybinės veiklos kontrolė. Niekas kitas, o tik konstitucija apibrėžia Seimo galios ribas; Seimas susideda iš 99 (141) deputatų, renkamų proporcingąja (ar mišria) rinkimų sistema ketveriems ar penkeriems metams; Seimas, kaip teisėtas ir vienintelis Lietuvos tautos atstovas, niekam nepavaldus ir neatsakingas, todėl jokia dingstimi jo veikla negali būti nutraukta ar sustabdyta. Sprendimą dėl Seimo paleidimo ir pirmalaikių rinkimų priima Seimas. Be tradicinių parlamento įgaliojimų, buvo siūloma numatyti, kad Seimas rinktų respublikos prezidentą, turėtų teisę panaikinti įstatymams prieštaraujančius ministrų kabineto aktus ir savivaldybių tarybų sprendimus. Seimas tvirtina ministro pirmininko siūlomą ministrų kabinetą ar jo sudėties pakeitimus, priima ministrų kabinetą, taip pat per ministrą pirmininką pareišką atskirų vyriausybės narių atsistatydinimą.

Apibūdinant respublikos prezidento statusą, Metmenyse skelbiama, kad jis yra aukščiausias valstybės pareigūnas, atstovaujantis Lietuvai tarptautiniuose santykiuose, tačiau jo įgaliojimai akivaizdžiai apriboti. Respublikos prezidentą siūloma rinkti Seime, tačiau numatyta ir alternatyva – prezidentą renka piliečiai, remdamiesi visuotine, lygia ir tiesiogine rinkimų teise, slaptu balsavimu. Vienu atveju prezidento veiksmus riboja Seimo pritarimas, išankstinis pritarimas, o kitais – vyriausybės pritarimas ar teikimas. Daugumą prezidento teisės aktų – dekretų – turėjo kontrasignuoti ministras pirmininkas ir atitinkamas ministras.

Vyriausybės vaidmuo politinėje sistemoje grindžiamas ne prezidento galiomis jos atžvilgiu, o atsakingumu Seimui ir Seimo politiniu pasitikėjimu: skirdamas ministrą pirmininką, prezidentas turi gauti išankstinį Seimo pritarimą; ministrą pirmininką tvirtina Seimas, o ne prezidentas; atskirų vyriausybės narių atsistatydinimą priima prezidentas, bet ministras pirmininkas atsistatydinimą teikia Seimui (prezidentas priima atsistatydinimą tik

Prie Aukščiausiosios Tarybos rūmų. Jono Juknevičiaus nuotrauka. LCVA.

laikotarpiu tarp Seimo sesijų); ministrų kabinetas kiekvienos eilinės sesijos pradžioje turi atsiskaityti už darbą Seimui; ministrų kabineto aktus ir savivaldybių tarybos sprendimus, kurie prieštarauja įstatymams, gali panaikinti Seimas.

Viena reikšmingiausių konstitucinės sistemos naujovių – konstitucinės kontrolės institucija: „Lietuvos Respublikoje yra valstybinė konstitucinės priežiūros institucija. Jos paskirtis – tikrinti konkrečių įstatymų ir kitų teisinių aktų atitikimą konstitucijai. Konstitucinę priežiūrą vykdo konstitucinis teismas (konstitucinė taryba), kuris (kuri) susideda iš devynių narių. Konstitucinį teismą (konstitucinę tarybą) lygiomis dalimis skiria Seimas, prezidentas ir aukščiausiasis teismas.“

Konstitucijos koncepcijos metmenų vertinimai

Metmenų turinį bene išsamiausiai išanalizavo Rytų Mičigano universiteto profesorius Leonas Sabaliūnas straipsnyje „Ar stovės pilis ant smėlio?“, kuris buvo paskelbtas JAV leistame mėnraštyje „Akiračiai“, o vėliau spausdintas žurnale „Politika“¹. Straipsnyje konstatuojama, kad „.../ konstitucijos autorius prezidentinė santvarka lyg ir vilioja, tačiau jos rinktis jie visgi nesiryžta. .../ Konstitucijos metmenys nuo parlamentinės demokratijos lyg ir tolsta, bet prie parlamentinės demokratijos iš tikrųjų nepriartėja. Kažin, ar mūsų kūrėjų nepaveikė dabartinės Prancūzijos ir TSRS patirtys. Abi valstybės plūduriuoja kažkur tarp vienos ir kitos sistemos.“ L. Sabaliūnas kategoriškai neįrodo, kokia valdymo forma būtų priimtinesnė Lietuvai, tačiau samprotauja, kad apsaugant nuo Seimo tironijos, reikėtų numatyti dvejus Seimo rūmus, svarbesnieji įstatymai turi būti priimami 3/5 ar 2/3 balsų dauguma, Seimo sudėtis perpus atnaujinama kas dveji metai. Autorius siūlo sugriežtinti konstitucinės priežiūros funkcijas, suformuoti asmens teisių ir laisvių įgyvendinimo konstitucines garantijas.

Apibūdindamas Konstitucijos koncepcijos metmenų turinį, S. Stačiokas teigė, kad „.../ vienasmeniškos valstybės valdžios organas yra labai būdingas Lietuvos valstybei. Kai luominis pseudoparlamentarizmas sunaikino ir realiąją, ir simbolinę asmenų valdžią, sunyko ir Lietuvos valstybė. .../ Prezidento institucija pasitarnautų tautos konsolidacijai.“ Atsakydamas į korespondento klausimą, ar projektuojama Lietuvos konstitucija turės lietuviškos

¹ Sabaliūnas L. Ar stovės pilis ant smėlio? // *Politika*, 1991, Nr. 29.

specifikos, jis sakė: „Nacionalinės specifikos nelaikysiu kažin koku ypatingu bruožu. Kitas dalykas, kad ji turėtų būti susijusi su konstitucingumo tradicijomis. Nacionalinė specifika atsiskleidžia per konstitucines istorines vertybes /.../. Kuriamojoje konstitucijoje būtina numatyti mechanizmus, kurie sutrukdytų įvykdyti valstybinį perversmą ar kitokią prievartinę kėsinimąsi nutraukti Konstitucijos galiojimą. /.../ Turim Konstitucijoje įtvirtinti tokias vertybes, kurios susiformavusios mūsų tautos sąmonėje.“¹

Saulius Dambrauskas, kritiškai vertindamas 1938 m. Konstitucijos politines ištakas ir joje įtvirtintą politinę sistemą, laiške Konstitucijos koncepcijos metmenų rengimo darbo grupės nariams rašė: „/.../ 1922 m. rugpjūčio 1 d. Lietuvos Valstybės Konstitucijos istorinis bei teisinis conceptualumas ne tikrai įtvirtino Lietuvos Respubliką, padėjo pamatus demokratiniam parlamentiniam vystymuisi bei socialinės demokratinės valstybės formavimui, bet ir šiandien atspindi svarbiausius nūdienos visuomenės reikalavimus ir, su nežymiom pataisom, iš esmės yra priimtinas Lietuvos Respublikai, toliau, žinoma, ją tobulinant. Ji pakankamai gera /.../. O tai, kad daugiau kaip po 64-ių metų Lietuva sugrįžtų prie Steigiamojo Seimo suformuluoto konstitucinio kelio, gali tapti svarbiu argumentu, neigiančiu perversmų politiką. Taip pat neliktų įteisintų precedentų, kurie išliktų masalu kiekvienai valstybėje gimstančiai totalitarizmo užuomazgai dar kartą išmėginti kelią į valdžią perversmu ir kurie taptų nuolatine potencialia grėsme Lietuvos ateičiai.“²

Arvydas Juozaitis samprotavo: „Šiandien mums sunku šalta galva svarstyti prezidentinės ir parlamentinės respublikos skirtumus bei privalumus, nes „prezidento“ idėja jau pasėta ir laistoma. Būtų puiku surengti šiuo klausimu referendumą, ypač prieš priimant naują Konstituciją, tačiau tokio referendumo rezultatai jau gali būti žinomi iš anksto. Parlamentinės respublikos idėja gali būti net nesuprasta. O juk tokia Respublika būtų labiausiai subalansuota, nedidelio krašto politinį žmonių aktyvumą skatinanti sistema, kurios integravimas į Europą taptų partijų ir piliečių reikalu, o ne prezidento prerogatyva.“³

Veronikos Brazaitytės, Isako Kagano nuomone, „/.../ Metmenų autoriai prezidento vaidmenį per daug susiaurino, pasiūlė minimalius jo įgaliojimus bei teises. /.../ Metmenų autorių siūlomas nuolatinis prezidento įgaliojimų vykdymo derinimas ta ar kita forma su ministrų kabinetu /.../ yra ne kas kita, kaip ministrų kabineto vykdoma prezidento veiklos kontrolė.“⁴

Gediminas Ilgūnas pasisakė apskritai prieš respublikos prezidento instituciją, kuri buvo numatyta Metmenyse ir kituose konstitucijų projektuose: „Lietuvoje nesant demokratinio valdymo tradicijų, valdžios sukaupimas vienoje rankose stiprintų iš totalitarinių laikų pasilikusias autoritarizmo apraiškas, todėl, kol neišsiugdys demokratinės valdymo struktūros ir demokratinis mąstymas, būsimoje konstitucijoje derėtų apsiriboti Seimo pirmininko, jo tarybos (dabartinio prezidiumo pavyzdžiu) ir vyriausybės vadovo institucijomis. Aukščiausiam teismui derėtų pavesti ir konstitucinio teismo funkcijas.“⁵

Paulius Vinkleris rašė: „Taigi metmenys įtvirtina aiškiai parlamentinį valdymo modelį su Seimu kaip svarbiausiu konstituciniu organu. Kartu buvo numatoma sukurti silpną Respublikos prezidentą, suteikiant jam kai kuriuos ribotus įgaliojimus ne tik pagal jo santykį su Seimu, bet ir pagal jo santykį su Vyriausybe. Tai klasikinės parlamentinės respublikos prezidento kaip valstybinės institucijos, nedarančios reikšmingesnės įtakos valstybės gyvenime, modelis.“⁶

Neordinarinių minčių būta Alfredo Smailio samprotavimuose apie konstitucingumo raidos ateitį. Atsižvelgdamas į Lietuvos, Estijos ir Latvijos geopolitinę situaciją, jis rašė: „/.../ „Nebus galima išvengti ir Pabaltijo valstybių integracijos klausimo, nes, remiantis bendru šių valstybių noru išlaikyti savo nepriklausomybę, apginti savo kraštus nuo priešų, siekiant atstatyti sugriautą valstybinį bei privatų ūkį, išlaikyti savo religiją ir ugdyti savo kultūrą, Pabaltijo valstybės turės sudaryti bendrą veiklos platformą, kuri iš eilės sutarčių peraus į bendrą konstituciją, apribojančią konfederacijos labai suverenumą užsienio politikos,

¹ Lietuva verta demokratiškos konstitucijos. Korespondento G. Domino pokalbis su vienu iš Metmenų projekto rengėjų Stasiu Stačioku // *Justitia*, 1991 m. rugpjūčio 1–15 d.

² S. Dambrausko laiško kopija yra straipsnio autoriaus asmeniniame archyve.

³ Juozaitis A. *Saiko jausmas* // *Švyturys*, 1991 m., balandis.

⁴ Brazaitytė V. *Kaganas I. Baigiamasis valstybės atkūrimo etapas* // *Lietuvos aidas*, 1991 m. liepos 16 d.

⁵ Ilgūnas G. *Konstitucija ir Lietuvos dabartis* // *Lietuvos aidas*, 1991 m. birželio 21 d.

⁶ Vinkleris P. *Lietuvos Respublikos Prezidento statusas ir įgaliojimai*. Vilnius, Teisinės informacijos centras, 2002, p. 53.

finansų, gynybos, teisingumo, kultūros, susisiekimo ir prekybos klausimais.“ Apibendrinanti išvada buvo tokia: „Ryškejant pototalitarinės visuomenės ir valstybės principams, jau dabar reikia pradėti kurti naują Lietuvos, Pabaltijo federacijos konstituciją, neatmetant ir integracijos galimybes su kitomis Rytų Europos valstybėmis.“¹

Lietuvos Respublikos konstitucijos metmenis analizavo ir užsienio šalių mokslininkai. Amerikos katalikiškojo universiteto Kolumbijos teisės mokyklos profesoriaus R. Liudvikovskio nuomone, „šis dokumentas yra rezultatas didelių jo kūrėjų pastangų, siekiant palaikyti esminius Vakarų konstitucinio valdymo sistemos principus Lietuvos valstybėje. Esu įsitikinęs, kad šios pastangos yra labai sėkmingos“. Vertindamas Metmenis kitų Europos valstybių konstitucinės teisės kontekste, jis pabrėžė, kad šis projektas yra didelis žingsnis nustatant gerai subalansuotą valdžios paskirstymo sistemą, tačiau pastebėjo ir tai, kad prezidentui nesuteikus teisės atitinkamais atvejais paleisti Seimą, nukrypstama nuo parlamentinės sistemos. „Jei prezidentas neturės nepriklausomo mandato tiesioginiuose rinkimuose ir teisės paskirti kabinetą /.../, ši sistema gali prieiti rimtą politinę aklavietę. /.../ Seimas gali priimti nutarimą nepasileisti ir Prezidentas negalės nei paleisti, nei paskirti tinkamą kandidatą į ministro pirmininko postą. Dėl to įstatymų leidybos valdžios santykiai su vyriausybe gali būti labai sudėtingi.“ Į šiuos ir kitus valstybės valdžios institucijų galių subalansavimo aspektus atkreipė dėmesį ir JAV Džordžtauno universiteto profesorius Markas V. Tušetas².

Konstitucijos koncepcijos metmenys naujų politinių procesų kontekstuose

1991 m. rugpjūtį žlugus kariniam pučui, iš esmės pasikeitė Lietuvos Respublikos vidaus ir tarptautinė aplinka. Kariškiai skubiai evakavosi į savo bazines iš užgrobtų valstybinės reikšmės ir kitų pastatų, tarp jų ir iš Lietuvos televizijos. Iš Lietuvos spruko ar slapstėsi kitų represinių struktūrų veikėjai. Nutraukta SSRS muitinės ir vizų tarnybos veikla, o šias funkcijas palaipsniui perėmė Lietuvos institucijos. Greta SSRS pasienio kariuomenės lygiagrečiai pradėjo veikti Lietuvos pasienio postai. Galutinai buvo nutraukta SSRS karinių komisariatų veikla. Vyriausybė savo kontrolėn perėmė KGB pastatą ir čia esančią įrangą, likusį archyvą bei ginklų saugyklą.

Pagaliau baigėsi Lietuvos Respublikos tarptautinė izoliacija. Prasidėjo visuotinis jos pripažinimas, buvo atnaujinami, užmezgami diplomatiniai santykiai. Nors dar keletą dienų po karinio pučo fiasko SSRS prezidentas M. Gorbačiovas vis dar tarstelėdavo, esą Vakarams pripažįstant Baltijos valstybes „per daug skubama“, kad norinčios atsiskirti nuo SSRS respublikos turi tai daryti pagal SSRS įstatymus. Tačiau visa tai jau buvo nieko nelemiantys politiniai judesiai. Nuo tarptautinės arenos nueinančios SSRS Valstybės taryba 1991 m. rugsėjo 7 d. pripažino Baltijos valstybių nepriklausomybę.

1991 m. rugsėjo 17 d. Lietuvos Respublika buvo priimta į Jungtinių Tautų organizaciją, o netrukus prisijungė prie Europos saugumo ir bendradarbiavimo pasitarimo. Šie ir kiti įvykiai keitė ir Lietuvos politinį gyvenimą. Vienas tokių pokyčių buvo politinė iniciatyva nedelsiant ir nelaukiant naujos konstitucijos, įsteigti respublikos prezidento pareigybę, o jo statusą apibrėžti Laikinajame Pagrindiniame Įstatyme.

Rugsėjo 26 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Ministras Pirmininkas Gediminas Vagnorius, apibūdindamas vykdomosios valdžios veikimo problemas ir uždavinius, kuriuos reikia nedelsiant spręsti, kalbėjo: „Reikėtų, aš manau, apsispręsti ir dėl Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko, jo padėties, apsispręsti ir dėl to, ką mes darysim su Prezidento institucija. Aš manau, kad tie įvairūs nesklandumai galėtų būti žymiai greičiau išspręsti, jeigu mes turėtume Prezidento instituciją su aiškiais įgaliojimais konkrečioj srity, į kurią mes, vykdomoji valdžia, nesikištumėm, bet ir įstatymų leidžiamoji valdžia galbūt mažiau liestų tuos smulkius vidinius klausimus, kurie tikrai reikalauja, kad juos spręstų specialistai /.../

¹ Smailys A. Lietuvos konstitucijų įvertinimas ir jų reikšmė kuriant Lietuvos valstybingumą // Žaltvykslės, 1991, Nr. 7–8.

² R. Liudvikovskio ir M. Tušeto laiškas yra straipsnio autoriaus asmeninio archyve.

manau, kad vieną kartą susitartumėm, išsirinktumėm ir 2–3 metus iki šios Aukščiausiosios Tarybos kadencijos pabaigos žmonės galėtų ramiai dirbti.“¹

Viešojoje erdvėje sklandančias nuomones dėl prezidentūros atkūrimo apibendrina 1991 m. spalio 22 d. Sąjūdžio Seimo Taryba pareiškimu „Dėl Lietuvos Respublikos prezidento institucijos atkūrimo“². Taryba, pabrėždama, kad Lietuvos Respublika jau yra visuotinai pripažinta vertybė, Jungtinių Tautų Organizacijos narė, teigė, kad Lietuvos institucija, ypač jos vidaus reikalai įpareigoja ieškoti kuo greitesnių sprendimų. Daryta išvada, kad geriausias būdas – Lietuvos Respublikos prezidento institucijos atkūrimas. Šis siekis buvo grindžiamas tokiais argumentais: būtų suformuota valdymo sistema, padidėtų valdžios veiksmingumas, efektyvesnis taptų parlamento ir vyriausybės darbas, nusistovėtų valdžių santykis. Esmingiau ir konstruktyviau būtų galima kurti ekonomiką ir kultūrą, išlaikyti socialinę pusiausvyrą, atkurti ir įtvirtinti žmogaus teises, būtų įtvirtinta asmeninė atsakomybė už svarbių valstybės reikalų sprendimus, sutvarkytas valstybės atstovavimas ir reprezentavimas.

Į Sąjūdžio Seimo Tarybos pareiškimą nedelsiant atsiliepė Lietuvos piliečių chartijos taryba. Spalio 24 d. kreipimesi rašoma, kad iki šiol atkurta dar ne visa valstybės valdymo sistema, jai trūksta būtinų grandžių – prezidento ir vienokio ar kitokio pavidalo konstitucinio teismo. Taryba manė, kad prezidento institucija turi būti atkurta tam, kad Lietuva būtų deramai atstovaujama palaikant santykius su kitomis valstybėmis aukščiausiu lygiu, valstybinė valdžia galėtų efektyviau veikti sudėtingomis sąlygomis, būtų sklandžiau derinama įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji valdžios, būtų atsižvelgta į Lietuvos konstitucinę tradiciją. Taryba buvo įsitikinusi, kad prezidentas turi būti demokratiškai išrinktas visų Lietuvos piliečių, prašė Aukščiausiosios Tarybos kuo greičiau priimti reikiamus konstitucinius sprendimus ir kvietė žmones palaikyti neatidėliotinų prezidento rinkimų iniciatyvą³.

Tokią politinio proceso kryptį rėmė ir kitos politinės partijos bei organizacijos. Štai Lietuvos tautininkų sąjungos pareiškimė reikalauta, kad Aukščiausioji Taryba nieko nelaukdama įvestų prezidento pareigybę, kad prezidentas būtų išrinktas Aukščiausiojoje Taryboje ir jam suteikti įgaliojimai, kol bus išrinktas prezidentas pagal naują Lietuvos Respublikos Konstituciją⁴.

Respublikos prezidento atkūrimo idėja vis labiau plito. Be Sąjūdžio Seimo ir Tarybos, Lietuvos Piliečių chartijos ir Lietuvos tautininkų sąjungos, iniciatyvą rėmė Lietuvos demokratų partija, Nepriklausomybės partija, Teisingumo partija, Žalioji partija, Lietuvos laisvės lyga, Namų ir sklypų savininkų sąjunga, Lietuvos krikščionių demokratų sąjunga ir kitos organizacijos. Pritarta siūlymams surengti referendumą dėl prezidento, taip pat paskelbtiems įstatymų projektams⁵.

Respublikos prezidento atkūrimo politinius siekius aprobavo 1991 m. gruodžio 16 d. įvykęs Lietuvos Sąjūdžio trečiasis suvažiavimas. Rezoliucijoje „Dėl Lietuvos Respublikos Prezidento institucijos atkūrimo“⁶ pabrėžiama, kad ši institucija turi būti atkurta nedelsiant. Suvažiavimas, pritaręs Sąjūdžio Seimo ir Seimo Tarybos iniciatyvoms, įpareigojo juos tęsti pradėtą darbą, kad „konstruktyviai ir kuo greičiau būtų pasiektas tikslas“, taip pat paragino Sąjūdžio remtus Aukščiausiosios Tarybos deputatus visokeriopai palaikyti prezidento institucijos atkūrimą. Rezoliucijoje akcentuojama, kad Sąjūdis visomis išgalėmis remtų V. Landsbergio kandidatūrą, kad Sąjūdžio, jo deputatų ir prezidento pastangomis pavyktų įgyvendinti Sąjūdžio puoselėtą Lietuvos viziją.

Sąjūdžio ir kitų politinių jėgų siekiai nedelsiant atkurti prezidentūrą turėjo būti įgyvendinti dviem būdais. Pirmasis – įstatymus dėl prezidento įvedimo į konstitucinę sandarą priima Aukščiausioji Taryba. Antrasis variantas – tuo atveju, jeigu šių įstatymų priėmimas Aukščiausiojoje Taryboje blokuojamas, tada jie pateikiami referendumui. Po įstatymų priėmimo ir vienu, ir kitu atveju turėjo vykti prezidento rinkimai.

¹ Stenogramos, 40, 1995, p. 290.

² Lietuvos aidas, 1991 m. spalio 29 d.

³ Lietuvos aidas, 1991 m. spalio 31 d.

⁴ Lietuvos aidas, 1991 m. lapkričio 16 d.

⁵ Lietuvos aidas, 1991 m. gruodžio 14 d.

⁶ Lietuvos aidas, 1991 m. gruodžio 19 d.

Kryptingos pastangos atkurti prezidentūrą didino visuomenės politinį susiskaldymą, įvairių socialinių grupių politinių pažiūrų konfrontaciją, peraugančią į bekompromisius idėjinius susidūrimus. Tai reiškėsi ir Aukščiausiojoje Taryboje, kur opozicija reiškėsi kaip vis akivaizdesnė parlamentinė dauguma.

Šiuo atžvilgiu vertintina ir Aukščiausiosios Tarybos 82 deputatų iniciatyva spartinti konstitucijos rengimo darbus ir priimti konkretų šios veiklos kryptis apibrėžiantį dokumentą. Paaiškindamas tokios iniciatyvos motyvus, 1991 m. spalio 22 d. posėdyje Rolandas Paulauskas kalbėjo: „Matyt, pagrindinė priežastis čia būtų ta, kad /.../ iš esmės pasikeitus politinei situacijai, nesunku buvo numatyti, kad visuomenėje kils svarstymų banga dėl tolesnio Aukščiausiosios Tarybos darbo, dėl galimų rinkimų į naują Seimą, dėl Prezidento rinkimų ir panašiai. Todėl šitoj situacijoje neišvengiamai turi būti ir mūsų balsas. Turi būti ir mūsų atsakymas, kaip mes patys įsivaizduojame savo darbą ir koks jis turi būti.“¹

Suprantama, tokia Aukščiausiosios Tarybos deputatų iniciatyva buvo atsakas į Sąjūdžio ketinimus nedelsiant atstatyti prezidento instituciją. Po intensyvių diskusijų lapkričio 5 d. Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą „Dėl Lietuvos Respublikos konstitucingumo raidos“², kuriame buvo nustatyta konstitucijos rengimo tvarka. Iki 1991 m. gruodžio 1 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas turėjo pateikti Aukščiausiajai Tarybai jo sudarytos konstitucijos projekto rengimo grupės parengtų Lietuvos Respublikos konstitucijos koncepcijos metmenų svarstymo visuomenėje rezultatus ir išvadas.

Konstitucijos koncepcijos metmenų baigiamieji svarstymai

1991 m. gruodžio 3 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje V. Landsbergis pateikė informaciją apie Metmenų visuomeninį svarstymą ir iš to kylančius Aukščiausiosios Tarybos tolesnius veiksmus. Pranešime visapusiškai komentuota visuomenės nuomonė dėl konstitucijos formos ir turinio, išskirtinai atkreiptas dėmesys į tai, kad intensyviausiai vertintas klausimas dėl valstybės valdžios institucinės struktūros, prezidento vaidmens politinėje sistemoje ir kitos politinės teisinės aktualijos: „Mėginta žiūrėti į konstituciją kaip į tam tikrą demokratijos garantą, nors nevisiškai aišku, pavyzdžiui, man, ar konstitucija gali būti aukščiau už žmones. Jeigu žmonės, pavyzdžiui, linkę į chaosą, ar konstitucija gali išgelbėti pati savaime. Na, galbūt teisingiau į ją žiūrėti kaip į principus, pagal kuriuos žmonės projektuoja savo valstybę, kad ji jiems padėtų gyventi.“³

Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas, atsižvelgdamas į tai, kad dauguma Metmenų vertintojų kėlė parlamentinės demokratijos arba prezidentinės demokratijos prioritetus, kalbėjo: „Iš svarstomų tokių, kaip sakiau, tam tikrų klausimų grupių pirmiausia išryškėja valstybės valdymo formos problema, kurią paprastai apibūdiname kaip „parlamentinė respublika“ arba „prezidentinė respublika“. Ir gana charakteringa, jog komentatoriai ir oponentai, atsiliepdami į tą patį dokumentą, pamatė jame skirtingus dalykus. Vieni matė, kad pagal koncepciją konstitucija krypta į būsimą prezidentinę respubliką, o kiti tame pačiame tekste matė, kad ji krypta į parlamentinę respubliką. /.../ Kai kurie kritikavo apskritai dėl tokio kompromisiškumo, neryžtingumo, kai kada prikišdami, kad būsimoji valstybės konstrukcija primena mišrią valdymo formą, kaip, pavyzdžiui, Prancūzijos Respublika. Nors toks priekaištavimas nebūtinai turėtų implikuoti, kad Prancūzijos Respublikos pavyzdys labai blogas. Bet, matyt, tiems kritikams taip atrodo.“⁴

Gruodžio 10 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje vyravo ne tiek Metmenų turinio vertinimo tema, kiek naujosios politinės aktualijos, susijusios su Sąjūdžio iniciatyva nedelsiant atkurti prezidento instituciją keičiant Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą, aiškinasi, kokia yra asmeninė Pirmininko pozicija šiuo klausimu. Štai deputatas Vytautas Petras Plečkaitis, kreipdamasis į Aukščiausiosios Tarybos Pirmininką, tiesiai klausė: „/.../ kaip jūs vertinate pasirodžiusį Lietuvos Sąjūdžio Seimo – ne Lietuvos Respublikos Prezidento – projektą

¹ Stenogramos, 42, 1995, p. 130.

² Žinios, 1991, Nr. 32–874.

³ Stenogramos, 46, 1995, p. 73.

⁴ Ten pat.

„Lietuvos aide“? Atsakyta taip: „Na, tai yra viena iš iniciatyvų /.../, kurių yra pasirodę pastaruoju metu apie tai, kas gali būti padaryta toliau formuojant, papildant arba tobulinant valstybės valdymo struktūras ir visą jų sistemą. Manau, kad čia turi savo žodį tarti Aukščiausioji Taryba. Nes, rodos, tai buvo adresuota Aukščiausiajai Tarybai kaip Sąjūdžio pasiūlymas. /.../ Aukščiausioji Taryba galėtų svarstyti, galbūt frakcijose yra svarsčiusi. Frakcijose yra kalbėta, yra svarstyta apskritai tas klausimas: ar reikia Lietuvai dabar įvesti prezidento pareigybę ir instituciją, ar nereikia ir kokia ji galėtų būti...“¹

Deputatai teiravosi, kokią naujos konstitucijos perspektyvą mato parlamento vadovas ir kaip jis vertina 1991 m. lapkričio 5 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimą „Dėl Lietuvos Respublikos konstitucingumo raidos“ ir jame nubrėžtas gaires einant į naują konstituciją. Nors ir abejojo dėl kai kurių to nutarimo nuostatų, V. Landsbergis buvo įsitikinęs: „Aš ir dabar esu už pakankamai greitą konstitucijos rengimą. Ir kad kitais metais (galbūt į metų pabaigą) galima būtų eiti prie jos priėmimo.“²

Kazimiero Antanavičiaus paprašytas paaiškinti savo poziciją dėl naujo parlamento rinkimų prielaidų, jis kalbėjo: „Man visą laiką atrodė ir dabar atrodo, kad šita Aukščiausioji Taryba yra reprezentatyvi, ir aš nesutinku su visokiais tokiais užmetimais, kurių pasirodo spaudoje, kad „čia LTSR laikais buvo renkami žmonės“, kad „čia yra sovietas“ ir panašiai. /.../ Mes gavome įgaliojimus iš rinkėjų normaliuose demokratiniuose rinkimuose, ir tai, ką padarėme kovo 11-ąją ir po to, – visa tai yra teisėta, visa tai yra konstituciška, buvo reikalinga. Padarėme iš tikrųjų didelį dalyką ne tik Lietuvai, bet galbūt ir pasauliui. /.../ Galbūt reiktų dar išlaikyti dar daugiau to idealizmo, kuris atvedė mus į šitas vietas ir į šitas pareigas, mažiau leisti į tokį smulkų politikavimą arba į politinį intrigavimą. Čia aš turėčiau visokių samprotavimų ir nemanau, kad (taip, kaip kai kas skelbia) reiktų naujų rinkimų dabar.“³

Klausimų ratas plėtėsi apimdamas aktualijas, susijusias su Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko politine veikla ir jo konstituciniais įgaliojimais. Štai Povilas Varanauskas, pabrėždamas, kad „žmonės nori tvarkos, drausmės, teisingumo“, klausė Pirmininko, ar jis, pasitelkęs „reikiamus žmones“, nesutiktų paremti programą „spręsti problemoms, kurias mes galėtume iki konstitucijos priėmimo aptarti Aukščiausiojoje Taryboje, kad būtų geresnis mūsų valstybingumo vystymasis“⁴.

Bronislovas Genzelis prašė paaiškinti, ką turėjo galvoje Pirmininkas vienoje iš televizijos laidų pareikšdamas, kad jis yra priverstas pasirašyti Aukščiausiosios Tarybos nutarimus, kuriems jis nepitaria. Atsakyta taip: „Kadangi jie visi (AT dokumentai – J. Ž.) spausdinami su mano pavarde, žmonės galbūt galvoja, jog tai mano tokia nuomonė, mano tokia valia. /.../ Bet ta mano funkcija čia pasirašinėti įstatymus ir nutarimus yra tokia kaip ir raštininko funkcija. Tą patį faktą, kad toks nutarimas priimtas, galėtų patvirtinti ir Aukščiausiosios Tarybos Sekretorius, posėdžio seniūnas. Tai yra fakto patvirtinimas.“ Pirmininkas pridūrė: „Kai manęs klausdavo, kaip aš įsivaizduoju, ką turėtų daryti prezidentas, jeigu būtų toks čia išrinktas arba žmonių išrinktas, tai viena iš prerogatyvų galėtų būti – aktyviau veikti. Ir kontroliuoti arba pristabdyti, pasiūlyti persvarstyti ką nors – ir darytų tas žmogus, kuris galų gale pasirašo įstatymą.“⁵

Beje, tada ir vėliau būta ir konkrečių iniciatyvų, kurias kėlė kai kurios Aukščiausiosios Tarybos frakcijos dėl papildomų įgaliojimų suteikimo parlamento vadovui. Visa tai formuluota atitinkamuose projektuose, kurie buvo įteikti deputatams.

Metmenų svarstymas neužtruko, nes didžioji dalis deputatų jau orientavosi į tai, kaip bus įgyvendinamas Aukščiausiosios Tarybos nutarimas dėl konstitucingumo raidos. Romualdas Ozolas pastebėjo, kad apibendrinus visus komentarus dėl Metmenų galima sakyti, jog juose užkoduotos trys pagrindinės tendencijos: „/.../ parengti naują konstitucijos tekstą, konstituciškai patvirtinantį parlamentinės valstybės funkcionavimą; parengti

¹ Ten pat, p. 285.

² Ten pat, p. 286.

³ Ten pat, p. 292.

⁴ Ten pat, p. 287–288.

⁵ Ten pat, p. 289.

naują tekstą, teikiantį pamatus prezidentinei respublikai; ir atkurti buvusios Lietuvos Respublikos Konstituciją su šiuolaikinėmis jos interpretacijomis, pritaikant šiandieniniams poreikiams.⁴¹ R. Ozolas ragino nieko nelaukiant pradėti formuoti naują konstitucijos rengimo komisiją, orientuojantis į tai, kad joje turės būti proporcingai atstovaujamos visos parlamentinės frakcijos.

Vytenis Povilas Andriukaitis, kalbėjęs Aukščiausiosios Tarybos Centro frakcijos vardu, pabrėžė, kad jis ir frakcija besąlygiškai remia parlamentinės demokratijos vertybes, kurios suformuluotos Sąjūdžio rinkiminėje programoje. Gretindamas šią programą su Konstitucijos koncepcijos metmenimis, jis sakė: „/.../ Konstitucijos metmenyse generalinė linija parlamentinės respublikos modeliui labai charakteringai atspindi kalbant apie Lietuvos Respublikos prezidento instituciją, kur net pateikiami du prezidento rinkimo variantai /.../. Laikinajame Pagrindiniame Įstatyme didele dalimi padėjome parlamentinės demokratinės respublikos pamatus. Tuo būdu galima būtų sutikti su argumentu, kad laikinoji konstitucija netolygi Konstitucijai, tačiau lygiai tokiu pat svariu argumentu būtų galima laikyti, kad jau tie pamatai, kurie padėti, jie turėtų būti logiškai vystomi iki galutinio sustygavimo, visiško parlamentinės demokratinės konstitucijos pademonstravimo. Todėl manyčiau, kad nereikėtų šiandien nutraukti pradėto darbo, būti logiškiems, tęsti tai, ką mes pradėjome, ir kaip tik eiti ta kryptimi, kurią mums suteikė mandatas, mūsų rinkėjai, ir kuri yra išsakyta Lietuvos Konstitucijos metmenyse.“⁴²

Atsiliepdamas į iniciatyvą dėl prezidento institucijos atkūrimo, deputatas samprotavo: „Jau dabar Aukščiausiojoje Taryboje (dar ir pereinamais metais buvo) aišku, kad teks mums kažkada atsakyti į klausimą, kokias funkcijas mes galime deleguoti Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui, kokias funkcijas Ministrui Pirmininkui. /.../ logiška būtų ir dabar galvoti apie tam tikrų įgaliojimų atskyrimą ir suteikimą Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui, orientuojantis į parlamentinės respublikos prezidentą, tuo pačiu Vyriausybei, Ministrų kabinetui /.../“⁴³ V. P. Andriukaitis, konstatuodamas tai, kad Sąjūdžio veiksmai akivaizdžiai krypta į prezidentinės respublikos modelį, pabrėžė, kad „Centro frakcija pasilieka ištikima Sąjūdžio rinkiminei programai.“

Liberalų frakcijos vardu deputatas Jonas Tamulis prieštaravo dėl prezidento institucijos įvedimo prieš priimant naują konstituciją: „Mūsų nuomone, prezidento institucija gali atsirasti naujoje Lietuvos Konstitucijoje, tačiau viskas turėtų vykti maždaug tokia tvarka: turėtų būti paruoštas iki galo Konstitucijos projektas /.../. Manome, kad tas įdirbis, kuris dabar yra, jau yra pakankamas, kad būtų galima sėsti rimtai prie naujosios Konstitucijos projekto.“⁴⁴ Tolesnis darbas buvo modeliuojamas taip: speciali komisija parengia konstitucijos projektą, kuris apsvarstomas Aukščiausiojoje Taryboje ir paskelbiamas spaudoje; įvertinusi visuomenės nuomonę, Aukščiausioji Taryba skelbia referendumą dėl konstitucijos. Jei konstitucijai pritariama referendume, skelbiami nauji rinkimai „ir po tų rinkimų susirinkęs naujasis Seimas jau visiškai įgalintų tos konstitucijos priėmimą. /.../ Naujoji konstitucija turi būti parengta kiek galima greičiau. Nes, mūsų nuomone, tas išėjimas iš struktūrinės krizės, kurioje mes esame, yra iš tiesų būtinas. Bet prezidento institucijos įvedimas dirbtinai ją užkeliant ant dabar esančios konstitucijos, ant Laikinojo Pagrindinio Įstatymo, kuris savo esme yra, šiaip ar taip, LTSR konstitucija, šitos problemos neišspręs. O atvirkščiai – įvedama nauja Konstitucija jau dabar ruošiamai Konstitucijai uždės labai aiškius rėmus, kurių mes neišvengsime“, – teigė J. Tamulis⁴⁵.

Jungtinės Sąjūdžio frakcijos narė Zita Šličytė pastebėjo, kad žmonės susirinkimuose vieningai pasisako už „skubius prezidento rinkimus“. Deputatė ragino „protingai apsvarstyti, ar mes, Aukščiausioji Taryba, Lietuvos žmonių išrinkti deputatai, priešinsimės tam, ko nori visi Lietuvos žmonės? /.../ referendumas neprieštarauja Lietuvos įstatymams. /.../ referendumo rezultatai turi aukštesnę galią negu bet kuris Aukščiausiosios Tarybos nutarimas.“⁴⁶

⁴¹ *Ten pat*, p. 293.

⁴² *Ten pat*, p. 295.

⁴³ *Ten pat*.

⁴⁴ *Ten pat*, p. 297.

⁴⁵ *Ten pat*, p. 298.

⁴⁶ *Ten pat*, p. 299.

Algirdas Mykolas Brazauskas (kairiųjų frakcija) priminė, kad Lietuvos demokratinės darbo partijos iniciatyva jau parengtas ir paskelbtas naujas konstitucijos projektas. Kritiškai vertindamas Sąjūdžio pasiūlymus dėl prezidento, kalbėjo apie tai, kad tokia institucija gali rasti tik naujos konstitucijos pagrindą, kurioje bus subalansuotos valdžių galios, todėl „/.../ būtina pagreitinti visą šitą konstitucingumo įtvirtinimo procesą Lietuvoje“¹.

V. P. Plečkaičio pasisakymas buvo skirtas ne Metmenų turinio analizei, bet prezidentinės valdžios galimiems variantams: „O mes, Aukščiausioji Taryba, matyt, neturėtume būti nuošalyje ne tik nuo būsimų prezidento rinkimų, bet ir pasvarstyti apie tai, kokia turėtų būti, kokią vietą Lietuvos konstitucijoje turėtų užimti prezidento institucija“.² Deputatas konstatavo, kad „apskritai demokratinėje valstybėje (o mes save tokia laikome) derėtų visų pirma priimti Konstituciją detaliai apsvarsčius alternatyvas, o po to jau rengti (gal ateinantį rudenį, o gal 1993 metų pavasarį) Seimo, savivaldybių ir prezidento rinkimus“³.

Tuo iš esmės ir baigėsi Konstitucijos koncepcijos metmenų svarstymai Aukščiausiojoje Taryboje. Nedelsdami deputatai ėmėsi formuoti Aukščiausiosios Tarybos komisiją, kuriai buvo lemta rengti naująją Konstituciją. Komisijos sudarymas ir jos veikla galėtų būti kita tema, atskleidžianti to laikotarpio Lietuvos politinės istorijos raidą.

1992 m. Jono Juknevičiaus nuotrauka. LCVA.

¹ *Ten pat*, p. 301.

² *Ten pat*, p. 302.

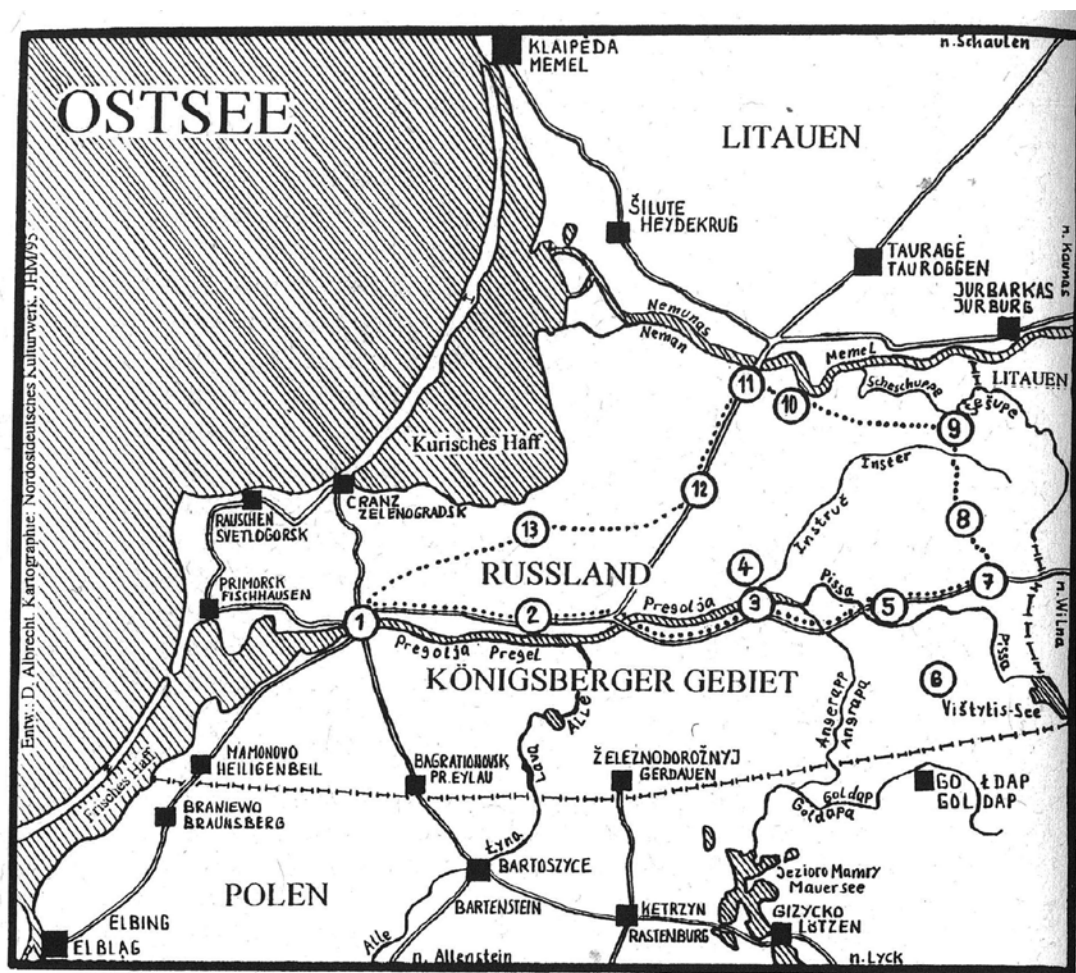
³ *Ten pat*, p. 304.

BRONISLOVAS KUZMICKAS

KAIMYNAS VAKARUOSE – IŠ RYTŲ. PRŪSIJOS NEBELIKO

Kaimynystė vakaruose

Vakarinė Lietuvos kaimynė šimtmečiais buvo Vokietija, kuriai nuo Kryžiuočių ordino laikų priklausė amžiais ten gyvenusių vakarinių lietuvių ir prūsų žemės. Tai Mažoji Lie-

tuva, Prūsų Lietuva (vok. *Provinz Litthauen, Klein Litauen Litauischer Kreis, Preussisch Litauen*), kurios dramatiškos praeities įvykiai yra gyvi lietuvių istorinėje ir kultūrinėje sąmonėje. Pakanka prisiminti darbus, kurie buvo nuveikti Mažojoje Lietuvoje kuriant lietuvišką konfesinę ir pasaulietinę raštiją, norminant lietuvių kalbą. Tai buvo esminės svarbos moderniosios lietuviybės kūrimosi veiksniai. Mažoji Lietuva visada lietuvių buvo suvokiama kaip natūrali Lietuvos – ne valstybinė, o etnine kultūrine prasme – dalis, o jos gyventojai – lietuvininkai – kaip lietuvių tautos dalis. Santykių su Didžiąja Lietuva požiūriu šio krašto istorija buvo suprantama kaip „neužbaigta“, atvira galimiems esminiams pokyčiams. Tokio suvokimo naudai byloja faktas, kad po Pirmojo pasaulinio karo, Vokietijai jį pralaimėjus, atsirado galimybė Lietuvai atgauti (1923 m.) šiaurinę Mažosios Lietuvos dalį – Klaipėdos kraštą, septynis šimtus metų buvusį Vokietijos valdžioje. Lietuva ta galimybe sėkmingai pasinaudojo.

Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, Mažosios Lietuvos (Rytprūsų) padėtis ir ateitis buvo neaiški. Kai kurių Lietuvos rajonų gyventojai galėjo nutuokti, kad tą kraštą ištiko tragedija, apie tai liudijo 1945 m. antrojoje pusėje po Lietuvos kaimus pasklidę besigelbstintys nuo bado vaikai („vilko vaikai“) ir pagyvenę žmonės. Netrukus keliuose pasirodė į rytus judančios vilkstinės vežimų, prikrautų baldų, virtuvinių rakandų, drabužių ir kitokio „karo grobio“. Visa tai matant, buvo daugmaž aišku, kas nutiko vakarų pusėje – ten nebeliko kaimynės Vokietijos tokios, kokia buvo (nors ji dar ilgam išliko pasienio gyventojų, ypač suvalkiečių, leksikoje). Nebuvo aišku, kas bus toje erdvėje. Neilgai trukus ėmė aiškėti – į ją kraustosi Rusija, ji ir tampa vakarine Lietuvos kaimyne. Bet tik geografinė, ne valstybinė prasme, nes Lietuva, kaip ir buvusioji Prūsija, buvo užimtos Raudonosios armijos, paverstos, nors ir skirtingo statuso, tik administraciniais sovietinės imperijos vienetais. Kuriam laikui nebeliko ir Lietuvos valstybės, nebeliko ir jos vakarinės kaimynystės klausimo.

Tas klausimas kilo į dienos šviesą, kai sovietinėje imperijoje ėmė skaidrėti politinė padangė, Lietuvoje susikūrė Sąjūdis. Netrukus 1990 metais buvo atkurta Lietuvos nepriklausomybė – vienas iš veiksmų, prisidėjusių prie SSRS žlugimo. Imperija suiro, didžiąją dalį jos palikimo perėmė Rusija. Iš karto atsidūrėme prieš geopolitinį paradoksą – Lietuvos vakarinės valstybinės sienos klausimas virto sienos su Rusija klausimu. Teko visu rimtumu svarstyti: ar Lietuvos saugumui nekelia pavojaus tai, kad mūsų šalis, išsilaisvindama iš SSRS ir geopolitiškai toldama nuo Rusijos, yra jos „apeinama“ iš vakarų? Ar tranzito keliai, – tiek ekonominiai, tiek ir kariniai, – siejantys rusiškąjį anklavą su tikrąja Rusija, nebus kliūtis Lietuvos nepriklausomybės įtvirtinimui, jos tarptautiniam pripažinimui? Kaip bus su šio krašto lietuviškuoju kultūriniu paveldu, kokias galimybes turėsime juo rūpintis?

Apie dabartį ir praeitį

Tai buvo tuometinės dabaties, kartu ir ateities rūpesčiai, patraukę politikų, istorikų, publicistų dėmesį. Jų tekstuose gausu žinių apie pusšimčio metų senumo įvykius – apie sovietinės armijos veiksmus užimant Rytprūsius, apie tragišką vietos gyventojų likimą.

Mokslinėje ir populariojoje literatūroje daug rašoma ir apie senesnę Mažosios Lietuvos praeitį, apie lietuvininkų kultūrinės aplinkos ir tautinės savivokos kaitą pažymint, jog „Rytų Prūsijoje šimtmečiais vyko du priešpriešiniai procesai: natūrali ir prievartinė asimiliacija ir patriotinis kultūrinis pasipriešinimas. Pastarasis buvo itin vaisingas lietuvių literatūrai.“¹ Nušviečiamas XIX–XX amžių sandūroje pasireiškęs Vokietijos valdomos Mažosios Lietuvos lietuvių atgimimo judėjimas, analogiškas platesniam ir toliau pažengusiam Rusijai priklausančios Didžiosios Lietuvos lietuvių tautiniam judėjimui.

Tuos judėjimus tuomet slopino tiek carinės Rusijos, tiek kaizerinės Vokietijos valdžia. Juos taip pat silpnino lietuvių vokiečių vienoje Nemuno pusėje ir lenkėjimo kitoje pusėje tendencijos. Didelė dalis Mažosios Lietuvos lietuvių buvo orientuoti į vokiškąją kultūrą,

¹ Gineitis L. *Prūsiskasis patriotizmas ir lietuvių literatūra. Vilnius, Pradai, 1996, p. 205.*

buvo „vos ne vokiečiai“, tapatinosi su Vokietija, jos politinėmis struktūromis¹. Tačiau nemažai gyventojų vis dėlto nelaikė savęs vokiečiais, nors nenorėjo tapatintis ir su Didžiosios Lietuvos lietuviais (žemaičiais), suvokė savo savitumą, laikė save „šišioniškiais“.

Nepaisant savivokos skirtumų ir nepalankių aplinkybių, buvo gyva ir bendrąją lietuviškąją tapatumą puoselėjanti tėkmė, kuriai atstovavo 1918 m. lapkričio 16 d. Tilžėje įsteigta Prūsų Lietuvos tautinė taryba, netrukus pasivadynusi Mažosios Lietuvos tautine taryba. Jos parengtame „Pašaukime lietuvininkams“ pabrėžiama: „Ten, kur Labguva, Vėluva, Įsrutis, Darkiemis, Goldapė, tai vis yra lietuviški kraštai.“²

Itin svarbus Tarybos darbas buvo 1918 m. lapkričio 30 d. priimtas „Mažosios Lietuvos Tautinės tarybos aktas“, žinomas kaip Tilžės aktas. Jame, remiantis JAV Prezidento Vilsono (Woodrow Wilson) paskelbta tautų apsisprendimo teise, reikalavimo forma kalbama apie „priglaudimą Mažosios Lietuvos prie Didžiosios Lietuvos“. Mažosios Lietuvos tautinę tarybą sudarė apie 50 asmenų iš įvairių krašto vietovių, tad jos atstovų pasirašytas Tilžės aktas buvo vietos gyventojų, nors ir nedidelės dalies, balsas. Kai kurie jo signatarai, kaip ir kiti veiklesni Tilžės krašto lietuvininkai, vėliau nukentėjo nuo nacių.

Reikia pastebėti, kad Tilžės aktas nebuvo tik „bevertis popierius“, kaip dabar kai kas teigia, jo signatarai buvo Klaipėdos sukilimo iniciatoriai, į kurių galima žiūrėti kaip į dalinį

¹ Žalys V. Kova dėl identiteto: kodėl Lietuvai nesi-sekė Klaipėdoje 1923–1939 m. Liū-neburgas, 1993.

² Karaliaučiaus kraštas – baltų etninė teritorija. Mažosios Lietuvos reikalų taryba // Lietuvos aidas, 1997 m. sausio 23 d.

Akto įgyvendinimą. Aktu, kaip ir vėliau (1923 01 19) priimta „Šilutės Seimo deklaracija“, buvo remiamasi pagrindžiant Klaipėdos krašto prijungimą prie Lietuvos Respublikos. Tilžės akto priėmimo diena – lapkričio 30-oji – 1998 m. Seimo nutarimu paskelbta atmintina kaip Mažosios Lietuvos prisijungimo prie Didžiosios Lietuvos diena¹.

Tilžės aktas kartais nepagrįstai nuvertinamas, o kartais yra gretinamas su 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Aktu, pažymint, kad abu šie aktai, paskelbti tais pačiais metais, išreiškė to meto tautiškai ir pilietišškai aktyvios lietuvių tautos dalies politinę valią. Tai be galo reikšmingi įvykiai moderniosios lietuvių istorijoje, nepaisant to, kad tiek vienas, tiek kitas Aktas buvo įgyvendinti tik „iš dalies“ – tik šiaurinė Mažosios Lietuvos dalis – Klaipėdos kraštas – „prisiglaudė“ prie Didžiosios Lietuvos, o pastaroji tapo nepriklausoma Lietuvos Respublika, tačiau laikinai be sostinės Vilniaus ir trečdalis teritorijos.

Potsdamo linija

Vokietija neteko Rytprūsių 1945 m. gegužės 8 d., kai buvo pasirašytas ir įsigaliojo karą pralaimėjusio Reicho kapituliacijos aktas. Regiono kontrolę perėmė keturi sąjungininkai – SSRS, JAV, Didžioji Britanija, Prancūzija, tačiau praktiškai jis buvo sovietinių kariškių rankose, įsteigta Ypatingoji Kenigsbergo karinė apygarda.

Netrukus Vokietijos mieste Potsdame, Cecilenhofo rūmuose, buvo surengta konferencija (1945 07 17–08 02), kurioje valstybių nugalėtojų vadovai aptarė karo padarinius, Vokietijos būklę ir tolesnį likimą. Prūsija, kaip buvusi Vokietijos dalis, likviduojama, išvedama vadinamoji Potsdamo linija, dalijanti kraštą į dvi dalis: pietinę, buvusi Vakarų Prūsija, atitenka administruoti Lenkijai, o šiaurinė, buvusi Rytų Prūsija, 1945 m. spalio 17 d. pavedama administruoti Sovietų Sąjungai. Šalys gavo tai, dėl ko jau buvo anksčiau sutarusios ir spėjusios užimti (tiksliau – lenkai gavo tai, ką jiems perleido rusai). Linija nubrėžiama nesiremiant jokiais etniniais ir istoriniais argumentais, neatsižvelgiant ir į vietovių geografinius ypatumus. Į sovietinio administravimo zoną įėjo ta Prūsijos dalis, kuri nuo seno žinoma kaip Mažoji Lietuva, Prūsų Lietuva.

Potsdamo sutartyje rašoma, kad galutinis teritorinių klausimų sprendimas bus padarytas po 50 metų būsimoje Taikos konferencijoje, kurioje turėsianti būti sudaryta Vokietijos ir keturių sąjungininkų taikos sutartis. Tarptautinės teisės požiūriu ji būsianti panaši į 1919 m. Versalio sutartį, kuria buvo užbaigtas Pirmasis pasaulinis karas. Sutartyje taip pat rašoma, kad Taikos konferencijoje JAV ir D. Britanijos vyriausybės remia Sovietų pasiūlymą Karaliaučiaus srities klausimu.

Svarbu pabrėžti, kad Potsdamo sutartyje niekur nerasime, kad šiaurinė Prūsijos dalis, taigi Mažoji Lietuva, galutinai atiduodama Sovietų Sąjungai, kalbama tik apie laikiną krašto administravimą. Nepaisant to, SSRS Aukščiausioji Taryba 1946 04 07 įsaku regione įsteigė pastovų administracinį vienetą – Kenigsbergo sritį (*Kenigsbergskaja oblastj*), kurią iš karto prijungė prie RSFSR. Po trijų mėnesių (1946 07 04) SSRS AT paskelbė naują, pagal tarptautines teisės normas neteisėtą įsaką, kuriuo laikinai administruoti pavestas Kenigsbergo (Karaliaučiaus) miestas pavadinamas Kaliningradu, o Kenigsbergo sritis – Kaliningrado sritimi.

Lietuva tuo metu buvo okupuota sovietinės kariuomenės, iš jos komunistinių vadovų pusės nebuvo, gal ir negalėjo būti, kokių nors viešų reakcijų dėl tokio konferencijos sprendimo. Nors, kaip žinoma, istorikas Povilas Pakarklis, nuo seno kaupęs medžiagą apie Mažosios Lietuvos lietuviškumą, buvo pasirengęs ją panaudoti, jei būtų siekiama, kad bent dalis krašto būtų priskirta Lietuvai.

Savo nuomonę dėl Potsdamo konferencijos rezultatų netruko pareikšti JAV lietuviai. Istorikas ir rašytojas Algirdas Gustaitis laišku kreipėsi į JAV Prezidentą Harį Trumeną

¹ Mičiulienė J. Apie Mažosios Lietuvos priglaudimą // Lietuvos žinios, 2013 m. lapkričio 28 d.

(Harry S. Truman), vieną iš svarbiausių, šalia Čerčilio ir Stalino, Potsdamo konferencijos dalyvių. Laiške klausiama: „Ar nei viena iš tų galybių nebuvo pasiūliusi šiaurinę Prūsijos dalį priskirti Lietuvai, deja, tada okupuotai SSRS? Mane buvo pasiekusios žinios, kad lietuvių delegacija, apsirūpinusi reikalingais dokumentais, jog šiaurinė Prūsijos dalis turi priklausyti Lietuvai, tenai buvo konferencijos laiku, bet rusai jiems neleido pasirodyti. Nelaimė, po trumpų debatų, toji sritis buvo pavesta laikinai SSRS administracijai. Tokia padėtis tebėra ir šiandien.“

Į laišką atsakė sekretorė, apgailestaudama, kad JAV Prezidentas negali atsakyti į pageidaujamą klausimą ir pan. Tada laiško tekstas buvo išsiuntinėtas kai kurioms užsienio spaudos redakcijoms lietuvių, latvių, estų, ukrainiečių, ispanų, vokiečių, anglų, lenkų kalbomis¹.

Tiesa, kaip pastebi Mažosios Lietuvos visuomenės veikėjas, teisininkas Martynas Brakas, Trumenas yra išreiškęs simpatiją Potsdamo sprendimų paliestiems Rytprūsių gyventojams, bet tai – jokia paguoda: „Mažosios Lietuvos lietuviui Potsdamas liks niekad neužmirštamą jo tėviškės tragediją lėmusiu veiksmu.“²

1975 m. Helsinkio konferencijoje sovietų vadovai pasiekė, kad ta administravimo teisė būtų įteisinta po „sienų neliečiamumo“ paragrafo skraiste³.

Etnocidas, rusinimas

Kalbant apie karo metų Mažąją Lietuvą, negalima nutylėti kai kurių dalykų. Rytprūsiai buvo pirmoji teritorija, į kurią, kaip į Vokietiją, įžengė Raudonoji armija. Kiekvieną kareivį ir karininką pasitikdavo užrašai: „Štai ji, prakeiktoji Vokietija“, „Prieš jus – fašistinio žvėries irštva“. Nuo pirmųjų dienų prasidėjo vietinių civilių gyventojų žudynės, moterų prievartavimai, plėšimai. Pradžią buvo padaryta 1944 m. spalio 9 d., kai Šilutės–Klaipėdos plentu traukiančius pabėgėlius užklupo 3-iojo Baltarusijos fronto tankų kolona. Civilių gyventojų vežimai netruko atsidurti po tankų vikšrais. Kiek tuomet žuvo niekuo dėtų žmonių, sunku pasakyti. Žudymai ir prievartavimai tęsėsi ir užėmus Karaliaučių, kai mūšiai jau baigėsi. Iš dalies tai gali būti paaiškinama stichiškais pavienių kareivių veiksmais, prilygstančiais kariniams nusikaltimams. Tačiau svarbiausias veiksnys buvo Rytprūsioose kovojusio 3-iojo Baltarusijos fronto vadovybės su generolu Ivanu Černiachovskiu priešaky propaganda, kurią skleidė žurnalistas ir rašytojas Ilja Erenburgas. Tarp fronto karių buvo masiškai platinami jo sukurti propagandiniai lapeliai su raginiu: „Žudykite, narsieji ir šlovingieji raudonarmiečiai“ ir pan.⁴

Sovietų kariai nebuvo informuoti apie tautinę Rytprūsių gyventojų sudėtį, nors jų vadai neabejotinai apie tai žinojo. Visi vietiniai gyventojai buvo laikomi fašistais. Per bombardavimus, mūšius ir žudynes išlikę gyvi, iškentę 1945-ųjų žiemos šaltį, badą ir ligas, gyventojai – vokiečiai ir lietuvininkai – buvo ištremti iš gyvenamų vietų, deportuoti (daugiausia 1948 metais) į Rytų Vokietiją. Nemažai jų atsidūrė ir Sibire. Buvo vykdomas tikras etninis valymas – etnocidas. Į ištremtųjų vietą atkeliami kolonistai, daugiausia rusai, taip pat baltarusiai ir ukrainiečiai. Kiek vėliau ėmė atsirasti ir lietuvių, dėl įvairių priežasčių negalėjusių ar nenorėjusių gyventi gimtinėje. Kurį laiką grįžti į ją nebuvo leidžiama buvusiems tremtiniams ir politkaliniams, daug kas rinkosi Karaliaučiaus kraštą. Tai tęsėsi iki 1949 m., kai Jungtinės Tautos priėmė konvenciją, draudžiančią kolonizuoti užimtus kraštus. Tačiau buvo jau per vėlu, be to, konvencijos nebuvo paisoma, – kraštas buvo kolonizuotas ir pradėtas ištisai rusinti. Ar išliko bent kiek vietinių lietuvininkų, žinių nėra. Atsikėlusiams lietuviams nebuvo leista turėti savo mokyklų, darželių, spaudos. Vėliau padėtis pagerėjo.

Vienu metu buvo sumanyta į Kaliningrado sritį perkelti Pavolgio vokiečių autonominės respublikos (per karą panaikintos) vokiečius. Pradžią buvo padaryta, tačiau platesnio masto neįgavo. Atsiradus galimybėms išvykti, dauguma vokiečių rinkosi Vokietiją, o ne Kaliningrado sritį. Be to, pastarosios vadovai nelabai pageidavo atvykėlių.

¹ Gustaitis A. *Potsdamas ir Lietuva dega. Aštuoniomis kalbomis apie Lietuvą. Sudarytojai ir leidėjai Aniceta ir Pranas Sabaliauskai. Klaipėda, 1993.*

² Brakas M. *Mažosios Lietuvos politinė ir diplomatinė istorija. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995, p. 183.*

³ Banelis V. *Reikia išsiaiškinti // Tėviškės žiburiai, 1992 m. vasario 18 d.*

⁴ Vareikis V. *Žudynės prie Karaliaučiaus // Mažoji Lietuva, 1991 m. vasario 27 d.; Dirva, 1991 m. balandžio 11 d.*

Pabėgėliai. Eitkūnų (dabar Černyševskas) miestelio gatvė.
1945 m. Povilo Karpavičiaus nuotrauka. LCVA.

Beatodairiškas krašto rusinimas pirmiausia pasireiškė tuo, kad visi vietovardžiai buvo pervardinami į rusiškus. Lietuviškos ir prūsiškos kilmės vietovardžių naikinimas, juos vokietinant, vyko ir prieš Antrąjį pasaulinį karą, ypač atėjus į valdžią naciams. Vis dėlto, daug kur išliko šimtmečius išsilaikę vietovių pavadinimų baltiškieji pradmenys. Sovietiniai pareigūnai vietovardžius totaliai keitė į rusiškus neatsižvelgdami į seną tradiciją (pvz.: *Tilžė – Tilsit – Sovetsk; Labguva – Labiau – Polesk; Vėluva – Wehliau – Znamensk, Pilkopiai – Pilkoppen – Morskoje; Stalupėnai – Stallupenen – Nesterovo, Krantas – Kranz – Zelionogradsk* ir pan.). Kartu buvo naikinama ir niokojama viskas, kas vokiška, negailint architektūros paminklų, miestų senamiesčių, siekiant suteikti kraštui rusišką charakterį, Karaliaučių verčiant rusišku sovietmečio miestu.

Nedaroma išimčių ir dėl krašto istorinės bei kultūrinės praeities. Kaliningrado srities administracijos vadovas Jurijus Matočkinas vizito Lietuvoje metu pabrėžtinai teigė, kad „Kaliningrado sritis – tai nuo amžių rusų žemė“. Dar gražiau rašoma Didžiojoje sovietinėje enciklopedijoje: Rytų Prūsija yra senovinis Pabaltijo slavų (*pribaltijskije slaviane*) kraštas¹.

Prie viso to prisideda intensyvus krašto militarizavimas, paverčiantis sritį uždrausta karine zona, svarbia sovietų vakarine karine baze.

¹ Большая советская энциклопедия. XIX. 1953, p. 426.

Lietuviški atgarsiai

Potsdamo konferencijai pasibaigus, lietuvių politinės organizacijos užsienyje, tikėdamos, kad tikrai įvyks jos nutarimuose minėtos taikos sutarties derybos, kreipėsi į JAV ir kitų Vakarų šalių vyriausybes, reikšdamos Lietuvos pretenzijas į kai kurias sovietams administruoti pavestų Rytprūsių apskritis.

Tuoju po konferencijos Amerikos Lietuvių taryba 1945 m. rugpjūčio mėn. išsiuntė Valsybės Departamentui „Memorandumą dėl numatomo Karaliaučiaus ir kaimyninės srities perleidimo SSRS“, kuriame prašoma atsižvelgti į tai, kad „kiekvienas teritorijos pakeitimas, apimęs Karaliaučiaus sritį, tiesiogiai liestų Lietuvos būsimą tarptautinį statusą“ ir kad, nustatant tos srities galutines ribas, „rimčiausias dėmesys būtų skirtas gyvybiniais suverenios Lietuvos interesams ir gyventojų valiai“¹.

Po metų, 1946 m. lapkričio 6 d., Vokietijos Fuldos mieste iš gimtinės išvartų lietuvininkų pastangomis buvo atkurta Mažosios Lietuvos taryba, kurios tikslas buvo tęsti Mažosios Lietuvos tautinės tarybos (1918 – 1924) veiklą. Paskelbtoje „Mažosios Lietuvos lietuvių deklaracijoje“, kuri vadinama Fuldos aktu, rašoma: „Mes, Mažosios Lietuvos lietuviai – atstovai, remdamiesi Atlanto chartijos 3-uoju straipsniu, pakartotinai pareiškiame savo tvirtą valią atsiskirti nuo Vokietijos ir susijungti su savo tautos kamieniu bendroje Lietuvos valstybėje.“ 1919 m. Versalio taikos sutartimi tik iš dalies buvo patenkinti mažlietuvių reikalavimai – prie Lietuvos valstybės prijungtas tik Klaipėdos kraštas, už jos ribų liko pagrindinė Mažosios Lietuvos dalis – Karaliaučiaus kraštas. Deklaracijos signatarai kreipiasi į demokratinį pasaulio valstybių vyriausybes, protestuodami prieš Sovietų Sąjungos „pasikėsimus į Lietuvos žemes“, prieš krašto kolonizavimą rusakalbiais.

1947 m. sausio 15 d. Mažosios Lietuvos Tarybos prezidiumas paskelbė antrąjį Fuldos aktą, kuriuo kreipiamasi į demokratinį Vakarų pasaulį dėl Mažosios Lietuvos kolonizavimo rusais ir prašoma „pavesti Mažosios Lietuvos valdymą UN (Jungtinių Tautų) komisijai ir vietos lietuviams leisti sukurti savo valdžią, kol bus įgyvendintas jos gyventojų reikalavimas šį kraštą sujungti su nepriklausomosios Lietuvos valstybe“, taip pat „žiauriai naikinamos senos kultūringos Mažosios Lietuvos atstovams duoti galimybę pareikšti savo balsą tautų forumė“².

Mažosios Lietuvos taryba iškėlė Karaliaučiaus krašto gyventojų žudynių klausimą. Juo remdamasis, Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas protestą dėl Rytprūsių gyventojų autochtonų genocido įteikė didžiųjų valstybių vyriausybėms. Deja, pastarosios, Sovietų Sąjungos karo sąjungininkės, į protestą nereagavo.

Rytprūsių likimo klausimus kėlė ir Monrealyje (Kanada) 1953 m. įsteigtas Mažosios Lietuvos rezistencinis sąjūdis, telkęs ir atstovavęs JAV ir Kanados lietuvininkams. 2005 m. ši organizacija nutraukė veiklą ir įgaliojimus perdavė 1989 m. Vilniuje įkurtai Mažosios Lietuvos reikalų tarybai. Pastaroji, šalia kitokios savo veiklos, paskelbė pareiškimą, kuriame reiškiamas susirūpinimas dėl pavojaus visam regionui, kurį kelia vis didėjanti Kaliningrado srities militarizacija. Europos ir pasaulio politikai kviečiami nepalikti šio reikalo be dėmesio, raginami imtis žygių sustabdyti tolesnį militarizavimą, siekti jos demilitarizavimo³.

Kušnerio (Knyševo) studija

Ar karui baigiantis sovietinė vadovybė turėjo ketinimų Rytprūsių ateitį sieti su Lietuva, klausimas nėra naujas, tačiau atsakymui trūksta tikslų duomenų. Esama žinių, kad dar gerokai iki Reicho kapituliacijos ir Potsdamo konferencijos sovietų propaganda paskleisdavo gandų, esą reikia atitaisyti skriaudas lietuvių tautai ir grąžinti jai kryžiuočių bei Vokietijos pagrobtas ir prie Vokietijos prijungtas žemes. Buvo imta rūpintis įrodymais apie tos srities lietuviškumą nuo senų senovės. Iš kai kurių dabar jau anapilin išėjusių vyresniosios kartos inteligentų teko girdėti, kad frontui artėjant prie Lietuvos buvo rengiami Rytprūsių

¹ Žr.: Brakas M. Mažosios Lietuvos politinė ir diplomatinė istorija, p. 188–189.

² Gližaitis A. Apie neteisėto SSRS administracinio vieneto – LSSR – ribų nustatymą // Voruta, 1997, Nr. 47 (329).

³ Mažosios Lietuvos reikalų tarybos pareiškimai // Voruta, 1992 m. kovo 25 d.

lietuviškų vietovių administraciniai padalijimo (apskričių ir pan.) planai. Tačiau Potsdamo konferencijos metu ir po jos apie tai liautasi kalbėti.

Iš kitos pusės, išeivijos spaudoje pripažįstama, kad JAV veikusios lietuvių organizacijos nebuvo tinkamai informavusios tos šalies prezidentą ir vyriausybę apie lietuvių tautai turinčias priklausyti buvusias prūsų žemes¹.

Vis dėlto atrodo, kad vienu metu sovietų vadovybė pasijuto netikra dėl sprendimo Karaliaučiaus krašto priklausomybės atžvilgiu, galbūt numanė, kad sąjungininkai gali pareikalauti rimtų įrodymų, pagrindžiančių Karaliaučiaus srities priskyrimą Rusijai. Priežastis netikrumui atsirado, kai 1951 m. JAV prezidento rinkimų kampanijos įkarštyje vienas iš pretendentų senatorius P. A. Taftas į savo programą įrašė Teherano, Jaltos ir Potsdamo konferencijų sprendimų reviziją².

Tuo pretekstu SSRS Mokslų akademijai buvo duotas nurodymas parengti leidinį ir įrodyti, kad šiaurinė Rytų Prūsijos dalis yra lietuvių, taigi, vienos SSRS tautų etninė teritorija. Etnologas Pavelas Kušneris-Knyšėvas, remdamasis etnografiniais, archeologiniais, istoriniais duomenimis, parengė gerai dokumentuotą studiją – „Pietryčių Pabaltijo etninė praeitis“, kurioje neginčijamai įrodomas šio krašto lietuviškumas, atskleidžiama, jog dėl naikinimo ir nutautinimo išnyko ištisa tauta – prūsai, lietuvių nutautinimas vyko lėčiau. Autorius pabrėžia, kad Mažoji Lietuva ir Didžioji Lietuva yra vientisa etninė lietuvių teritorija, prūsai ir lietuviai – autochtonai, vokiečiai – nukariautojai ir kolonistai. Rengiant leidinį, Kušneriui talkino lietuvių istorikai P. Pakarklis ir Juozas Žiugžda³.

Tačiau 1952 m. padėtis pasikeitė, JAV prezidentu buvo išrinktas Dvaitas Eizenhaueris (Dwigt Eisenhower), neketinęs palaikyti savo varžovo Tafto programinių nuostatų. Pasikeitė ir sovietinės propagandos akcentai – imta teigti, kad Kaliningrado sritis sukurta senose Pabaltijo slavų žemėse. Kušnerio knyga išimta iš mokslinių bibliotekų ir sunaikinta, išliko keli vienetai specfonduose. To pakako, kad knyga būtų išversta į lietuvių kalbą ir 1979 m. išleista Čikagoje, o 1991 m. „Minties“ leidykla Vilniuje ją išleido originalo kalba su prof. Vytauto Mažiulio pratarme.

Sovietmečiu ir po jo

Sovietmečiu buvo realių bandymų Karaliaučiaus sritį ekonomiškai susieti su Lietuva. Yra žinoma, kad 1946 m. Lietuvos SSR kompartijos vadas Antanas Sniečkus buvo iškviestas į Maskvą, kur Stalinas pasiūlė Karaliaučiaus (Kaliningrado) sritį prijungti prie LSSR. Vėliau tokį pasiūlymą Lietuvai buvo pakartojęs SSRS komunistų partijos CK ideologas Michailas Suslovas. Nei vienu, nei kitu atveju siūlymas nebuvo priimtas.

Nors nėra aiškūs nei siūlymų, nei atsisakymo juos priimti motyvai, galima neabejotinai teigti, kad okupacinio režimo sukaustytai Lietuvai prisijungti kraštą su beveik milijonu sovietizuotų rusakalbių gyventojų būtų buvę pražūtinga. Toks sujungimas būtų reiškęs ne mažlietuvių puoselėtą „priglaudimą“ prie Didžiosios Lietuvos, o tik pastarosios dar didesnį pajungimą ir rusinimą.

Panašių bandymų buvo ir vėliau. Kai 1957–1965 m. Sovietų Sąjungoje buvo kuriamos Liaudies ūkio tarybos, centralizuotą ūkio valdymo tvarką siekiant keisti teritorine, kai kurių Kaliningrado srities ūkio šakų valdymas buvo pavestas atitinkamoms LSSR ministerijoms. Radosi požymių, kad einama link laipsniško Kaliningrado srities ir Lietuvos SSR ūkio suliejimo. Viena užsienio leidinyje teko matyti žemėlapi, kuriame Lietuvos ir Karaliaučiaus krašto teritorijos pavaizduotos kaip vientisas ūkinis masyvas. Liaudies ūkio tarybų projektui nepasiteisinus, nutrūko ir pradėti kurti ryšiai. Galima tik pritarti nuomonei, kad „Rytprūsiai nebeprisijunginami prie Lietuvos, ir toks bandymas teduotų panašų į Jugoslavijos rezultatą“⁴.

¹ Gustaitis A. *Potsdamas ir Lietuva dega. Aštuoniomis kalbomis apie Lietuvą*, p. 18.

² Bakaniėnė D. *Rusijos kolonija – lietuvių tautos etninė žemė // Lietuvos aidas*, 1993 m. lapkričio 19 d.

³ П. И. Кушнер (Кнышев). *Этническое прошлое юго-восточной Прибалтики*. Vilnius, *Mintis*, 1991, p. 173.

⁴ Patašius A. *Lietuvos sienos: rusiški vingiai // Lietuvos aidas*, 1997 m. rugpjūčio 6 d.

Nutolus nuo rūsčios karo dienų realybės, Lietuvoje buvo susirūpinta to krašto lietuviškojo kultūrinio istorinio palikimo išsaugojimu. Istorikas P. Pakarklis 1945–1948 m. surengė keletą ekspedicijų į Karaliaučiaus kraštą ir Laukstyčių (*Lochstaedt*) pilies griuvėsiuose rado Kristijono Donelaičio, Mato Pretorijaus, kitų vertingų lituanistikos ir prūsistikos rankraščių, Prūsijos karalių paliepimų lietuvininkams jų gimtąja kalba.

1979 m. Tolminkiemyje (nuo 1946 m. Čistyje Prudy) įkurtas Donelaičio memorialinis muziejus – Karaliaučiaus istorijos ir meno muziejaus filialas. Jau anksčiau, 1971–1979 m., Lietuvos valdžios ir visuomenės pastangomis bei lėšomis atstatyta 1950 m. nugriauta evangelikų liuteronų bažnyčia, kurioje klebonavo didysis poetas. Pastatytas paminklinis akmuo Lazdynėliuose. Pasirūpinta ir kitais svarbiais dalykais – įžymių lietuviškos kultūros žmonių Liudviko Rėzos, Vydūno ir kitų atminimo išsaugojimu, istorinių ir kultūrinių vietų priežiūra ir lankymo galimybėmis. Tilžėje (Sovetske) kabo memorialinė lenta Vydūnui, imtasi Nemuno baseino, Kuršių marių ir Kuršių nerijos aplinkosaugos. Srityje dar yra išlikusių apie 50 pastatų, susijusių su lietuviams itin brangiais dalykais. Ne visada pastangos buvo sėkmingos, nors kai ką pavyko pasiekti, daug kas priklausė nuo Karaliaučiaus srities vietinės valdžios. Tačiau apie senuosius vietovardžius, bent jų priminimą, negalėjo būti nė kalbos¹.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, kultūrinių ryšių galimybės ne pagerėjo, o kai kuo netgi pablogėjo. Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros ir istorijos tyrimai ne kartą buvo palaikyti teritorinėmis pretenzijomis ir net kišimusi į vienos ar kitos valstybės vidaus reikalus².

Karaliaučiaus krašte gyvena kompaktiška, apie 20 tūkstančių lietuvių tautinė bendruomenė, ilgai neturėjusi tinkamų kultūrinės ir dvasinės raiškos sąlygų. Lietuviai daug kartų raštu kreipėsi į srities vadovybę, Rusijos Federacijos valdžią, lygiagrečiai adresuodami laiškus ir Lietuvos vadovams. Jų prašymai iki šiol likdavo be atsako. Kaliningrado srities lietuvių bendruomenė buvo įregistruota tik po to, kai Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Vytautas Landsbergis asmeniškai kreipėsi į Rusijos Federacijos Prezidentą Borisą Jėlciną³.

Sutartis ir susitarimas

Lietuvos vakarinės kaimynystės klausimas buvo sprendžiamas paskutinėmis Sovietų Sąjungos gyvavimo dienomis bendrame tarpvalstybinių santykių su ja sureguliuavimo kontekste.

Santykių sureguliuavimas buvo visų svarbiausias reikalas nuo pat pirmųjų Lietuvos nepriklausomybės dienų. Vakarų šalys ragino Lietuvą derėtis su SSRS. Tuo tikslu 1990 m. liepos 5 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimu nutarta sudaryti pasirengimo deryboms

Tolminkiemis. Linos Žilytės nuotrauka. LCVA.

¹ Mažosios Lietuvos reikalų tarybos pareiškimas. 1991 m. kovo 8 d. (B. Kuzmicko archyvas.)

² Kaunas D. Lietuvių mokslo ir kultūros interesai buvusioje Rytų Prūsijoje // *Atgimimas*, 1993 m. rugpjūčio 4 d.

³ Stakišaitis A. Kaliningrado sritis: tendencijos naujame geopolitiniame fone // *Atgimimas*, 1993 m. rugpjūčio 18 d.

komisiją, o netrukus pradėta formuoti ir derybų delegacija. Tačiau pasirengimas baigėsi konsultacijomis, derybos neprasidėjo, nes antroji pusė nebuvo joms nusiteikusi.

Padėtis pasikeitė nesėkmę patyrusio 1991 m. rugpjūčio pučo Maskvoje dienomis. SSRS formaliai dar egzistavo, tačiau didėjo Rusijos ir jos demokratiško lyderio B. Jelcino, ryžtingai pasipriešinusio pučistams, politinė įtaka. Demokratinei Rusijos valdžiai reikėjo politinės paramos, Lietuvai taip pat buvo svarbūs geri santykiai su Rusijos Federacija, jos pripažinimas. Atsirado galimybė su Rusijos Federacija pasirašyti tarpvalstybinę sutartį.

1991 m. liepos 29 d. V. Landsbergis ir B. Jelcinas pasirašė Sutartį tarp Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos dėl tarp valstybinių santykių pagrindų. Lietuva ir RTFSR pripažino viena kitą tarptautinės teisės subjektais ir suvereniomis valstybėmis. Kai kam atrodė, kad tai tarsi sutartis tarp dviejų sovietinių respublikų, užmaskuotu variantu grąžinanti mus į Sovietų Sąjungą. Todėl prireikė aštrių diskusijų Lietuvos Aukščiausiojoje Taryboje, kad sutartis būtų ratifikuota.

Rugsėjo 6 d. ir SSRS pareiškė atnaujinanti Lietuvos Respublikos nepriklausomybės pripažinimą. Buvo deramasi dėl SSRS kariuomenės iš Lietuvos išvedimo, kuris buvo baigtas 1993 m. rugpjūčio 31 d. Ši diena yra Lietuvos galutinio išsivadavimo data¹.

Ilgos ir sudėtingos buvo 1993 m. prasidėjusios derybos dėl Lietuvos ir Rusijos valstybės sienos nustatymo. Sunkiausia buvo susitarti dėl sienos Vištyčio ežere, Nemuno žiotyse, Kuršių mariose, atriboti ekonomines zonas Baltijos jūros šelfe, kuriame yra naftos telkinys. Lietuvai teko 20 procentų Vištyčio ežero – vietoj turėtų 2 procentų. 1997 m. spalio 24 d. Lietuvos Respublikos prezidentas Algirdas Brazauskas Maskvoje pasirašė sutartį dėl Lietuvos ir Rusijos valstybės sienos. 1999 m. spalio mėnesį Lietuva šią sutartį ratifikavo, Rusija gi neskubėjo.

Sutartyje su Rusijos Federacija slypėjo ir Lietuvos vakarų kaimynystės klausimas. Tą pačią dieną Lietuvos Respublikos Ministras pirmininkas Gediminas Vagnorius ir RTFSR Ministras pirmininkas Ivanas Silajevas pasirašė Susitarimą tarp Lietuvos Respublikos ir RTFSR dėl bendradarbiavimo ekonominėje ir socialinėje-kultūrinėje RTFSR Kaliningrado srities raidoje. Susitarimas reiškė ir Lietuvos vakarinės sienos, bet kaip sienos su Rusija,

Vytauto Landsbergio susitikimas su Karaliaučiaus lietuviais. 1992 m. Raimundo Šuikos nuotrauka. LCVA.

¹Stankevičius Č. V. *Derybos su Rusija dėl kariuomenės išvedimo iš Lietuvos*. Vilnius, Leidybos centras prie KAM, 2002, p. 44.

atkarpos patvirtinimą. Tai – „grynas geopolitinis kuriozas“ – su rytuose esančia valstybe Lietuva patvirtina valstybės sieną vakaruose.

Žvelgiant istoriškai, ta siena – tai ne kas kita, kaip ta pati Lietuvos siena su Vokietija, nepakitusi nuo 1422 m. Melno sutarties laikų. Šiame kontekste svarbu prisiminti, kad ją patvirtino 1928 m. sudaryta ir 1929 m. ratifikuota Sutartis tarp Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Valstybės sienos dalykams sutvarkyti¹.

Šia sutartimi Lietuvai buvo pripažintas Klaipėdos kraštas, tai reikšmingas faktas ir dabarties požiūriu. „Pastaroji turėtų tramdyti tuos Rusijos sluoksnius, kurie reiškia pretenzijas į Klaipėdos kraštą – esą jis atitekęs Rusijai po Antrojo pasaulinio karo kaip Vokietijos Rytprūsių dalis.“²

Iki šiol ne retenybė išgirsti iš rytų ateinančią nuomonę – Lietuvai atsiskyrus, Rusija, esą, turinti teisę Klaipėdą „atsiimti“. Net labai aukšti Rusijos pareigūnai leidžia sau pamiršti, kad Klaipėdos krašto atėmimas iš Lietuvos 1939 m., kaip ir kitų Hitlerio anšlusių gražinimas teisėtiems jų savininkams, buvo pagrįstas sąjungininkų nustatytu kriterijumi: „Aliantai pripažįsta Vokietiją tokioje teritorinėje apimtyje, kokia buvo 1937 m. gruodžio 31 d.“ Net Michailas Gorbačiovas savo laiku yra pareiškęs, girdint šio teksto autoriui, galįs „uždėti leteną“ ant Klaipėdos, jeigu Lietuva atsiskiria³.

Nėra geresnio už tarptautinę teisę būdo gintis nuo agresyvių kaimynų užmačių⁴.

Mažosios Lietuvos reikalų taryba 1991 rugsėjo 6 d. išplatino Tarybos pirmininko Vytauto Šilo pasirašytą pareiškimą dėl Lietuvos Respublikos ir Rusijos Federacijos sutarties. Pareiškime sakoma, kad sutartis yra labai svarbi Lietuvai, tačiau jos vertę menkina bendrame pakete esantis susitarimas dėl bendradarbiavimo Kaliningrado srities raidoje. „Šiuo susitarimu patenkinami ypatingi Rusijos interesai, o lietuvių istorinės atminties, srities lietuvių lietuviškumo išlaikymo interesai paliekami neapibrėžtumo būsenoje“. Susitarimas neatspindi ypatingo Lietuvos suinteresuotumo dėl lietuvių istorinės atminties įamžinimo bei čia gyvenančių lietuvių lietuviškumo išlaikymo reikmių, nors garantuoja rusams rūpimų klausimų sprendimą Lietuvoje. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos prašoma paaiškinti, kad minimas susitarimas neturi būti traktuojamas kaip pripažinimas Rusijai suverenių teisių į šią užkariautą teritoriją⁵.

Dar prieš pasirašant šį susitarimą, jo projektą kritiškai įvertino ir JAV lietuvių teisininkas Algimantas Gureckas. Savo pastabose šiuo klausimu (1991 06 21) jis rašo: „Jei 1991 04 03 d. susitarimo projektas būtų priimtas ir pasirašytas, tai reikštų bet kokių teisių į šį kraštą atsisakymą ir jo pripažinimą Rusijai. /.../ Gal šis kraštas pasiliks Rusijai ir Lietuvai teks su tuo susitaikyti, bet tikrai būtų netikslinga mums patiems prie to prisidėti.“⁶

Taikos konferencijos nebus

Taikos konferencijos, kuri buvo numatyta Potsdamo konferencijos dokumentuose, matyt, jau niekada nebus. Penkiasdešimt metų po karo buvo suėję 1995 m., tačiau niekas iš buvusių keturių sąjungininkų apie tai neužsiminė.

Maskvos sutartis (*ofic.*: Sutartis dėl Vokietijos klausimo galutinio sureguliuavimo), kurią 1990 m. rugsėjo 12 d. pasirašė keturios Antrojo pasaulinio karo nugalėtojos ir dvi Vokietijos valstybės, kartais vadinama „du plus keturi susitarimu“, atvėrė kelią Vokietijos susivienijimui (1990 10 03) ir išsprendė pagrindinius klausimus, kuriuos būtų tekę spręsti Taikos konferencijai. Maskvos sutartimi Vokietija visiškai ir galutinai atsisakė teisių į visas žemes, kurios neįėjo į buvusių Vakarų bei Rytų Vokietijų ir Berlyno miesto teritorijas, taigi atsisakė ir Karaliaučiaus krašto, nors sutartyje apie šį kraštą nieko nekalbama. Dėl to teisininkas A. Gureckas pastebi: „Tačiau atsisakydama savo teisių ji jų neperleido nei Sovietų Sąjungai, nei Rusijai, nei jokiai kitai valstybei.“ Tad pagal šią sutartį Sovietų Sąjunga turi teisę tik tą

¹ Svarbiausios Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys 1918–1995. Sud. Vladas Sirutavičius, Evaldas Nekrašas, Raimondas Lopata. Vilniaus universiteto leidykla, 1997, p. 95–112.

² Patašius A. Lietuvos sienos: rusiški vingiai.

³ Kuzmickas B. Išsivadavimas. Užsienio politikos epizodai 1988–1991. Vilnius, Apostrofa, 2006, p. 96.

⁴ Patašius A. Lietuvos sienos: rusiški vingiai.

⁵ Mažosios Lietuvos reikalų tarybos pareiškimas. 1991 m. kovo 8 d.

⁶ Gureckas A. Pastabos dėl Lietuvos ir Rusijos susitarimo 1991 m. balandžio 3 d. projekto dėl Karaliaučiaus srities ir šios srities ateities klausimu. (B. Kuzmicko archyvas.) Reikia pastebėti, kad tokius teisingus istoriniu požiūriu pareiškimus ir pastabas galėjo daryti visuomeninė organizacija ar privatus asmuo, bet ne Aukščiausiosios Taryba, nes tai būtų prieštaravę pagrindiniam susitarimo tekstui, darę susitarimą neįmanomą.

kraštą administruoti, bet suverenių teisių į jį neturi. Tas pats tinka ir Rusijai, nes Sovietų Sąjunga negalėjo ir negali jai perleisti daugiau teisių, negu ji pati jų turi¹.

Panašus požiūris išdėstytas ir 1993 m. Vilniuje surengtos Mažosios Lietuvos problemų konferencijos pareiškime pažymint, kad šiandien, jau nebeegzistuojant Sovietų Sąjungai, Potsdame pasirašytas laikino administravimo pavedimas neteko galios ir prasmės.

Žvelgiant į ateitį

Tai, kad Vokietija atsisakė teisių į buvusios Rytų Prūsijos teritoriją, nereiškė, kaip jau minėta, tos teritorijos perleidimo Rusijai. To nepatvirtino ir jokia didžioji valstybė, tiksliau pasakius, istorikai neranda tai patvirtinančių dokumentų. Nepaisant to, Karaliaučiaus kraštas, tapęs Rusijos kolonija – Kaliningrado sritimi, nuo pat karo pabaigos faktiškai tvarkomas kaip integrali Rusijos dalis. Vis dėlto tiek pačioje Rusijoje, tiek ir kitur netrūksta nuomonių, kad krašto ateitis nėra aiški. Tokių nuomonių ypač pagausėjo žlugus Sovietų Sąjungai, kartu ir mėginimų numatyti, koks srities statusas galėtų būti toliau – ar toks, koks dabar, ar kitoks.

Netenka abejoti, kad tai labai priklausys nuo Rusijos politinio gyvenimo raidos, turint mintyje ir galimą Kaliningrado srities visuomenės evoliuciją. Ją galėtų skatinti ekonominio ir kultūrinio savarankiškumo Maskvos atžvilgiu siekiai, kaimyninių vakarietiškos kultūros šalių poveikis ir patrauklumas, bendravimo su jomis plėtra.

Esama požymių, kad srities valdžiai nelabai patinka būti laikomai tik eilinio, centrui paklusnaus Rusijos regiono nomenklatūra. Ji nori visus ekonomikos svertus laikyti savo rankose, vykdyti nepriklausomą biudžeto ir mokesčių politiką, užmegzti savarankiškus ekonominius ryšius su užsieniu ir pan. Tenka skaityti, kad ir kai kurie kiti Rusijos regionai (Uralo, Primorės) jau seniai puoselėja didesnio savarankiškumo siekius kaip galimybę patiems, be centro nurodymų, disponuoti savo gamtiniais ištekliais.

Srities administracijos vadovas J. Matočkinas, po 1991 m. rugpjūčio pučo į šį postą paskirtas paties B. Jelcino potvarkiu, užsienio žurnalistams sakė, kad anksčiau ar vėliau gyvenimas privers priimti Baltijos respublikos idėją, nors ir kaip bebūtų stengiamasi šį procesą stabdyti². Kitu atveju savarankiškumo idėjos turinys nusakomas taip: „Kaliningrado srities transformacija į Rusijos Federacijos Baltijos respubliką, įgyjant jai savarankišką tarptautinio subjekto statusą.“³

Svarstymų šia tematika ne kartą teko girdėti per užsienio radijo stotis. Kaliningrado srities kultūros fondo pirmininkas rašytojas Jurijus Ivanovas radijo „Deutsche Welle“ (1992 08 15) žurnalistui yra pasakęs, kad bręsta idėja grąžinti miestui istorinį jo – Kėnigsbergo – pavadinimą. Sritis gali virsti maža valstybe, ketvirtąja Baltijos respublika, susigrąžindama ir buvusį – Prūsijos – pavadinimą. o ne likti paprasta Rusijos Federacijos sritimi⁴.

Tačiau neabejotina ir tai, kad kai kurie nesutarimai su Maskva dėl ekonomikos, dėl savarankiškumo dar visai nereiškia, kad srities vadovybė galvotų apie atsiskyrimą nuo Rusijos. Priklausomybės ryšiai yra kur kas stipresni už rimto savarankiškumo motyvus. Daug ką lemia Rusijos kariuomenės buvimas srityje, kuri yra pavirtusi labiausiai militaruota teritorija Europoje. Kariškiai čia sudaro didelę gyventojų dalį, yra labai įtakingi, o ir vietos valdžia nelabai nori, kad kariuomenės mažėtų. Ko gero, baiminamasi kaimynų, nes tik būdamas Rusijos sudėtyje Kaliningradas gali išvengti Vokietijos, Lenkijos ar Lietuvos teritorinių pretenzijų, o dabartiniai srities vadovai – išsaugoti savo kėdes⁵.

Karaliaučiaus krašto ateities klausimas patraukia ir kitų šalių politologų dėmesį. Amerikiečių teisininkas Reimondas Smitas (Raymond Smith), pagal tarptautinės teisės reikalavimus parengęs Kaliningrado srities statuso analizę, teigia, kad šios teritorijos priklausomybės problema būtinai iškils. Sprendžiant ją, prie apskritojo stalo turėtų sėsti

¹ Ten pat.

² Degutis R. Kaliningradas: laisva ekonominė zona ar ketvirta Baltijos valstybė? // *Mažoji Lietuva*, 1992, Nr. 5 (143).

³ Лаушкевич Н. Калининград – западный остров России // *Известия*, 1992 m. gegužės 13 d.

⁴ B. Kuzmicko archyvas.

⁵ Degutis R. Kaliningradas: laisva ekonominė zona ar ketvirta Baltijos valstybė?

Vokietijos, Rusijos, Lenkijos, Lietuvos ir vietinių gyventojų atstovai. Mat visi jie gali pareikšti pretenduoją į šią teritoriją. Kadangi nė viena iš keturių valstybių neturi aiškiai pagrįstų pretenzijų į sritį, didžiausią galimybę spręsti srities likimą turėtų vietiniai gyventojai. Jų laisvas apsisprendimas tarptautinėje teisėje – pats stipriausias argumentas¹.

Mažosios Lietuvos reikalų tarybos pirmininkas Vytautas Šilas taip pat pabrėžtinai teigia, kad negalima spręsti Rusijos kolonija tapusio Karaliaučiaus krašto ateities neatsižvelgiant į senųjų gyventojų nuomonę. Kai kalbama apie kokių nors tautų teritorijų ateitį, visada pasidomima, ką apie tai mano vietos gyventojai².

Pravartu paminėti epizodą iš Gibraltaro istorijos. Ši vietovė Pirėnų pusiasalio pietuose nuo 1704 m. yra Didžiosios Britanijos kolonija. Ispanija ne kartą kėlė šios teritorijos atgavimo klausimą, britai dėl to 1967 m. ir 2002 m. surengė plebiscitus. Didžioji gyventojų dauguma pasisakė už tolesnį priklausymą Didžiajai Britanijai, tačiau Jungtinės Tautos tokio jų apsisprendimo nepripažino, nes 1704 m. anglams užėmus Gibraltarą, visi senieji jo gyventojai išvyko arba buvo išvaryti, o dabartiniai yra vėlesnių atvykėlių iš įvairių kraštų palikuonys ir neturi teisės spręsti jo likimo. Vis dėlto kolonijinis statusas buvo išsaugotas, tačiau iki šiol yra įtemptų santykių tarp Ispanijos ir Jungtinės Karalystės šaltinis³.

Analogiškai ir Karaliaučiaus krašto vietiniais gyventojais turėtų būti laikomi ne kolonistai rusai ir kiti rusakalbiai, o ištremtieji, išblaškytieji vokiečiai ir lietuvininkai bei jų palikuonys. Tik klausimas, ar galėtų juos patraukti ir bent kiek sutelkti miglotas tikslas atkurti buvusią tėvynę Prūsiją?

Pasigirsta ir nuomonių, jog perspektyvus būtų penkių valstybių – Rusijos, Vokietijos, Lenkijos, Lietuvos ir Švedijos – kondominio variantas, galintis padėti Kaliningrado sričiai išeiti iš izoliacijos ir ekonominės stagnacijos. Pati Rusija turėtų pasirinkti: arba paversti anklavą ekonominiu politiniu „placdarmu“, kuris palengvintų ir įtvirtintų ryšius su Vakaraais, arba įteisinti ir sustiprinti Kaliningrado kaip karinio „forposto“ vaidmenį, rašoma Vokietijos laikraštyje „Die Zeit“ (1994 04 01)⁴.

A. Gureckas kalba apie Prūsijos valstybę: „Geriausias Lietuvai sprendimas būtų atskira Prūsijos valstybė, Baltijos sąjungos narys, o jei tokia sąjunga nebūtų sudaryta, kad ši valstybė turėtų kuo artimesnius ekonominius, politinius ir kultūrinius ryšius su Lietuva.“⁵

Politologas Aleksandras Štomas siūlo Prūsijos, kaip Baltijos valstybės, sutvarkytos pagal Šveicarijos modelį, variantą. Vokiečiai galėtų atgauti turėtajį turtą, bet tik tie, kurie persikeltų čia gyventi. Gyventų keturios tautos – rusai, lenkai, vokiečiai ir lietuviai, būtų ir keturios kalbos. „Tai labai drastiška vizija, kurios realpolitikai nepriima, bet, manau, jog kalbant iš pagrindų, yra vienintelis būdas išspręsti Rytų Prūsijos problemą taip, kad niekam nebūtų skaudu ir kad niekas nenorėtų jokių revanšų.“⁶

Rimto dėmesio verta politiko Audriaus Butkevičiaus mintis, kad Kaliningrado sričiai kaip reta tinka laisvosios ekonominės zonos idėja, nes srities geopolitinė padėtis yra unikali, tai realus centras tarp Rytų ir Vidurio Europos. „Bet yra milžiniškas darbas – sukurti tokią zoną, sumažinti tenai Rusijos kariuomenę, pakeisti visą infrastruktūrą, kuri yra šiandien pritaikyta grynai kariniams tikslams.“⁷

Rusiškoje literatūroje minimi ir tokie variantai: sritis pertvarkoma į Baltijos vokiečių respubliką Rusijos sudėtyje; sritį pasidalija Lenkija ir Lietuva; sritis gražinama Vokietijai. Pažymima, kad Rusija neturi perspektyvios strategijos srities atžvilgiu, išskyrus tvirtinimą, kad tai neatskiriama Rusijos dalis⁸.

Skaitant išdėstytas nuomones dėl Karaliaučiaus krašto ateities, sunku nesuabejoti dėl to, kad jų autoriai išreiškia daugiau kai kurių suinteresuotų kaimynų, greičiausiai, per ankstyvus lūkesčius, negu nusako realiai galimos raidos kryptį. Vargu ar galima abejoti dėl to, kad srities statusas ir ateityje liks toks, koks yra dabar. Sovietų Sąjungos žlugimas nieko nepakeitė, Rusijos Federacijos dalimi tapusi sritis dabar jai gal dar svarbesnė negu

¹ Smith R. Status of the Kalinigrad oblast under international law // *The Lithuanian quarterly*, 1992, Volume 38, No. 1.

² Šilas V. Dėl lietuvių tautos teisių Karaliaučiaus krašte // *Voruta*, 1992 m. kovo 23 d.

³ Žr.: Gureckas A. Dėl Rytprūsių ateities // *Aidai*, 1974 m. spalio 8 d.

⁴ Kumpfmüller // *Amžius*, 1994, Nr. 13 (151).

⁵ Gureckas A. Kliūtis kelyje į nepriklausomybę: nepriklausoma Lietuva ir Karaliaučiaus sritis // *Į laisvę*, 1989, Nr. 106.

⁶ Štomas A. Mes be Karaliaučiaus nenurimsim. Pokalbis prie apskritojo stalo // *Amžius*, 1993 m. liepos 31–rugpjūčio 6 d.

⁷ Butkevičius A., ten pat.

⁸ Зверев Ю. Калининградская область – Россия в новой системе геополитических координат. Россия, Украина, Белоруссия. Москва, Весь Мир издательство, 1997, p. 73–74.

anksčiau. Plačiai skaitomame Rusijos savaitraštyje „Literaturnaja gazeta“ buvo rašoma, kad srityje yra neužšalantys giliavandeniai Baltijos jūros uostai, kurie perspektyvoje galėtų kompensuoti Rusijos prekybinio ir karinio jūrų laivyno netektis Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje. Tvirtos Rusijos pozicijos šiame regione leistų daryti esminį poveikį politinių ir strateginių aplinkybių formavimui visame Pabaltijyje, užtikrintų tiesioginius Rusijos kontaktus su Europos šalimis, aplenkiant Baltarusiją, Pabaltijo respublikas¹.

Tapusi rytine, vakarinė Lietuvos kaimynystė pakeitė ne tik bendrąją geopolitinę, bet ir geokultūrinę Lietuvos padėtį. Sunaikinta Prūsija kaip savita baltiškos ir germaniškos kultūrų erdvė, nutrauktos šimtametės kūrybinės tradicijos ir ryšiai, kurių atmintis, lietuviškoji ir prūsiškoji jų pusė yra tapusi neatimama lietuviškojo istorinio, kultūrinio tapatumo dalimi.

Belieka saugoti to krašto palikimą, kiek jo dar išliko, moksliniais tyrimais, meninėmis ir kitokiomis kūrybinėmis interpretacijomis įtvirtinti jį dabarties pasaulio kultūros kontekste. Daugiausia tai daroma Lietuvoje (kaip pavyzdys galėtų būti paminėtas grafiko Arvydo Každailio iliustracijų ciklas Petro Dusburbiečio Prūsijos žemės kronikai), Vokietijoje, šiek tiek ir Lenkijoje suvokiant tai kaip istorinės atminties ir kultūrinės atsakomybės priedermę. Reikšmingas žingsnis ją vykdant – 1999 m. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos priimtas nutarimas dėl Karaliaučiaus krašto tradicinių autentiškų lietuviškų ir prūsiškų vietovardžių vartojimo. Mūsų priedermė taip pat yra siekti, kad senoje lietuvininkų ir prūsų žemėje nenyktų medžiaginiai palikimo pėdsakai, kad jie būtų saugomi ir prieinami.

Domėjimasis tuo palikimu duotų naudos ir kaliningradiečiams, jeigu, bręstant savarankiškumo idėjai, būtų galvojama apie regiono istorinį ir kultūrinį savitumą, ieškoma jo vokiškų, prūsiškų, lietuviškų šaknų. Labai praverstų ir minėtoji P. Kušnerio-Knyševo knyga apie pietryčių Pabaltijo etninę praeitį.

Tačiau šiuo ir, matyt, artimiausiu metu sunku to tikėtis. Rusų kolonistai nejaučia ir neieško istorinio bei kultūrinio ryšio su žeme, kurioje gyvena. Valdžiai rūpi parodyti Rusijos karinio buvimo šio krašto istorijoje faktus, ir tuo pagrindu yra kuriamas srities rusiškasis tapatumas.

Istorijos slinktis permaininga, joje kai kas keičiasi, o kai kas kartojasi: šimtmečius trukusį vakarietiškoji – teutonišką, vokišką – grėsmės Lietuvai šaltinį pakeitė rytietiškas – rusiškasis. Dabar Lietuvos vakarinė valstybės siena, kadaise buvusi siena su Vokietija, o tapusi siena su Rusija, yra nesaugumo zona. Tarkim, kokie nors Karaliaučiaus krašte sutelktos rusų armijos generolai, iš tikrųjų ar tik apsimesdami, nepaklūsta savo aukštesnei vadovybei ir patraukia „grąžinti Rytprūsiam“ Klaipėdos krašto. „Niekur pasauly nėra patogesnio placdarmo Želigovskio spektakliui pakartoti.“²

Tokios grėsmės suvokimas buvo viena iš aplinkybių, nuo pat pirmųjų Nepriklausomybės atkūrimo metų skatinusi galvoti apie būtinybę Lietuvai tapti NATO nare.

¹ Квицинский Ю.
Камо грядеши
Калининград? // Литературная газета, 1992 м. rugpjūčio 12 д.

² Patašius A. Lietuvos sienos: rusiški vingiai.

DOKUMENTAI

ARŪNAS STREIKUS

LAISVO ŽODŽIO JĖGA: LIETUVOS KATALIKŲ BAŽNYČIOS KRONIKA

Prieš 45 metus parengtas ir išplatintas pirmasis periodinio savilaidos leidinio „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“ (LKBK) numeris tapo iškiliu slenksčiu XX amžiaus Lietuvos istorijoje. Beveik sutapęs su Romo Kalantos susideginimu ir po jo kilusiais neramumais Kaune, šis įvykis ženklina okupacinės sovietų sistemos byrėjimo pradžią, atvedusią į Sąjūdį. Nei patys LKBK leidėjai, nei režimo atstovai tą 1972 m. pavasarį nesitikėjo, kad neišvaizdus, primityviomis priemonėmis išspausdintas žurnalas turės tokį ilgalaikį griaunamąjį poveikį. Didesnis tikėjimas savo jėgomis iš vienos pusės ir augantis nerimas iš kitos atsirado tuomet, kai LKBK, atlaikiusi pirmąją persekiojimų bangą, išseivijos ir religijos laisvės pažeidimus stebinčių užsienio organizacijų pastangomis tapo žinoma ne tik Lietuvoje ar Sovietų Sąjungoje, bet ir visame pasaulyje.

Tokiomis aplinkybėmis vietinis KGB padalinys buvo priverstas sutelkti LKBK sekimui visus turimus resursus, „Kronikos“ ir kitų katalikiškos pakraipos leidinių leidybos sustabdymas tapo neabejotinai prioritetiniu šios tarnybos uždaviniu. Publikuojamo dokumento fragmentas irgi liudija tokio jėgų telkimo ir darbo koordinavimo pastangą. Tai 1978 m. lapkričio pabaigoje parengta pažyma apie LSSR KGB Antrosios valdybos ir Tardymo skyriaus nuveiktus darbus nustatant galimus pagrindžio leidinių rengėjus, daugintojus ir platintojus. Antroji valdyba nebuvo tiesiogiai atsakinga už antirežiminių nuotaikų ir veiksmų neutralizavimą. Tai buvo 5-ojo skyriaus (vėliau tarnybos) uždavinys, o Antroji valdyba vykdė kontržvalgybinę veiklą. Tačiau po kelių LKBK leidybos metų spėjus įsitikinti, kad 5-asis skyrius nėra pajėgus vienas susidoroti su tokia užduotimi, buvo duotas nurodymas sutelkti visų KGB struktūrinių padalinių turimus agentūrinius išteklius ir

Publikacijos iliustracijos – iš Genocido aukų muziejaus.

ек-2

СЕКРЕТНО

экз. № 2

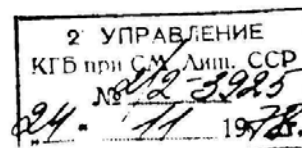
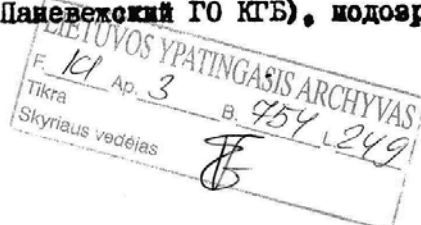
С П Р А В К А

о работе 2 Управления и следственного отдела
КГБ Литовской ССР по пресечению нелегальных
изданий.

2 Управлением мероприятия по выявлению авторов изготовле-
ния "Хроники католической церкви Литвы", "Аушры" и других анти-
советских нелегальных изданий, установления каналов их перепра-
вы за границу осуществлялись с учётом специфики решаемых им
контрразведывательных задач и наличия реальных оперативных воз-
можностей. Требования по усилению этой работы, вытекающие из
решений Коллегии КГБ ЛССР по пресечению попыток проведения нацио-
налистическими и клерикальными элементами организованной враж-
дебной деятельности (2.IV.1974 г.), усилению борьбы с идеологи-
ческой диверсией противника в свете майских (1975г.) установок
(5.IV.1975 г.), по улучшению взаимодействия в работе оператив-
ных подразделений между собой и со следственным отделом (IX.
1977 г.) доведены до оперативного состава 2 Управления на опера-
тивных совещаниях, чекистских занятиях и с использованием дру-
гих форм. На выявление и изучение лиц, причастных к изготовлению,
распространению и переправе за границу нелегальных изданий орगे-
низована проверенная агентура, имеющая определенные возможности
в этом плане.

Так, в изучении объекта "Блавия", подозреваемого в при-
частности к изданию "Хроники", активно использовался агент "Ме-
ханик" (I отдел 2 Упр.). На основании полученных данных 5-м
отделом заведено на него дело оперативной проверки. Агент про-
должает использоваться по этому делу. С июня 1977 года получено
и передано в 5 отдел 19 агентурных сообщений.

В изучении объекта дела оперативной проверки "Слепа"
(Паневежский ГО КГБ), подозреваемого в распространении нелегал-

kitas operatyvinio tyrimo galimybės, idant LKBB būtų sustabdyta. Be to, sovietų valdžios atstovai, matyt, jau ir patys buvo įtikėję viešai pateikiama versija, kad tikinčiųjų teisių sąjūdis ir jį reprezentuojanti LKBB tėra užsienio žvalgybų tarnybų prieš SSRS vykdomos „ideologinės diversijos“ įrankis.

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad šis dokumentas parengtas praėjus tik kiek daugiau nei mėnesiui nuo Šv. popiežiaus Jono Pauliaus II pontifikato pradžios. Dokumente apie tai dar nerašoma, tačiau po kelių mėnesių KGB dokumentuose būtent Jonas Paulius II dėl savo pasisakymų ir veiksmų bus vadinamas vienu pagrindinių Vakarų „ideologinės diversijos“ veikėjų ir „reakcingosios“ Lietuvos dvasiškosios dalies įkvėpimo šaltiniu.

Vertimas iš rusų k.
Slaptai
Egz. Nr. 2

P A Ž Y M A

Dėl Lietuvos SSR KGB Antrosios valdybos ir tardymo skyriaus darbo
užkertant kelią nelegaliems leidiniams

Antroji valdyba priemonės, kuriomis buvo siekiama išaiškinti „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos“, „Aušros“ ir kitų antitarybinių nelegalių leidinių leidybos autorius, nustatyti jų persiuntimo į užsienį kanalus, įgyvendino atsižvelgdama į sprendžiamų kontržvalgybinių užduočių specifiką ir realias operatyvines galimybes. Su reikalavimais stiprinti šį darbą, susijusiais su LSSR KGB kolegijos sprendimais užkertant kelią nacionalistinių ir klerikaliųjų elementų bandymams vykdyti organizuotą priešišką veiklą (1974. IV. 2), stiprinant kovą su priešo ideologinėmis diversijomis pagal gegužės (1975 m.) direktyvas (1975. IV. 5), gerinant operatyvinių padalinių tarpusavio bendradarbiavimą, taip pat jų bendradarbiavimą su tardymo skyriumi (1977. IX), operatyviniuose pasitarimuose, čekistų mokymuose ir kitomis formomis supažindinti Antrosios valdybos operatyvininkai. Į asmenų, prisidėjusių prie nelegalių leidinių leidybos, platinimo ir perdavimo į užsienį, išaiškinimą ir stebėjimą orientuoti patikimi agentai, turintys tam tikrų galimybių šioje srityje.

Pavyzdžiui, stebint objektą „Flavijus“, kuris įtariamas prisidėjęs prie „Kronikos“ leidimo, aktyviai buvo pasitelkiamas agentas „Mechanikas“ (Antrosios vald. 1 skyrius). Remiantis gautais duomenimis, 5 skyrius užvedė jam operatyvinio patikrinimo bylą. Agento paslaugomis ir toliau naudojamosi šioje byloje. Nuo 1977 m. birželio gauta ir 5 skyriui perduota 19 agento pranešimų.

Atliekant operatyvinio patikrinimo bylos objekto „Speco“ (KGB Panevėžio miesto skyrius), įtariamo nelegalių leidinių platinimu, stebėjimą, buvo pasitelktas agentas „Alikas“ (Antrosios valdybos 1 skyrius).

Operatyvinio dėmesio yra verti iš agento „Jono“ gauti duomenys apie G. Ardzijauską, buvusį kunigų seminarijos mokinį, Vilniaus mieste platinusį „Kroniką“ ir kitus ideologiškai kenksmingus leidinius. Jo brolis, palaikantis ryšius su „Nepataisomuju“*, įtariamas prisidėjęs prie nelegalių leidinių leidybos, todėl KGB Kapsuko rajono skyrius ėmėsi jo „apdorojimo“.

Š. m. kovą 5 skyriui agentas „Mindaugas“ perdavė pranešimą apie B. Papkevičiūtę, kuri yra aktyvi Šv. Diakono kongregacijos** vienuolė, nuolat važinėjanti po respubliką „Kronikos“ reikalais.

1978 m. birželį iš agento „Sakalo“ (Antrosios valdybos 3 skyrius) gauti duomenys apie priešiškaiteikusius Kauno miesto gyventojus – Algį Šumskį ir Ireną Dumbrytę, kurie savo aplinkoje platina nelegalius „Kronikos“ ir „Aušros“ leidinius. Šiuo metu kartu su KGB

* *Alfonsas Svarinskas.*
– Red.

** *Bronė Papkevičiūtė*
priklausė Dievo
Apvaizdos seserų
kongregacijai. –
Red.

Kauno miesto skyriumi ieškoma galimybių, kad būtų sudarytos sąlygos toliau panaudoti agentą „Sakalą“ stebint šiuos asmenis ir užkirsti kelią nelegaliems leidiniams.

Antrosios valdybos 3 skyrius kartu Komiteto 5 skyriumi tikrina gautą signalą dėl Puidoko, „Vilmos“ gamybinės valdybos vyr. inžinieriaus, kuris, esą, platina „Kroniką“ ir kitus nelegalius leidinius. Šiuo metu ieškoma papildomų operatyvinių galimybių toliau jį sekti darbovietėje.

Kadangi kai kurie asmenys, prisidėję prie ideologiškai kenksmingų leidinių platinimo, naudojo įstaigose ir įmonėse esančią spausdinimo techniką, Antrosios valdybos 3 skyrius tyrė, kaip naudojama ir saugoma ši technika jų operatyvinės veiklos objektuose.

/.../

Konferencijos dalyvių – „Kronikos“ rengėjų, leidėjų ir platintojų – pasveikino Seimo Pirmininkė Irena Degutienė, Nepriklausomybės Akto signataras Vidmantas Povilionis perskaitė filosofijos daktarės Rožės Šomkaitės (Naujasis Džersis, JAV) sveikinimą.

Pranešimus skaitė „Kronikos“ redaktoriai arkivyskupas Sigitas Tamkevičius, vyskupas Jonas Boruta, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro direktorė Birutė Burauskaitė, istorikės Inga Arlauskaitė, Monika Kareniauskaitė, prisiminimais dalijosi „Kronikos“ bendradarbiai ir platintojai Petras Plumpa, Arimantas Raškinis, Gerarda Elena Šuliauskaitė, Edvardas Šiugžda, taip pat jų talkininkai – Rusijos disidentai, žmogaus teisių gynėjai Sergejus Kovaliovas, šviesios atminties Aleksandras Lavutas ir kiti.

Šiame „Nepriklausomybės sąsiuvinių“ numeryje skaitytojams pateikiame keletą konferencijos pranešimų.

SIGITAS TAMKEVIČIUS

1972–1989 M. NEGINKLUOTO PASIPRIEŠINIMO FORMA – „LIETUVOS KATALIKŲ BAŽNYČIOS KRONIKA“*

Pirmiausia norėčiau pasveikinti visus, ypač artimiausius „Kronikos“ bendradarbius, talkininkus, ypač atvykusius iš Maskvos Sergejų Kovaliovą ir Aleksandrą Lavutą.

1983 m. lapkritį mane kasdien kviesdavo į tardytojo kabinetą, kur skaičiau savo baudžiamosios bylos tomus. Priešais mane sėdėjęs KGB kapitonas R. Rainys įrišinėjo šios bylos tomus, ir buvo proga persimesti vienu kitu žodžiu. Kartą jis mane pavadino laimingu avantiūristu. Į mano klausimą, kodėl vadina avantiūristu, atsakė, kad aš geriau žinau, ką veikia iki suėmimo, o į antrąjį klausimą atsakė, kad buvau laimingas, nes turėjau labai ištikimų pagalbininkų. Jeigu ne jie, seniai būtų mane nuteisę. Šis KGB kapitonas pasakė daug tiesos, apie kurią ir noriu pakalbėti.

Žvelgiant iš KGB varpinės, „Kronikos“ leidimas buvo nusikalstama avantiūra. Nusikaltama, nes netilpo į sovietinių įstatymų rėmus. Juose tilpo tik Komunistų partijos tiesa, koku keliu reikia vesti žmones į laimingą rytojų. Bažnyčia visais laikais buvo didžiulė kliūtis žmogaus teises trypusiems režimams. Bažnyčia buvo kompartijai nepavaldi didelė institucija, turėjusi kitą Evangelijos tiesą ir vedusi žmones į kitokią ateitį.

Buvo laikas, kai Stalinas neklusnius Bažnyčios žmones įkalindavo, tremdavo, net šaudydavo. Turime sušaudytą vyskupą Vincentą Borisevičių, tremtyje ir lageriuose nukankintus ar didelio vargo nepakėlusius ir mirusius tūkstančius lietuvių. Tačiau atėjo metas, kai Sovietų Sąjungos vadovams reikėjo šiek tiek skaitytis su laisvojo pasaulio viešąja nuomone. Todėl vedliai į komunistinį rytojų, neketindami atsisakyti prievartos, mąstė, kaip ją užmaskuoti. Šiam tikslui geriausiai tarnavo melas, įžūlus melas, ir tiesios slėpimas. Prievarta ir melas visada yra tarsi dvyniai, vienas į kitą panašūs ir vienas kitam labai reikalingi. Kompartijos vadovai ir jų valios vykdytojai KGB pareigūnai buvo šventai įsitikinę, kad viskas turi vykti taip, kaip planavo Leninas, – visas pasaulis turi tapti raudonas.

* Pranešimai atkurti iš konferencijos garso įrašų. – Red.

Tačiau 7-ajame dešimtmetyje prievartos mašina pradėjo buksuoti. Totalitarinės sistemos scenoje vienas po kito pasirodė žmonės, kurie dideliame Kremliuose išgąsčiui panoro gyventi kaip laisvi piliečiai. Šie piliečiai pradėjo sakyti tiesą apie viską, ką matė aplink save. 1968 m. sovietiniai desantininkai nuskubėjo į Prahą palaidoti tiesos žodžio ir laisvės. Maskvoje išdrįsusius sakyti tiesą teisdavo, įkalindavo, išstremdavo arba, kaip generolą Gri-gorenką, uždarydavo į psichiatrijos ligonines. Kremliaus vadams atrodė normalu, kad kalbantieji kitaip, nei leidžia partija, yra nesveiki ir juos reikia gydyti.

Esant tokiam fonui, 1972 m. pasirodė „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“. Ji neplanavo nuversti sovietinės valdžios, nesvajavo, kad po 18 metų ant Gedimino bokšto suplevėsuos trispalvė, o Ateizmo muziejus ir Paveikslų galerija vėl taps šventovėmis, kuriose žmonės dėkos Dievui už laisvę.

Anuomet sovietinė sistema atrodė dar labai galinga. Ji trypė vienintelę Kunigų seminariją, kunigus teisė net už vaikų katekizavimą, ji bijojo išleisti net vyskupo Kazimiero Palta-roko plonytį „Tikybės pirmamokslį“. Tokia tikrovė brandino jaunų žmonių norą priešintis melui ir prievartai. Šiam tikslui turėjome vienintelį ginklą – tiesos žodį.

Taip, tiesos žodis labai pavojingas ginklas, ir tai puikiai suvokė Kremliaus statytiniai. Išdrįsusieji pasakyti ar rašyti tiesos žodį aiškiai suvokėme, kuo tai baigsis: kalėjimu, lageriu ar psichiatrijos ligonine. Tačiau ši ne itin linksma perspektyva neatėmė noro sakyti tiesą, nesvarstant, kuo tai baigsis.

Mes, tikintieji žmonės, kunigai ir pasauliečiai, nemąstėme, kad tiesos sakymas yra avantiūra, nes tvirtai tikėjome: istoriją valdo ne kompartija, bet Dievas, ir tik jis vienas turi teisę ir gali pasakyti paskutinį žodį.

KGB ir kompartija „Kronikos“, „Aušros“, „Rūpintojėlio“, „Tiesos kelio“ ir kitų pagrindžio leidinių leidimą laikė avantiūra, verta baudžiamosios persekiojimo. Kauno padalinio KGB kapitonas Kazlauskas vienoje 1980 m. pažymoje rašė: „Visuomenės interesams didelę žalą daro periodiškai leidžiami nelegalūs antitarybiniai leidiniai: „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“, „Aušra“, „Rūpintojėlis“, „Tiesos kelias“ ir kiti. 1972 metų kovo mėnesį pasirodė nelegalus antisovietinis klerikalinis leidinys „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“, kuri iki šiol periodiškai leidžiama, nors už jos leidimą nemaža žmonių jau patraukta baudžiamojon atsakomybėn, nors buvo panaudotos profilaktinio poveikio priemonės ir paimta daug dauginimo priemonių. „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“ yra leidžiama tiesiogiai vadovaujant nuo pareigų nušalintiems vyskupsams Julijonui Steponavičiui ir Vincentui Sladkevičiui, redaguojant Tomovui, – jį matote prieš save, „Akiplėšai“ – tai kunigas Juozas Zdebskis ir „Nepataisomajam“ – tai monsinjoras Alfonsas Svarinskas, betarpiškai dalyvaujant vienuolėms ir religiniams fanatikams. Vieni iš jų surenka medžiagą ir perduoda redagavimui, kiti ją kaupia ir redaguoja, tretį specialiai pasirinktuose butuose spausdina, ketvirtį montuoja ir aptarnauja dauginimo techniką, penkti yra leidžiamos literatūros įrišėjai ir kurjeriai, šešti – platintojai.“ Iš šios pažymos matyti, kad KGB pareigūnai iš savo informatorių ir operatyvinių darbuotojų apie „Kronikos“ leidybą 1980 metais jau kai ką žinojo, bet drauge pripažino, kad nėra visagaliai. „Kronika“ eina ir toliau.

Po Prahos pavasario mes gyvai diskutavome, ką daryti, kad bent šiek tiek galėtume laisviau kvėpuoti. Šis klausimas nedavė ramybės kunigams ir pasauliečiams, kuriems buvo ne vis tiek, kokia bus Lietuvos ir Bažnyčios rytdiena. Supratome – mums gali pagelbėti tik viešumas, apie sovietinių pareigūnų nusikalstamą veiklą garsiai kalbant ne tik Lietuvoje,

bet ir Vakaruose, tačiau kaip surinkti iš visų Lietuvos kampelių faktus, liudijančius žmonių diskriminavimą ir persekiojimą vien už bandymus gyventi pagal savo įsitikinimus? Dar sunkesnė užduotis – prasiskverbti pro geležinę uždangą, kad tiesos žodis pasiektų laisvąjį pasaulį. Tai buvo dideli iššūkiai ir ne visada žinojome, kaip į juos atsiliepti. Laikas neleidžia išsamiai papasakoti, kaip buvo renkama informacija, kaip buvo rengiami „Kronikos“ numeriai, daromi mikrofilmai, kaip buvo ieškoma kelių į Vakarus ir kaip „Kronikos“ žmonės vienas po kito ėjo Gulago keliais. Visi norintieji tai žinoti, galės perskaityti mano kukliuose prisiminimuose „Tiesa išlaisvina“ arba interneto portale *lkbkronika.lt*, 11 tome.

„Kronika“ be pertraukos ėjo 17 metų. Tai beveik neįtikėtinas faktas žinant, kiek tada buvo operatyvinių KGB darbuotojų ir jiems talkinusių kolaborantų. „Kronikos“ gyvavimas per 17 metų ir subliūskusios KGB pareigūnų pastangos ją sunaikinti yra tarsi mažas stebuklas, kurio autorius buvo ne vienas ar kitas „Kronikos“ redaktorius, bet, esu giliai įsitikinęs, autorius buvo Dievas, maloningai globojęs „Kronikos“ darbininkus. Kai kurie „Kronikos“ numeriai buvo redaguojami net tuomet, kai, pavyzdžiui, Kybartuose aplink zujo KGB operatyvininkai su automobiliais, stebėjimo ir pasiklausymo technika. Du automobiliai kartais lydėdavo mane net važiuojant pas ligonius su Švenčiausiuoju Sakramentu. Mes, arčiau ar toliau buvusieji prie „Kronikos“ redagavimo ar leidimo, drįstu tvirtinti, buvome visiškai nepasirengę konspiraciniam darbui, neišėję jokių kursų, kaip saugotis ir neįkliūti. Tiesiog dirbome, kaip išmanėme, nors, žinoma, laikėmės taisyklės – saugokis, tuomet ir Dievas padės. Ir Dievas padėjo tiek, kiek reikėjo. Jeigu kai kuriems „Kronikos“ darbininkams reikėjo eiti į nelaisvę ir prisiimti smūgius, tai atrodė savaime suprantama. Nebuvome antžmogiai, todėl jautėme gresiantį pavojų, prislėgdavo kratos, suėmimai ir teismai. Tačiau visi gerai žinojome, ką kažkada pasakė Galilėjos Mokytojas: „Tarnas – ne didesnis už šeiminką. Jie persekiojo mane, tai ir jus persekios.“ KGB kapitonas Rainys pavadino mane laimingu avantiūristu dėl to, kad, jo žodžiais tariant, turėjau ištikimus bendradarbius ir savo teiginį net pailiustravo paminėdamas seserį Genovaitę Navickaitę, kuri, kaip jis sakė, „net pažaliavusi gynėsi, kad „Kroniką“ gavusi ne iš Kybartų klebono“. Kapitonas tvirtino, kad jeigu būtų buvę kitokie bendradarbiai, jie mane seniai būtų *supakavę*.

Tad apie „Kronikos“ bendradarbius negaliu nekalbėti, nes tik taip atsakysiu į klausimą, kodėl KGB nesugebėjo per 17 metų likviduoti „Kronikos“, ir sykiu bent iš dalies atsakysiu, ko reikia Lietuvos prisikėlimui šiandien. KGB suėmė ir nuteisė ne visus „Kronikos“ darbininkus, o tik jų dalį. Štai toji dalis: Petras Plumpa nuteistas 8 metams laisvės atėmimo griežtojo režimo; Juozas Gražys nuteistas 3 metams; Virgilijus Jaugelis nuteistas 2 metams; sesuo Nijolė Sadūnaitė – 3 metams griežtojo režimo, 3 metams tremties; Vladas Lapienis nuteistas 3 metams griežto režimo, 2 metams tremties, antrą kartą – 6 metams; kunigas Jonas Kastytis Matulionis, išbuvęs KGB izoliatoriuje 9 mėnesius, nuteistas 2 metams lygtinai; sesuo Ona Pranskūnaitė nuteista 2 metams; sesuo Ona Vitkauskaitė nuteista 1,5 metų; sesuo Genovaitė Navickaitė nuteista 2 metams; Povilas Buzas nuteistas 1,5 metų; brolis Anastazas Janulis nuteistas 3 metams griežtojo režimo. Prie šių lietuvių reikėtų dar pridėti mūsų draugus Maskvoje Sergejų Kovaliovą, Aleksandrą Lavutą, Tatjaną Velikanovą ir kitus.

„Kronikos“ žmonės dirbo negaudami jokio atlyginimo per visus 17 metų. Tai nepagražinta tiesa. Visi – nuo redaktoriaus iki eilinių perrašinėtojų ir platintojų – buvo tik savanoriai. Tada, kai 1918 metais Lietuva pasiskelbė esanti nepriklausoma valstybė ir ją iš visų pusių puolė raudonieji ir baltieji, norėjusieji ją užgrobti, nepriklausomybę apgynė savanoriai. Kai po gėdingos Molotovo–Ribentropo sutarties buvome okupuoti, kas pasirinko beviltiškos kovos kelią? Taip pat savanoriai – paprasti mūsų tautos vaikai, nutarę, kad negalime atsakyti laisvės be kovos. „Kronikos“ darbininkai buvo tų savanorių darbo tęsėjai, panašūs į šiandieninius Marijos radijo savanorius, aukojančius laiką, kad Dievo žodis radijo bangomis pasiektų Lietuvos žmones. „Kronikos“ žmonės dirbo, rizikavo laisve, ėjo į lagerius

ir už tai negavo nė vieno rublio, nė vieno dolerio. Tiesa, kartais gerieji žmonės paremdavo „Kronikos“ leidimą, bet už tuos pinigus pirkdavome rašomąsias mašinėles, popierių, kanceliarines prekes bei techninius reikmenis. Per kratas daug dauginimo priemonių dingdavo KGB tinkluose, reikėdavo įsigyti naujų. „Kronikos“ žmonės buvo eiliniai kunigai, vienuoliai ir vienuolės, pasauliečiai. Juos vienijo bendras vardiklis – tikėjimas į Dievą, meilė Lietuvai ir suvokimas, kad negalima tylėti, kai priešas bando melu ir prievarta marinti Bažnyčią ir Tėvynę. „Kronikos“ bendradarbiai ir talkininkai, kuriuos pažinojau, turėjo sąmoningą tikėjimą. Tarp jų nebuvo tradicinių katalikų, kuriuos atpažįstame tik iš metrikų. Esu giliai įsitikinęs, kad tikėjimas ir iš jo kylanti meilė tėvų žemei buvo ta jėga, kuri sukūrė „Kronikos“ stebuklą. Nė vieno bendradarbio patikimumo netikrinau jokių lakmuso popierieliu. Užteko žinoti, kad meldžiasi, eina išpažinties ir dažnai priima Eucharistiją. Užteko žinoti, kad sesuo vienuolė laikosi vienuolinių, o kunigas – per kunigystės šventimus prisiimtą įsipareigojimą. Tai buvo garantas, kad šitie žmonės padarys ką gali, kad „Kronika“ eitų, o iškilus pavojui neišduos draugų. Tuose 23 mano bylos tomuose nesurasite nė vieno man artimo žmogaus, kuris būtų pasirinkęs išdavystės kelią, tačiau juose rasite liudijimų, kurie tikrai verti pasigėrėjimo.

Prie to paties kapitono R. Rainio stalo skaičiau vieno Kybartų ministranto tardymo protokolą. Tardytojas klausia: ar skaitei „Kroniką“? Mokinyš atsako: skaičiau. Klausia: iš kur gavai? Atsako: nesakysiu. Klausia: ar davei kam nors skaityti „Kroniką“? Atsako: daviau. Klausia: kam davei? Mokinio atsakymas: nesakysiu.

Skaičiau šiuos paauglio atsakymus ir dėkojau Dievui, kad panašūs mokiniai kurs kitokią Lietuvą. KGB pareigūnai ir jų talkininkai nepajėgė „Kronikos“ žmonių supriešinti, suskaldyti ar sukompromituoti, o pastangų buvo. Vien anoniminių laiškų kiek parašė KGB kolaborantai Lietuvos vyskupams, užsienio lietuviams ir Vatikanui! Mačiau dar vieną bendrą žymę, būdingą visiems „Kronikos“ darbininkams: tarp jų nebuvo nė vieno, kuris būtų siekęs turėti daug medžiaginių gėrybių. Vieni iš jų buvo davę neturto įžadą – tai vienuolės seselės, kiti labai kukliai gyveno iš savo kasdienio darbo. Svarbiausia, kad šie žmonės, kovodami už bažnyčios ir Lietuvos laisvę, nesvajoto ateityje gyventi kaip Švedijoje ar Amerikoje, bet svajojo gyventi laisvi laisvoje Lietuvoje.

Aplink „Kroniką“ buvo susibūrę tie, kurių nebuvo galima kuo nors suvilioti ar išgąsdinti. Turėdami fizinį prigimtį trapumą, jie buvo stiprūs savo dvasia. Štai ir atsakymas, ko reikia siekiant prikelti Lietuvą. Reikia žmonių, kurie būtų nusiteikę panašiai, kaip „Kronikos“ bendradarbiai. Pavyzdys. 105 metų sulaukęs Vladas Lapienis (su juo prieš savaitę jau atsisveikinome) du kartus teistas už „Kroniką“, bausmę atliko Mordovijos lageryje. 1987 m. jam, jau sulaukusiam 80 metų, buvo pasiūlyta parašyti malonės prašymą ir važiuoti į laisvę. O jis lagerio viršininkui atsakė: viršininke, man čia taip gera, todėl aš nieko nerašysiu.

Visi, kalėję lageriuose, žino, kaip ten buvo gera. Vladas nekeikė priešų, bet už juos meldėsi, jis nesirūpino savo saugumu, bet viltis buvo sudėjęs į Dievą, nesvajoto pastatyti žemėje rūmų, bet vylėsi gauti užmokestį iš to, kuriam ištikimai tarnavo. Šis vyras nebuvo nei kunigas, nei vienuolis, tik paprastas, o drauge ir nepaprastas aukštaitis, šeimos žmogus, nesusikrovęs jokių turtų, bet išlaikęs tikėjimą ir meilę savo kraštui ir, žinoma, Dievui.

Ką „Kronika“ davė Lietuvai ir Bažnyčiai? Ne man vertinti, tegu tai padaro kiti. Tik norėčiau palinkėti, kad mūsų dienų žiniasklaidos darbuotojai būtų tiek sąžiningi, kiek mes buvome sąžiningi net savo priešų atžvilgiu. Tiesos žodis yra tarsi Dievo žodis. Geruosius jis drąsina, nusikaltėlius verčia susigūžti. Evangelijoje skaitome: kiekvienas nedorėlis nepakenčia šviesos ir neina į šviesą, kad jo darbai aikštėn neišeitų. Taip veikė ir „Kronikos“ žodis – vienus drąsino, žadino laisvės viltį, o kitus vertė atsargiau vairuoti prievartos mašiną. Taip visi pamažu ėjome į Kovo 11-ąją. Ačiū už dėmesį.

ALEKSANDRAS LAVUTAS BUVOME VIENOJE VALTYJE

Aš labai dėkingas šio nuostabaus renginio, šios konferencijos organizatoriams. Man ši konferencija turi ypatingą reikšmę. Tai ir susitikimas su daugeliu tų, kurie man tapo artimais draugais ir ne tik konspiraciniais būdais perduodant tam tikras medžiagas, bet išvis viskas buvo geriau, kai mes buvome jauni.

Aš manau, kad man teko laimėti įsitraukti į šią veiklą, kurią kažkada pradėjo Sergejus Kovaliovas, padedamas jo jauno aspiranto Arimanto, kuris čia gana kukliai kalbėjo, tačiau jis padarė labai daug. Reikia pasakyti, kad aš tada irgi šiek tiek dalyvavau „Kronikos“ leidime, o truputį vėliau pradėjau netgi reguliariai tai daryti, beveik nuo 1974 metų. Informacija iš Lietuvos patekdavo reguliariai, ir tai būdavo ganėtinai išsami informacija, nors iš

pradžią ta informacija šiek tiek vėluodavo. Sakykime, nebūdavo spėjama iš karto pranešti apie kažkieno suėmimą, taip, tai buvo, tačiau faktiškai informacija būdavo labai išsami. Tokia išsami, kad kai pirmi „Kronikos“ numeriai pateko į Vakarus, daugelį vadinamųjų sovietologų ten nustebino, jie iš pradžių manė, kad tai vėlgi to paties KGB falsifikacija, nes atseit, kas gali visa tai žinoti. Tokių skeptikų buvo. Tačiau vietoj tų skeptikų atėjo kur kas objektyvesni tyrinėtojai, o medžiaga patekdavo iš visur: iš lagerių, iš Ukrainos, iš daugelio miestų, kartais netgi iš labai mažų miestelių, iš Lietuvos, iš visų Baltijos valstybių, iš Krymo totorių, iš įvairių religinių grupių. Aišku, po to jos buvo persekiojamos. Kad S. Kovaliovas visame tame dalyvavo organizuodamas, spausdindamas, aš tai irgi žinojau, gal tik ne visas smulkmenas. Tame siaurame rate – S. Kovaliovas, aš, S. Kovaliovo žmona, kiti – absoliučiai pasitikėjome vienas kitu. Nebuvo jokių abejonių, kad kas nors gali kažką pasakyti.

Konspiracija pasireiškė kitaip – kam apkrauti žmogų tuo, ko jam kol kas šiuo metu ir nereikia. Mes ir be to galime viską gerai svarstyti. Taigi vienas iš tokių konspiracinių susitikimų vyko mūsų bendro draugo Levono Čelochiano bute. Apie tai aš sužinojau tik tada, kai iki S. Kovaliovo suėmimo buvo likę dvi dienos. Jis buvo tardomas, prieš tai buvo atlikta krata jo bute, ir visiems tapo aišku, kad jam liko, ko gero, pora dienų laisvės. Jis perdavė viską, ką mes turėjome jau dabar žinoti be jo, man ir Tatjanai Velikanovai. Pavyzdžiui, ir tai, jog L. Čelochianas buvo mūsų idėjinis draugas, nors dėl taktikos buvo ganėtinai skeptikas. Jis manė, kad mes nieko nepasieksime. Tačiau ir jis, ir daugelis kitų panašių žmonių kritikuodami, ne smerkdami, bet kritikuodami tų aktyvesnių žmonių veiklą, jų veikimo būdus, vis dėlto stengėsi jiems padėti nesirodydami viešai, t. y. nepasirašydami protestų ir taip toliau. Ir L. Čelochianas buvo vienas iš tokių. Jo bute mes galėjome būti tikri, kad jokios pasiklausymo įrangos nėra. Jeigu apie jį kažkas kažką ir skundžia, tai ne daugiau nei apie bet kurį kitą.

Tam tikromis žiniomis, ir institutuose, mokslo tyrimo institutuose, ir aukštosiose mokyklose buvo daug skundikų, vadinamųjų *stukačių*, – tai žodis, kurio tikriausiai nereikia versti ir Lietuvoje. Taigi jų ten buvo apie 10 proc., standartinėje 25 studentų grupėje turėjo būti bent du skundikai, kad vienas kitą kontroliuotų ir vienas nuo kito nieko nenuslėptų. Toks sekimas buvo, taip buvo mokslo įstaigose ir faktiškai šimtu procentų visose. Gal ne visos pakankamai kruopščiai tai darė. Taigi tokių butų, kaip /.../, turėjome nemažai. Pavyzdžiui, tos pačios T. Velikanovos butas, kuri jau, deja, mirusi, jis irgi mums pasakė, kad tokią dieną bus ryšys, nereikia jokių telefonų, signalų, užkoduotų ar neužkoduotų, susitikimas yra paskirtas tikslu laiku ir tiksloje vietoje, ir niekada tai nesikeisdavo. Aš žinojau,

kad tokią dieną atvažiuos žmogus iš Lietuvos, tai buvo, man atrodo, Juozas Zdebskis, dar kažkas. Aš neprisimenu, ar buvo Tania, ar dar kažkas, aš buvau tame susitikime ir vėliau viskas tęsėsi taip pat.

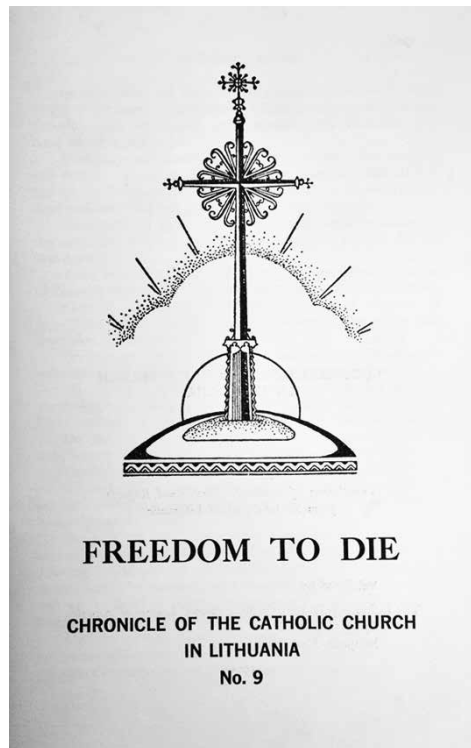
Tokiu būdu man pasisekė susipažinti su dabartiniu gerbiamuoju Sigitu, jis tuomet kukliai vadino save Serioža, jis manė, kad jo užsienietišką vardą mums bus sunku ištarti. Tačiau tai nebuvo sunku. Taip pat susipažinau su labai maloniomis merginomis, vėliau išaiškėjo, kad tai vienuolės, jos buvo labai sąžiningos, labai tvarkingos. Nė vienas iš tokių iš anksto paskirtų susitikimų nebuvo nukeltas, lietuviai labai kruopščiai tai darydavo.

Mes, aišku, stengdavomės, mes visuomet eidami žiūrėjome, ar vadinamoji „uodega“ yra, ar nėra, ar mus seka, ar neseka, stengėmės ateiti į susitikimo vietą tada, kai niekas mūsų nesekdavo, ir taip mes reguliariai susitikdavome. Keletą kartų buvome susitikę su J. Zdebskiu, jis mėgo šiek tiek filosofuoti, tačiau tai buvo tos temos, kurios mums abiem buvo artimos. Ir viename bute, kur gyveno T. Velikanovos draugai, vyras su žmona, – tai buvo jauna šeima, žinau, kad šeimnininkė buvo vardu Tania, o pavardės jau neatsimenu, vėliau ji tapo ekonomiste. Šiame bute Juozas stengėsi išsiaiškinti, kodėl jis, jo padėjėja ir kiti visa tai daro, nes jis, atseit, tarnauja Dievui ir ta tarnystė reikalauja būtent tokios veiklos, kokia jis užsiima. O jūs gi netikintys, sako, kodėl jūs tai darote? Beje, Tania gerai pažinojo visus tuos žmones, kurie rinkosi jos bute, ir dažnai tai buvo visiškai ne disidentai.

Vėliau, kai jau prasidėjo pertvarka, Tania tapo ypač aktyvi publicistė, daug rašė ekonomikos klausimais, bent jau pirmaisiais *perestroikos* metais, bet tuomet tuo jie lyg ir nesidomėjo, tačiau labai daug skaitė /.../ literatūros ir viską, ką reikėjo, jie darė. Beje, reikėtų pasakyti, kad Tanią mes pusiau juokais vadinome „Kronikos“ direktore, dabar tai būtų vadybininkas, nes ji viską organizavo, viskuo rūpindavosi, netgi labai griežtai mus kontroliavo, nes aš buvau ne toks tvarkingas žmogus kaip ji. Ji labai žiūrėjo, kad parengus eilinį „Kronikos“ numerį visa medžiaga būtų sunaikinta. Aš sakydavau: kaip tokį gyvo žmogaus ruošą dokumentą išmesti? Sako, ką tu su juo darysi? Aš paslėpsiu. O vėliau? O jeigu jis vis tiek dings, o per tavo nukentės kiti žmonės, nes tai rankraštinis šaltinis? Ne, sakau, bus viskas patikima, bet ji žinojo vietų, kur buvo galima paslėpti tokią medžiagą ir visa tai labai gerai darė.

Tokių nuomojamų butų, kur mes susitikdavome, buvo labai daug, aš labai lengvai juos rasdavau. Viena tuomet dar gana jauna moteris dirbo kartu su mumis, ji buvo inžinierė programuotoja ir man padėjo. Aš niekuomet neužimdavau jokių administracinių pareigų, tačiau tai, ką aš darydavau kaip matematikas, kaip programuotojas, man reikėjo ir padėjėjų, tai mes su ja labai gerai dirbome. Faktiškai ji žinojo, kuo aš užsiimu, labai mane užjautė. Ir kai aš kartą paprašiau – žinai, toks reikalas, reikia padaryti, ji pasakė: aišku, ateikite, jeigu jums reikia ateiti į darbą, sakykim, anksčiau negu kitiems, aš jums duosiu raktus. Aš privalėjau atvažiuoti anksčiau, ir kad ir kaip tai būtų sunku, aš tai darydavau. Ji sakydavo: aš turėsiu raktus, jūsų jau lauksiu. Sigitai, jūs buvote tame bute, netoli Baltarusijos geležinkelio stoties, ten buvo labai patogiu, galima pėsčiomis per 10–15 min. nueiti į tą butą, labai gera vieta. Namas buvo labai geroje vietoje, ten buvo galima ir kavos atsigerti.

Reikia pasakyti, kad kai atėjo manęs suimti, mane ne taip persekiojo kaip Sergejų, pas jį pirmiausia padarė kratą, vėliau iškvietė, paskui pasakė: ateisite dar ir rytoj. Taigi dar davė laiko kaip ir pasiruošti, pasirengti, susirinkti daiktus. Pas mane atėjo tardytojas, prisistatė, savo padėjėjų nepristatė. Pristatė tik patikėtinius, bet tai, ko gero, irgi buvo jų žmonės. Jie turėjo sėdėti ir žiūrėti, ką darys tardytojas. Iš tikrųjų tą popierių ištraukė iš už stalo ar iš savo portfelio, visur jie vaikščiojo paskui mane, jeigu aš eidavau į virtuvę ar dar kažkur, viskas buvo iš tos situacijos aišku. Netgi ir prieš tai iš gerų draugų, iš bendražygių aš tai nujaučiau. Tačiau aš suspėjau tyliai pasakyti savo dukrai Taniai: iki greito pasimatymo bute pas Liudą. Ten teko eiti mano žmonai, ji, aišku, bijojo. Tačiau visa ši transakcija įvyko.

Noriu pasakyti, kad mes tų susitikimų metu duodavome labai daug savo medžiagos, vadinamosios /.../ literatūros, nes Lietuvoje tam buvo didelė niekaip nepatenkinama paklausa. Mes imdavome dviejų rūšių medžiagą. Aišku, ir „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kroniką“, mes ją gaudavome. Tačiau iki tokios technikos mes dar nepriaugome. Ne jums čia pasakoti, kaip ji atrodė. Jūs tikriausiai visi ją arba laikėte savo rankose dar tada, 1970-aisiais, arba vėliau matėte. Tai buvo labai gerai, kokybiškai parengtos knygutės, labai gero formato, ne A4, bet A5 formato. Ir labai gerai padauginta įvairiais būdais: ir spausdinimo mašinėle, ir kitais būdais, kurių mes dar niekaip negalėjome įvaldyti. Mūsų pagrindinis įrankis buvo tik spausdinimo mašinėle. Aišku, atveždavo ir labai gerų rusiškų vertimų. Juose jautėsi tam tikras lietuviškas akcentas. Sakykime, kai rusas kalba angliškai, jūs vis tiek išgirsite jo kalboje kažkokių rusiškų idiomų ar ko. Taip ir čia. Šiuose vertimuose į rusų kalbą buvo ir lituanizmų, bet jie buvo labai tik-

slūs ir mes jų netaisėme. Taip tekstas net geriau atrodydavo. Aišku, žodžių tvarka skyrėsi, bet tai netrukdė mums suvokti tą informaciją.

Čia gal iš kitos srities pasakysiu, bet vienu metu Rusijoje, Sovietų Sąjungoje buvo labai madingi estrados dainininkai iš Baltijos šalių. O rusų estrados dainininkai pradėjo dainuoti vadinamojo Pabaltijo akcentu. Tai tuo metu buvo labai madinga. Nieko čia nepadarysi.

Būdavo, kad vertimas nesusprendavo patekti pas mus, bet mes rasdavome vertėjų Maskvoje. Reikėtų čia netgi paminėti žmogų, kurį visi žino, – poetą ir vertėją Georgijų Jefremovą. Jis mums labai daug padėjo. Jis vertė. Ką gaudavome neišversta, faktiškai viską išversdavo jis.

Aš turbūt jau minėjau, kad „Kronika“ ar atskiri pranešimai atėdavo pas mus reguliariai. Taip pat reguliariai gaudavome žurnalą „Aušra“ ir dar vieną žurnalą, kurio pavadinimą aš jau užmiršau, tačiau jį išversdavo taip – „Kelias į laisvę“. Nežinau, ar tikslus tai buvo vertimas į rusų kalbą. Tai buvo periodiniai leidiniai ir jų vis daugėjo, mes galbūt gaudavome ne visus, bet beveik visus. Žodinių vertimų, aišku, mes galėjome daryti ir be G. Jefremovo. Vienas iš „Kronikos“ bendradarbių truputį mokėjo lietuvių kalbą ir jeigu neišversdavo visko tiksliai, tai bent jau ganėtinai gerai perpasakodavo. O jau mums reikalingus epizodus mes vertėme.

Taip pat buvo labai daug medžiagos. Tokią medžiagą mes turėjome kuo greičiau perduoti į Vakarų. Ir mes ją siuntėme, atrodo, dviem adresais: vienas adresas – Vatikanas, o antras adresas – Lietuvių emigracijos centras, tai kultūrinis ir religinis centras Kanadoje. Atrodo, Kanadoje. Ne, sako, Čikagoje. Atrodo, kad ir dabar jis gyvuoja. Aš jau ne viską gerai atsimenu. Atrodo, kad tas centras ten egzistuoja iki šiol. Tai Lietuvių emigracijos kultūrinis centras. Aišku, Jungtinėse Valstijose ir Kanadoje buvo daug lietuvių, net kelios kartos ten gyveno, ir mes ypač stengėmės ten perduoti savo informaciją. Buvo jau ir nuolatinių medžiagos perdavimo būdų. Tuo taip pat užsiėmė T. Velikanova, ne pati, bet ji žinojo žmones, kurie tai darydavo.

Atleiskite, galbūt aš per smulkiai įsigilinau į prisiminimus ir neišvengiau nuodėmės daug pasakoti apie save, bet ką padarysi, toks jau čia mūsų žanras.

Dar kartą noriu visiems padėkoti. Mes irgi 40-metį šventėme prieš trejus metus, 2008 m. balandžio mėnesį. „Einamųjų įvykių kronika“ irgi prieš 40 metų buvo pirmą kartą išleista. Ji trejais metais vyresnė negu jūsiškė „Kronika“, tačiau ji šešeriais metais anksčiau ir numirė. „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“ išgyveno ilgiau. Ji paprasčiausiai nustojo būti leidžiama, nes tapo nebereikalinga. O mūsų, galiu sakyti, žuvo tada, kai buvo dar labai reikalinga. Ir dabar dar reikalinga, tačiau dabar yra ir internetas, ir visa kita. Taigi labai ačiū.

EDVARDAS ŠIUGŽDA

POGRINDŽIO SPAUDA IR EUCHARISTIJOS BIČIULIAI

Laba diena, gerbiamieji. Man teko laimė pažinti tą veiklą, apie kurią čia šiandien daug kas kalbėjo, iš vidaus. Galima būtų pasakoti mokslinei konferencijai tinkamu būdu, tačiau dažnai tas neatskleidžia anų laikų sunkių aplinkybių visumos. Ir mes, sovietiniais laikais pogrindyje ar pusiau legaliai dirbę asmenys, jau esame pamiršę daugelį momentų, nes tada visi buvome jauni: ir kunigas Sigitas Tamkevičius, ir kunigas Alfonsas Svarinskas, ir Jonas Boruta ir amžiną atilsį kunigas Juozas Zdebskis, ir tada inžinierius Vytautas Vaičiūnas, vėliau kunigas, ir sesuo Gema Stonelytė, kaip tik subūrusi Eucharistijos bičiulių sąjungą, nors faktiškai idėjinis to sąjungos vadas buvo kunigas Pranciškus Masilionis, ir daugelis kitų, tada pasiaukojusių kovotojų už laisvę ir nepriklausomybę, už tikėjimo laisvę, bet dabar jau pamirštų, išėjusių į amžinybę ir net užmirštų.

Iš nelegalių būrelių veiklos, daugiausia iš Eucharistijos bičiulių, be to, ir iš kitų nelegalių būrelių – ar istorijos, ar kraštotyros, ar žygeivių, ar panašiai – atėjo ir Aleksandras Žarskus, dabar labai giliai nagrinėjantis mūsų, kaip lietuvių ir kaip krikščionių, pasaulėjautos įvairius niuansus, kurie dabar nežinomi ir nesuprantami netgi daugeliui lietuvių. Tuose būreliuose dalyvavo ir jų nariams idėjas skleidė Algirdas Patackas. Iš Eucharistijos būrelio ir kitų atėjo ir Vidmantas Povilionis, puikiai išmanęs lietuvių ir lenkų santykių istoriją, ir Šarūnas Boruta, ir Ričardas Repšys, vėliau tapęs kunigu, ir Vidas Abraitis, ir Arimantas Raškinis. Su jais tekdavo galbūt kartais tik, vieną kitą akimirką susitikti ir galima buvo įtarti, suprasti, kad jie irgi dirba didelį darbą, dalyvaudami tuose pusiau legaliuose arba nelegaliuose būreliuose.

Didelį vaidmenį vaidino keliomis dešimtėmis už mus vyresnis Vaclovas Šiugždinis, prancūzų kalbos vertėjas. Gimęs 1911 metais, jis turėjo didelę gyvenimo patirtį tuo laiku, nes mes buvome visi jaunesni. Jis buvo pažemintas iki vidurinės mokyklos mokytojo pareigų, buvo apsuptas ne tik draugų ir gerbėjų, bet ir saugumo agentų. Tada vykdavo pusiau legalios ir nelegalios folkloro vakaronės, žygeivių išvykos, dainas dainavo „Dainos“ klubas, dalyvavo Gema Bagdanavičiūtė, Zita Vanagaitė, Rimantas Matulis, Birutė Burauskaitė. Buvo organizuojami nelegalūs ir pusiau legalūs istorijos, literatūros būreliai. Kartais tie būreliai būdavo inicijuojami ir net organizuojami ir saugumo agentų, nes kaip tik tokiu būdu buvo galima nesunkiai surinkti, sužvejoti tuos nepatyrusius ir prie konspiracijos nepripratusius jaunuolius. Dažnai mes ir būdavome *susemiami* netgi kartais didelėmis grupėmis.

Daug dirbo ir davė sesuo Ada Urbonaitė, nuo 1979 m. rengusi kultūrinį filosofinį leidinį „Rūpintojėlis“. Beje, po 1981 m., rodos, įvykusios kratos, daugelio tardymų, kuriuos vykdė KGB pulkininkas Aleinikovas (jo sūnus, regis, dirba Vidaus reikalų ministerijoje), sesuo Ada netgi užpirkto mišias už tą saugumietį, verčiantį ją išduoti bendraminčius, kurie buvo

jos pagalbininkai leidžiant „Rūpintojėlį“. Kunigas Lionginas Kunevičius, kurio man, deja, neteko pažinoti, leido „Aušrą“. Nepažinojau ir sesers Nijolės Sadūnaitės, tiktai per pačią „Kroniką“, kurią tekdavo ir skaityti, ir vėliau platinti. Džiaugiuosi, kad nors epizodiškai pažinojau Petrą Paulaitį, politinį kalinį. Jis dar 1956 m., sugrįžęs iš kalėjimo, buvo subūręs jaunimo grupę.

Beje, įdomus atvejis atsitiko Kauno radiotechnikos mokslo tyrimo institute, kur aš dirbau. Kai man pasisiūlė nukopijuoti žinomą A. Šapokos „Istoriją“ bendradarbė Paulaitytė, pažinojusi kopijavimo darbuotoją, ji tada įkliuvo, ir saugumas ją tardė. Saugumui pasirodė, kad ji yra Petro Paulaičio dukra. Tai saugumiečiai beveik metus tyrė, ar tai ne dukra, o tai buvo grynas atsitiktinumas. Kuriozinis atvejis. Kunigu tapo mūsų Eucharistijos bičiulių narys Ričardas Repšys, dalyvavęs ir žygeivių išvykose. O Petrašiūnų Eucharistijos bičiulių iniciatorė, kaip teigia istorikai, buvo Aldona Raižytė, kursuodama kaip ryšininkė tarp Kauno ir Vilniaus, irgi nuveikė didelį darbą.

Galiu paminėti kai kuriuos momentus. Daugiausia jausdavome tautiškos ir krikščioniškos spaudos alkį. Tai būdavo ne tik „Kronika“, „Aušra“, „Rūpintojėlis“, „Lietuvos ateitis“ ar „Alma Mater“, bet ir šiaip prieškarinė ar emigracijoje išleista spauda, literatūra. Dabar mes net neįsivaizduojame tokio laiko, kai nebuvo galima kopijuoti net paprasto lapelio, tikrai sunku prisiminti tuos laikus. Tačiau mes daugindavome ir platindavome. Per dieną du kartus parsinešdavau „produkciją“ į namus – per pietų pertrauką ir pasibaigus darbui. Surinkus du ar keturis tūkstančius lapų, nešant arba renkant, dėlįojant, visada būdavo grėsmė, kad netikėtai į butą įvirs saugumiečiai ir padarys krata, arba benešantį sulaikys, iškratys ir tada, aišku, jau būtų blogai. Dažnai galėdavo lemti menkas atsitiktinumas. Toks atvejis atsitiko 1986 m. gegužės 22 d., kai netikėtai apsireiškė saugumiečių krūva – net septyni vyrai ir viena moteris. Laimei, kad Šarūnas Boruta, dabartinio vyskupo J. Borutos brolis, atėjo viena diena anksčiau, negu buvome susitarę. Jis atėjo gegužės 21 d. ir paėmė užsąkytą ir padaugintą knygą iš manęs. Tai buvo, kiek pamenu, prieškariniu išleista knyga iš jėzuitų istorijos.

Kitas atvejis. 1984 m. sausio 24 d. buvo susirinkę dauguma Eucharistijos bičiulių Vilijampolėje, ir mus, apie 60 jaunuolių, *supakavo* ir išvežė į miliciją, tariamai, asmenybei nustatyti. Tada teko ginčytis, aš kaip vyresnis tris valandas ginčijausi su saugumiečiais, bet, deja, teko nusileisti. Visiems milicijos poskyryje buvo išaiškinta, kas mes tokie esame.

Išitraukęs į pagrindžio spaudos platinimą, vėliau ir rašiau į ją. Aišku, mes nežinodavome, netgi ir patiems Eucharistijos bičiulių ar kitų būrelių nariams to niekada nesakydavome. Iš pradžių perduodavau medžiagą per kunigą A. Svarinską, paskui per kunigą S. Tamkevičių, paskui per seserį Juliją Kuodytę, kuri buvo tarsi nelegalios spaudos perdavimo punktas. Paskui – darbas su jau minėtos sesers Ados Urbonaitės „Rūpintojėliu“. Po kratos pas ją labiau turėjau saugotis, ji buvo tardoma. Aptardavome, kas galėjo išduoti. Mūsų pastebėjimai sutapo – išdavinėjo vienas aktyvus žmogus, kaip sužinojome Nepriklausomybės metais pravėrus KGB archyvus. Tai buvo agentas Pranas. Eucharistijos bičiulių veikla daug ką davė, apie 1983 m. ryžausi ir pats leisti nelegalų leidinį, jį pavadinau „Viltis“. Jį spausdino ta pati sesuo Ada, nes tuo metu visur buvo kratos ir areštai, – nebuvo ko prašyti netgi tokio dalyko, lyg ir nedidelio šiais laikais.

Nors nedaug nuveikiau, bet KGB apdovanojo mane pravarde „Nagliec“ – „Akiplėša“. Ko KGB neapkęsdavo, vadindavo ypač bjauria pravarde: „Intrigant“ – buvo suteikę kunigui Broniui Laurinavičiui, „Neispravimyj“ – Alfonsui Svarinskiui, „Fanatik“ – Vytautui Vaičiūnui, „Nelegal“ – tai kunigas Petras Našlėnas, „Krot“ („Kurmis“) – tai Robertas Grigas, „Hidra“ – tai Monika Gavėnaitė. Vienu žodžiu, būdavo labai įdomūs slapyvardžiai, – ne slapyvardžiai, bet pravardės, kurias saugumiečiai savo dokumentuose rašydavo. Taip pat teko anksčiau, vasarojant prie Molėtų ežerų, susipažinti su puikia maskviečių šeima – Feliksu ir Tatjana Kabakovais. F. Kabakovas buvo matematikas, galbūt čia irgi kai kam

dėstė, nežinau. Dabar jau jie tikriausiai iškeliavę Amžinybėn, be to, į Lietuvą nelabai ir atvažiuodavo /.../. Taigi jie prisibijodavo atvažiuoti į Lietuvą, kadangi KGB buvo paskelbusi, kad Lietuva pjauna rusus po Sąjūdžio.

O kiek išdavysčių tada būdavo, sunku ir išvardyti. Svarbiausia, jos visos dabar paslėptos už sklandžiai uždarytų sovietinio KGB archyvų durų arba jas liudijantys dokumentai išvežti į Uljanovską, kur esant reikalui būtų akimirksniu sunaikinti. Jau minėjau agentą Praną. Jis pažinojo daugelį pagrindžio veikėjų, visą nelegalios spaudos rinkimo, gaminimo, platinimo eigą ir viską pranešdavo savo analitiniais pranešimais – taip jo skundus gyrė KGB karininkai, taip vadindavo. Jis dabar yra vienos Kauno vidurinės mokyklos direktorius. Reikia pažiūrėti dokumentus, gal aš neminėsiu ši kartą čia viešai. Tada buvo labai energingas, aktyvus, pažinojo daugelį disidentų Kaune, Vilniuje, išdavinėjo ir „Kronikos“, ir „Rūpintojėlio“, ir „Perspektyvų“, netgi šito liberalaus leidinio, pagrindžio bendradarbius, ir Eucharistijos bičiulius, ir vakaronių bei žygių dalyvius. Pranešdavo netgi apie savo tėvą ir motiną, kas pas juos lankosi, kaip jie ateina ir panašiai. Lietuvos patriotas, beje, tarp kitko. Agentė Margarita, kurios pavardės čia irgi nereikėtų minėti, rinkdavo žinias apie kai kuriuos Kauno kunigus, taip pat, kiek žinau, ir kitus kunigus, taip pat ir mane, gaudama už tai po 20 rublių per mėnesį.

Kiti žmonės aptarinėjo klausimą, kodėl Lietuvoje paliktos beveik visų kunigų agentų bylos. Mes, Eucharistijos bičiuliai arba tų kitų nelegalių būrelių nariai, nevertėme sovietinės valdžios, nors jie tik taip įsivaizdavo mūsų jaunatvišką darbą, kad mes esame kažkokie antitarybininkai ir valdžios griovėjai, bet mes nesirengėme daryti nei revoliucijos, nei sukilimo. Mus dirbti skatino jaunystės idealai – Lietuva turi būti nepriklausoma, turi būti reali religijos, tautos, spaudos laisvė, turi būti tikėjimo laisvė.

Šiuo platesniu emociniu žvilgsniu prisiminęs keletą savo pažįstamų, noriu pasakyti, kad kaip Simne ar Kybartuose su dideliais pavojais buvo leidžiama „Kronika“, taip kitose vietose

buvo leidžiamas „Rūpintojėlis“, „Tiesos kelias“, „Viltis“, „Vytis“, „Laisvės šauklys“ ir, aišku, „Aušra“. Bendraujant ir veikiant jaunimo grupelėse, teko daug ką pažinti. Pogrindyje teko sutikti daug žmonių. Tai ir kunigas Stanislovas Kiškis, rašęs knygas apie įvairius žmones, tarp jų apie vyskupą kankinį Teofiliją Matulionį. Jau mano minėta sesuo Gema Stanelytė, kuri sujungė katalikišką jaunimą, su Eucharistijos bičiuliais ji ne tik plačiausiai dirbo Lietuvoje, bet ir vykdavo į tolimas misijas pas Pavolgio vokiečius, moldavus, gruzinus, ukrainiečius, kaip ir kunigas J. Zdebskis. Galima prisiminti ir poetą Kęstutį Genį, savo patriotine poezija tarsį kišusį liūtui į nasrus savo galvą. Ir Jonas Juškaitis su žmona Danute kūrė filosofinę katalikišką poeziją, platino „Kroniką“. O kur dar Antano Terlecko Laisvės Lyga?!

Tik Nepriklausomybės metais susipažinau su Pauliumi Petroniu, sukūrusiu pagrindinių spaustuvių tinklą. Gaila, nepažinojau kunigo Pranciškaus Masilionio, tik nepriklausomybės metais pažinau kunigą Algirdą Mockų. Nepažinojau net kunigo Roberto Pukenio, kuris 1985 metais irgi išleido literatūrinę ontologiją, pavadintą „Nemuno vaga“, o vėliau ir „Lietuvos aidus“ – visuomeninį literatūrinį žurnalą.

Taigi kova už žmonių protus ir sielas buvo sunki, su savais sunkumais, sudėtingumais, laimėjimais ir tragedijomis, laisvės netektimis, sveikatos praradimais, netgi priešlaikinėmis mirtimis. Matant, kaip laisvės sąlygomis daugybė vertybių netenka žavesio ir praranda prasmę, kyla tokia eretiška mintis. Dievas ir buvo davęs tuos sunkius laikus, kad išmokytų mus stiprėti varge, kad savo dvasia mes pasijustumė atsparesni už kur kas galingesnę priešininką, kad prarastume baimę prieš jį. Kai neturėjome galimybės lietuviškas knygas ar laikraščius spausdinti savo krašte, vyskupas M. Valančius sukūrė knygnešių tinklą, tą niekur kitur pasaulyje nepakartotą fenomeną. Šimtai paprastų valstiečių, kad ir už nedidelį pinigėlį, dažnai padėdami savo bendrapiliečių žydų *šmuglerių* (tai irgi mažai kam žinomas ir mažai patirtas fenomenas), rizikuodami savo laisve, nešdavo glėbius knygų per sieną ir dažnai patekdavo žandarams į nagus, o paskui ir į tolimus sibirius.

Nuo 1940 metų vėl teko patirti okupanto kėslus, kai buvo uždrausta lietuviška mintis ir leidžiama tik komunistinė, tautos istoriją neigianti propaganda, o partizanams teko kovoti ne tik ginklu, bet ir spauda. Tuo nesunku įsitikinti peržiūrėjus sovietinių saugumiečių sudarytas bylas laisvės kovotojams – akivaizdžiai matyti, kad enkėvėdistai daugiausia aiškindavosi ne partizanų (vadinamųjų banditų) „teroro“ aktus, bet pagrindinės spaudos leidimo ir platinimo kelius. Tikrai daugelyje bylų šitas yra. Leidžiamas „Laisvės žvalgas“ ar „Rūpintojėlis“ ir panašūs leidiniai.

Taigi „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“, paskui atsiradusi „Aušra“, „Vytis“, „Laisvės šauklys“, „Pastogė“, „Rūpintojėlis“, „Viltis“, „Lietuvos ateitis“, „Tiesos kelias“, „Alma Mater“ ir kiti periodiniai tautiniai bei katalikiški pogrindžio, taip pat ir Vytauto Andziulio kruopščiu darbu suorganizuotos spaustuvės AB leidiniai gąsdino okupacinę valdžią. Apie 1980 metus Lietuvoje ėjo arti 20 pogrindžio leidinių, ir KGB agentai su didžiausiu uolumu jų ieškojo po Lietuvą, visą Sovietų Sąjungą ir netgi po visą pasaulį. Į Italiją, Vatikaną, buvo siunčiami stiprūs KGB agentai, kurie aiškinosi, kas leidžia lietuvišką pogrindžio spaudą ir prisideda prie jos platinimo.

Aišku, tuometinis režimas turėjo pakankamai represinių jėgų, totalų sekimo tinklą, tad nesunkiai susidorėjo su pogrindžio spaudos leidėjais bei platintojais. Tą mes ir matome nuotraukose ir žmonių, praėjusių vienokius ar kitokius laisvės netekimo metus, pasakojimuose.

Dabar galima galvoti, o gal veltui darbavomės? Juk iškovojus taip išpuoselėtą nepriklausomybę, viską valdo pinigai. Man, kaip spaudos darbuotojui, rūpi vienas svarbus klausimas, niekaip neišsprendžiamas politikų jau beveik dvi dešimtis metų, – tai yra kai Spaudos rėmimo fondas finansuoja dažniausiai kompromisinę, kosmopolitinę, beveidę spaudą ir teigia, kad viskas vyksta pagal įstatymą. Kuo daugiau išleidžiame įstatymų, tuo labiau matyti, kokie jie netobuli, kaip jie nutolę nuo teisingumo, nuo tiesos.

O kas vyksta mūsų dvasinėje srityje? Štai Kovo 11-osios šventėje vos buvo išvengta didžiulės konfrontacijos tarp „įvairių žmonių“ ir kitų, patriotiškai nusiteikusių. Kyla klausimas, negi mūsų laisvės kovotojai, mūsų kovotojai už spaudos laisvę, už laisvą spaudą, sėdėję ilgus metus, kaip monsinjoras A. Svarinskas, Balys Gajauskas, „Kronikos“ redaktorius arkivyskupas S. Tamkevičius, o ypač už laisvę žuvę tūkstančiai mūsų partizanų, siekė tokios laisvės, laisvės tam tikriems iškrypimams ar nepadoriai spaudai? Tie nesusipratimai, tos išdavystės tęsiasi ir dabar, bendraminčių išdavystės, ir ne tik tokiais mano įvardytais būdais. Argi daug kam Lietuvoje rūpi Kęstutis Jokubynas, kelis kartus kalėjęs, paskui ištrūkęs į laisvę ir per užsienio radiją – „Laisvosios Europos“ radiją pristatydavęs ir Simo Kudirkos tragišką istoriją, ir ilgamečio politinio kalinio B. Gajausko, net 37 metus praleidusio gulaguose, beviltiškai herojišką kovą už tėvynės laisvę, kai jo žmona, pasiaukojusi moteris, perduodavo skaudžius, teisingus pranešimus iš ypatingo režimo lagerio.

Kaip Kovo 11-osios minėjime sakė Kazys Saja, tie, kurie narsiai kartojo – čia stovėkim, buvo sunaikinti ir žuvo miškuose, tremtyje ir lageriuose, kiti kaip nendrės linko ten, kur spaudė srovė, kur vėjas pūtė, priešas juos laikė savais. Garbė tiems, kurie liko stovėti, kurie po daugelio metų sugrįžo, stengėsi atgaivinti Lietuvos upę ir nutiesti tiltus į pasaulį. Bet ar jie tiesiami teisingai?

Kiek gi dabar, laisvės sąlygomis, mes skaitome šviesųjį kunigą Stasį Ylą ar gilųjį Antaną Maceiną, Juozą Girnį, kurie tada, sovietiniais laikais, sovietiniais ateizmo metais, buvo taip godžiai skaitomi, slapta dauginami, kiekvieną minutę rizikuojant pakliūti į žiaurių saugumiečių rankas. Jeigu jų raštai dabar ir išeina, tai tik kelių šimtų egzempliorių tiražu, ir tai dulka knygynų lentynose, religijos skyriuose. Lietuva tampa šalimi, mažiausiai skaitančia lietuvišką spaudą, beveik neliko tautiškos ir ypač krikščioniškos minties rašytojų. Pagal kai kurias viešosios nuomonės apklausas katalikišką spaudą skaito tik 3 proc. Lietuvos gyventojų, todėl plinta įvairių sektų spauda ir literatūra, ją skaito net 17 proc. Lietuvos gyventojų, o katalikai netgi nesutaria, ar reikia leisti katalikišką dienraštį.

Tokiomis mintimis baigiu savo kalbą. Ačiū už dėmesį.

„LIETUVOS KATALIKŲ BAŽNYČIOS KRONIKOS“ bendradarbiai

Nijolė Sadūnaitė

Genovaitė Navickaitė

Vladas Lapienis

Povilas Buzas

Onutė Vitkauskaitė (?)

Onutė Vitkauskaitė

Jadvyga Stanelytė
(sesuo Gema)

Jadvyga Bieliauskienė

IŠ ROMUALDO OZOLO PALIKIMO

ALTERNATYVA NUOSMUKIUI – NACIONALINIS ŪKIS

Lietuvoje kartais niūriai juokaujama: „Kas bus po penkiasdešimties metų?“ Bus tai, ko norėjo Suslovas: „Lietuva be lietuvių“.

Buvusi ir tebesanti politika atvedė į tai, kad visuomenei nuosavybės teise priklausantis turtas vyriausybės baigiamas nuostolingai parduoti, užsienio skoloms aptarnauti jau vėl reikia skolintis ar ieškoti „trečiosioms šalims“ skiriamų negrąžinamų dotacijų, vidaus skola yra supančiojusi nacionalinę verslą ir visuomenę, dezintegruota turtinių, socialinių bei ideologinių priešpriešų, skęsta neviltyje, sparčiai tiek fiziškai, tiek dvasiškai degraduodama.

Reikia pinigų? Pinigų yra!

2000 metų birželio konferencijoje, kurią surengė į rinkimus einantys naujosios politikos partneriai, buvo gana aiškiai pasakyta, kad svarbiausias naujos politikos uždavinys – įveikti visuomenės neviltį, įkvėpti pasitikėjimą savo jėgomis bei tarpusavio santykiais ir sukurti materialinius tokio bendruomeniškumo pamatus. Lietuvos naujosios ekonomikos pamatu turi būti gerai tvarkomas valstybės kontrolėje esančių įmonių turtas, gamyba ir pelnas, galintys ir turintys duoti garantuotą išdalo pajamų mastą, galintį užtikrinti minimalias socialines išmokas visiems jų reikalingiems visuomenės nariams, gerovės visuomenės kūrimą pavedant privačiam kapitalui. Kitaip tariant, Lietuvos ūkio valstybinės priklausomybės sektorius garantuoja būtinas socialines išmokas, taip sukurdamas būtiną visuomenės socialinę saugumą, o privatus sektorius išvaduojamas tokiai privačios iniciatyvos raiškai, kurios dėka sparčiai auga užimtumas, kyla atlyginimai, didėja perkamumas, šitaip sparčiai augant visuomenės gerovei.

Vienas svarbiausių „Naujosios politikos“ koalicijos darbų buvo valstybės įmonių privatizavimo tvarkos ir privatizuojamų įmonių sąrašo peržiūra. Šiandien su nuostaba ir didėjančia neviltimi matome: privatizavimo politika nekinta, o jei ir linkusi kisti, tai dar beatodairiškesnio išsipardavimo link.

Kodėl?

Valstybės turto išpardavimo politiką vykdė ir LDDP (1992–1996), ir konservatorių (1996–2000) vyriausybės. LDDP tikslas buvo aiškus: vidutiniškas įmones kuo greičiau ir kuo pelningiau patiems pardavinėtojams išplauti „savosios“ politinės orientacijos žmonėms. Konservatoriai, įsivedę „strateginio investuotojo“ nuostatą, didžiausias valstybės įmones ėmė pardavinėti užsieniečiams, tokiu būdu gaudami ne tik didesnę „sėkmės procentą“, bet

ir formuodami geopolitinę „naująją priklausomybę“. Kokie galutiniai dabartinės daugumos tikslai, pasakyti dar neįmanoma, tačiau „Lietuvos jūrų laivininkystės“ („Lisco“) ir „Lietuvos avialinijų“ (LAL) privatizavimo nuostatos gana iškalbingos. Liberalų dominuojama naujosios politikos Vyriausybė turėjo visas galimybes nutraukti „Lisco“ pardavimą Izraelio ir Olandijos konsorciui „B. B. Bredo B. W.“ ir skelbti naują konkursą, kaip siūlė ministras G. Striaukas: sausakrūviai laivai parduodami, o keltai pasiliekami Lietuvos valstybės nuosavybėje, išsaugant ne tik nacionalinį laivyną, bet ir nepalyginti didesnes biudžetines įmokas, negu duos už parduotą „Lisco“ iš „strateginio investuotojo“ gaunami mokesčiai. Ministras buvo atstatydyntas, o „Lisco“ su nedidelėmis ir nieko iš esmės nekeičiančiomis socialliberalų korektūromis buvo parduotas. Dar akivaizdesnė LAL pardavimo „platforma“. Pasaulio standartai reikalauja, kad už nacionalinių avialinijų saugumą būtų atsakingos nacionalinės vyriausybės, todėl joms turi priklausyti ne mažiau kaip 51 proc. privatizuotų nacionalinių avialinijų turto. Užuoat pasinaudojusi šia nacionaliniam ūkiui itin palankia nuostata, Lietuvos Vyriausybė nutarė ieškoti, kaip parduoti daugiau nei 49 proc. LAL akcijų. Taigi vieną visai aiškią išvadą jau galima padaryti: Lietuvos dabatinei Vyriausybei reikia tik pinigų, ir ji pasirengusi parduoti viską, jei tik kas pirs. Tai patvirtina ir kitos istorijos: Lietuvos taupomojo banko pardavimas, „Geonaftos“ plėtojimas ir t. t.

Galima suprasti Vyriausybę, kuri, kaip palikimą gavusi milijardines vidaus ir užsienio skolas, deficitinius biudžetus ir bankrutuojančias ištisas ūkio šakas, ieško bet kokių šaltinių, kad tik nebankrutuotų valstybė. Tai suprasti galima. Tačiau suprasti – nebūtinai pateisinti tas priemones, kuriomis išeities ieškoma. Šiuo atveju išeities ieškoma ne prieš rinkimus skelbtos visuomenės sutelkimo bendram gyvenimui dvasia, o labai neatsakingos ateities atžvilgiu politikos dvasia, – taip, kaip elgtasi iki šiol: prie mūsų gerai, po mūsų – nors ir tvanas.

Didieji melai

Naujosios politikos ūkio koncepcija buvo suprantama kaip nacionalinio ūkio koncepcija. Tiesa, ji nebuvo iki galo nei apsvaistyta, nei suderinta su politiniais partneriais, tačiau buvo pakankamai aiškiai sakoma, kad kai kurios Lietuvoje vyraujančios ir valstybės politiką formuojančios tiesos yra klaidingos, mažų mažiausia – diskutuotinos.

Svarbiausia ir labiausiai jau konservatorių valdymo laikais diskutuota nuostata, kad valstybės valdomas turtas yra nuostolingas, pelningas jis gali būti tik privatizuotas. Apie tai, kad valstybės turtas vertintinas nebūtinai tik pelningumo aspektu, nebuvo diskutuojama. Į visus bandymus valstybės turtą vertinti valstybės saugumo, visuomenės socialinių garantijų ar dar kitais požiūriais atsakoma buvo vienodai: „Valstybė – bloga ūkininkė“, „Valdžia – bloga verslininko patarėja“, „Pinigas duoda pelną tik tada, kai jį tvarko savininkas“ ir pan. Kad bet kuris valstybės turtas (ir kapitalas) turi būti vertinamas kaip visos ūkio sistemos dalis ir, netgi būdamas nuostolingas savo šakoje, gali garantuoti sistemos pelningumą – išvis nebuvo kalbama: visą dešimtmetį ekonomikos elementų ir veiksmų sisteminio vertinimo neapraktikuota. Numatomą privatizuoti elektros ūkį piliečiai ir vėl pajus – padidės kainos, tačiau valdžia „nemato išeities“, nes vadovaujasi ta pačia vienmate nuostata, kad pelningas tegali būti nevalstybinis turtas. Kad valstybės kapitalas gali ir netgi turi būti investuojamas į kai kurias iš principo pelno negalinčias duoti visuomenės veiklos sritis, tokias kaip menas, kultūra, paveldo saugojimas, – kad tai šiuolaikiniams lietuvių valstybės tvarkytojams nesuprantamas ir beveik neįmanomas elgesys, rodo minėtų sričių finansavimo „dinamika“.

Antras didelis melas buvo ir tebėra teiginys, kad 49 procentai akcijų „strateginiam investuotojui“ (t. y. užsienio monopoliniam pirkėjui) yra per maža, todėl niekas tokios objekto dalies nepirksiąs. Kai šitaip nusiteikusi į privatizavimą eina pati Vyriausybė, aiškiai

niekindama savo parduodamą daiktą, vertėtų rasti kvailį, kuris tai neigtų ir atsisakytų būti vienvaldis objekto šeimininkas! Kad yra įvairiausių užsienio kapitalo dalyvavimo mūsų ūkyje modelių, kad pasaulio šalys užsieniečių privatizuotam turtui kontroliuoti taiko sunkius ir griežtus reikalavimus, – Lietuvoje beveik kaip karinė paslaptis. Bet ko gi į Lietuvą eina „strateginis“, jeigu jam nepatinka tik dalis pelno, jeigu jam nepriimtinas ramus ir ilgas bendradarbiavimas su išsivadavusiais ir pakilti norinčiais lietuviais, jeigu jis nori viso turto ir pelno, kaip „Lietuvos telekomo“ valdytojai, arba net kompensacijų už jų valdymo metu padarytus nuostolius, kaip „Williams International“? Šiandien ir tai jau yra gana aišku: nori monopolio ir didelio pelno, kurie išspaudžiami iš vis labiau nuskurdinamų mokesčių mokėtojų. Monopolistams reikia rinkų, kurias jie nuperka iš nusikalstamai veikiančių vyriausybių.

Dar vienas ūkio tvarkymą visą dešimtmetį veikęs melas, dabar itin aktyviai bandomas padaryti vienintele teisinga Lietuvos ūkio tvarkymo filosofija, yra teiginys, kad *be didelių įmonių Lietuvoje negali būti ir smulkių*, – atseit tam tikras stambaus kapitalo karkasas sukuria tą ūkinę infrastruktūrą ir rentabilumo substanciją, kuri galinti patikimiau atlaikyti visus laisvosios rinkos kapitalizmo iššūkius. Pasaulio šiandieninė praktika rodo, o ir kapitalizmo istorijos tyrinėtojai įrodo, kad kapitalizmo patikimumą garantuoja būtent priešingi dalykai – „spaudimas iš apačios“, masinė laisvųjų gamintojų ir prekiautojų iniciatyva bei veikla. Vyriausybės nuolat kalbėjo apie smulkaus ir vidutinio verslo rėmimą, bet ugdė tik didžiąsias įmones. Tai buvo visų vyriausybių ideologija, o verslo rėmimas tebuvo ciniška propaganda.

Kodėl buvo nereikalingas nacionalinis ūkis?

Atsakymas į šį klausimą oficialiai niekada nebuvo duotas. Tačiau sisteminant per dešimtmetį padarytus pareiškimus ir – ypač – veiksmus, galima padaryti tokias išvadas.

1. Valstybės nacionalinio ūkio savarankiškumas buvo nereikalingas dėl ideologinių ir politinių sumetimų. Dešiniųjų politinių jėgų požiūriu, sovietiniais metais susiformavęs „raudonųjų direktorių ir pirmininkų“ sluoksnis Lietuvą desovietizuojant turėjo būti atskirtas nuo jų valdytų įmonių ir šitaip sutramdytas kaip aktyvi kairioji politinė jėga. Remiantis šia nuostata, per daugelį nesėkmingų ir net kenksmingų ūkio „restruktūrizacijos“ bandymų į Lietuvos nepriklausomos valstybės nuosavybę perėjęs okupacinis ūkio palikimas buvo išgrobstytas ir iššvaistytas, didžiąją buvusių pajėgumų dalį perimant prie valdžios svertų tebebuvusiems nomenklatūros atstovams. Nacionaliniu galintis tapti ūkis buvo sunaikintas, nomenklatūra – ne. Kovodama su kairiaisiais politinė dešinė, ypač konservatoriai, savo valdymo metu užsibrėžė kairiuosius išguiti ir iš vadinamųjų „strateginių įmonių“, jų vairs tiesiog parduodant kartu su „raudonaisiais suliberalėjusiais direktoriais“. Todėl visą dešimtmetį apie iš SSRS paveldėtą ūkį buvo kalbama kaip apie metalo laužą, kurį reikia parduoti kad ir už litą, o jeigu buvo siūlomi du, tai jau buvo laikoma sėkme. Visi sovietiniais metais išaugę kadrai buvo vadinami stagnatoriais, „planinio ūkio mąstysenos“, neiniciatyviais, mokančiais naudotis tik senomis Rytų technologijomis ir apskritai atsilikėliais. Kartu buvo peršama nuomonė, kad jie visi vagia valstybės turtą, yra susiję korupciniais, kartais – ir mafijiniais ryšiais, ir nėra nė vieno, kuris nebūtų nusipelnęs kalėjimo. Visi jie yra suinteresuoti, kad Lietuva gyventų uždara, be užsienio kapitalo konkurencijos gyvenimą, todėl nepriimtini ne tik profesiskai, bet ir politiškai. Kadangi naujos nacionalinių administratorių kartos nėra, reikalingi administratoriai iš užsienio.

2. Nacionalinis ūkis buvo nereikalingas ir dėl geopolitinių sumetimų. Jeigu Lietuvai gresia reokupacija, tai ūkio srityje jai tegali pasipriešinti užsienio kapitalas, „strateginių investuotojų“ pavidalu įleistas į strateginius Lietuvos ūkio objektus. Jeigu buvę jų vadovai buvo vagys, tai ar jų nušalinimas nėra pateisinamas ir visuomenės akyse? Pateisinus ir

nacionalinio saugumo, ir visuomenės opinijos požiūriais, valstybės turto privatizavimas, radus Turto fondo ir Privatizavimo komisijos vadovus, sutikusius laužyti veikiančius įstatymus ir pažeisti Konstituciją, buvo paverstas politiškai sąlygotu turto perdavimu Vakarų monopolijoms arba, paprasčiau tariant, okupacijos metu sukurto turto perdavimu iš galimos Rytų į tikrą Vakarų priklausomybę. Lietuvos kaip ūkiu disponuojančio subjekto beveik neliko. Taip per strateginių ūkio objektų pardavimą Lietuva po trumpo nepriklausomybės laikotarpio savo politinių vadovų dėka perėjo į naująją – Vakarų – priklausomybę. Dabar lieka tai įteisinti juridškai.

3. Nacionalinio ūkio nepageidaujiamumo nuostata atsispindėjo Europos Sąjungos reikalavimuose. Priešišką nacionaliniam ūkiui Europos Sąjungos nuostatą rodo jos visiškai remiamas monopolijų ėjimas į šalis pretendentes (į Lietuvą – „Williams International“, Švedijos valstybinio telekomo, „Danisco Sugar“, „DFDS Tor Line“, „Watenfalo“ ir kt.). Siekiant atverti rinką amerikiečių Estijoje pastatytai skalūnais kūrenamai elektrinei, reikalaujama uždaryti IAE. Esama informacijos, kad Lietuvai nesutikus išvalstybinti „Lisco“, Vokietijos ir Lenkijos firmos buvo pasirengusios vykdyti aksominę „Lisco“ blokadą. Globalizacija, kaip ir krikščionybė, nepaiso „nacionalinių subtilybių“. Būtent nacionalinėms bendruomenėms paliekama pensininkų globa, jaunimo mokymas ir lavinimas, invalidai, ir šių žmonių gerovė iš esmės bus „nacionalinės problemos“, nors nacionalinis ūkis, galintis garantuoti tų grupių bent minimalų finansavimą, bus nebe nacionalinės bendrijos rankose.

Beje, tai nėra nauja. Neseniai Lietuvoje pasirodžiusioje E. Hobsbaumo (Eric Hobsbawm) knygoje „Kraštutinumų amžius“ su atviru nepritarimu, netgi irzuliu vertinamos Versalio taikos sutarties nuostatos, sudariusios tarptautines galimybes kurti nacionalinėms valstybėms, su panieka rašoma apie Baltijos valstybes, Slovakiją, Moldovą, Kaukazo valstybių nepriklausomybės pastangas, o apie nacionalinę ekonomiką kalbama kaip apie nesusipratimą.

4. Nacionalinio ūkio ir idėjinė, ir praktinė destrukcija yra ir finansiškai, ir politiškai naudinga valdantiejiems. Be „sėkmės procento“, kurį gauna konsultantai ir pardavėjai, visuotinai pripažįstama nuomone, egzistuoja nekontroliuojama „rėmimų“ sistema, kuri numato tam tikrus atlygius ir „privatizaciją“ remiančioms politinėms partijoms bei jų „aktyvui“. Dar neaišku, kiek ir už ką kas yra gavęs, bet nėra abejonės, kad anksčiau ar vėliau tos paslaptys bus atskleistos, ir buvusių premjerų užsienio įmonės, užsienio bankų sąskaitos laikui bėgant atskleis savo kilmę. Tačiau kolei kas niekas to nenori daryti, visos pastangos iki šiol būdavo desperatiškai slopinamos. (Nors „Jūros“ išgrobstymo byla jau yra kažkas naujesnio.)

Be to, visiems valstybės valdytojams, neišskiriant nė vienos Vyriausybės, neigiamas nusistatymas nacionalinio ūkio atžvilgiu naudingas ir dėl to, kad nereikalauja rūpintis „pereinamojo laikotarpio“ ūkio politika – labai sunkia šalies valdymo problema, kurios esmė yra nacionalinės ūkio politikos vykdymas, balansuojant tarp Lietuvos galimybių ir Europos Sąjungos siekiamybių, kol mes dar nesame ES nariai, ir keliant Lietuvos ir jos bendruomenės gyvenimo lygį iki šiandieninių Europos Sąjungos narių lygio mums dar nesant Europos Sąjungoje. Dabar gi nedaug kas atkreipia dėmesį, kad mes gyvename jau laikydamiesi Europos Sąjungos pareigų, bet be Europos Sąjungos teisių, dusdami nuo mus konkuruojančio Europos Sąjungos ūkio.

Kodėl nacionalinis ūkis yra reikalingas?

Nacionalinis ūkis yra būtinas, jeigu mes kalbame ne tik apie žmonių gerovę, bet ir apie žmonių, kaip tautos, gerovę, išlikimą ir tolesnę plėtotę. Apie jokios bendruomenės, tuo labiau tautos, gyvenimą neįmanoma kalbėti, nekalbant apie bendras pastangas apsirūpinti pragyvenimui būtinais produktais ir lėšomis, apie bendras pastangas pasirūpinti neįgaliais arba laikinai paremtiniais bendruomenės (= tautos) nariais. Taigi nacionalinis ūkis yra reikalingas iš principo, minimum kaip ekonominis ir kultūrinis subjekto (tautos)

savarankiškumo pamatas. Štai kodėl Europos Sąjungai su jos federalizmo idėjomis ir vieningos valstybės vizija visiškai nereikalinga Ignalinos atominė elektrinė, netgi visiškai saugi nauja atominė elektrinė, nes jai nereikalinga elektros energiją generuojanti, ją parduvinėjanti ir su Europos Sąjungos šalimis konkuruojanti Lietuva, – jai reikalinga Europos Sąjungos branduolinės kilmės elektrą perkanti Lietuva, Lietuva kaip Europos Sąjungos prekių rinka. O Lietuvai reikia – visai priešingai – pačiai užsidirbti pinigų savo vaikams ir seneliams išlaikyti.

Nacionalinis ūkis būtinais reikalingas, jeigu mes, netgi priklausydami Europos Sąjungai, norėsime ne iš Sąjungos fondų ar ne iš transkontinentinių arba transnacionalinių korporacijų gaunamų pajamų, o patys iš gamybinės veiklos pajamų formuoti savo socialiai išlaikomų bendruomenės narių minimaliųjų (valstybės garantuojamų) socialinių išmokų dydį. Nė vienoje šalyje, nė vienoje sąjungoje ir netgi sąjungos šalyje nėra ir negalės būti vienodų socialinės paramos parametrų – kiekviena šalis ir tauta turi ir turės savo specifiką, ir paisyti jų tebus galima tik disponuojant savarankišku išdu. Net jeigu valstybės Europos Sąjungoje bus kada nors juridiškai prilygintos savivaldybės (kas šiandien gali pasakyti, iki kokio lygio nueis federalizacija), jų finansinis aprūpinimas negalės būti suniveliuotas dėl tų „savivaldų“ netolygių sugebėjimų pinigus uždirbti. Lietuva privalo pati užsidirbti pinigus, ir to negalės garantuoti niekas kitas, kaip pačios Lietuvos kontroliuojamas nacionalinis ūkis. Jeigu jis nebus sukurtas dabar, paskui bus nepalyginti sunkiau.

Nacionalinis ūkis reikalingas kuriant darbo vietas, padedančias visuomenės aktyve išlaikyti darbingiausius, t. y. ir gyvybingiausius savo individus. Nė viena šeima nėra patvari be maitintojo, nė viena visuomenė nėra gyvybinga be tam tikros gamybiškai produktyvios individų masės. Nacionalinio ūkio nepajėgumas yra pirmoji emigracijos sąlyga, kurios padariniai yra etninio tautos prado silpnėjimas, imigracija, o galų gale ir tautos destruktija.

Nacionalinis ūkis reikalingas ir tautos kultūrinio gyvenimo bei kultūrinės savitaigos pasaulyje garantijoms. Neturint savarankiškai disponuojamų lėšų, nėra įmanoma vykdyti jokios nekomercinės, bet tautos savivokai bei savitaigai reikalingos mokslinės, meninės, kultūrinės veiklos, kuri vienintelė pajėgia konsoliduoti visuomenę bendroms vertybėms, bendroms idėjoms pripažinti, pagal jas veikti ir gyventi.

Kas yra nacionalinio ūkio pamatai?

Nacionalinio ūkio kompleksas susideda iš trijų sektorių: 1) strateginių ūkio objektų, 2) protekcinį ūkio objektų ir 3) inovacinių ūkio objektų.

Strateginiai ūkio objektai – tai tie ūkio objektai, kurie sudaro nacionalinio ūkio energetinio, komunikacinio ir intelektualinio potencialo bazę ir garantuoja nacijos plėtros patikimumą bei vientisumą šiais generaliniais nacionalinei būčiai aspektais.

Strateginių kategorijai priklauso ir žemės ūkis, kurį sudaro žemės ūkio produktų gamybos sektorius, kaimo verslų sektorius ir socialinis kaimo sektorius.

Energetinio komplekso pagrindas yra Ignalinos atominė elektrinė, Elektrėnų šiluminė elektrinė, Kruonio hidroakumuliacinė ir – kaip pagalbinė kompleksui – Kauno hidroelektrinė.

Komunikacinio komplekso pagrindas transporto srityje – tai „Lietuvos geležinkeliai“, „Lietuvos jūrų laivininkystė“ („Lisco“), „Lietuvos prekybos laivynas“ (KLASCO), „Lietuvos žvejybos laivynas“, „Lietuvos avialinijos“, Lietuvos kelių tinklas. Komunikacinio komplekso pagrindas informacinių technologijų srityje – tai „Lietuvos telekomas“, Lietuvos paštas, Lietuvos televizija, Lietuvos radijas.

Intelektualinio komplekso pagrindas yra Lietuvos sveikatos apsaugos valstybinė sistema, Lietuvos valstybinė švietimo sistema, Lietuvos valstybinė kultūros įstaigų sistema ir Lietuvos aplinkosaugos sistema.

Protekciniai ūkio objektai – tai sąveikoje su valstybės kontroliuojamais ūkio objektais veikiančys privatūs arba užsienio kapitalo ūkio objektai, kurių investicijos į gamybos renovaciją ir modernizaciją stiprina nacionalinio ūkio struktūrą, kuria (nustatytą skaičių) darbo vietų ir duoda ne mažesnę kaip numatytas mokestinį įnašą į valstybės iždą. Tokių ūkio objektų (pavyzdys gali būti „Phillip Morris Lietuva“, „Williams Lietuva“ ir kt.) sąrašą nustato tautos atstovai parlamente konstitucinės daugumos teise.

Inovaciniai ūkio objektai – tai nacionaliniam ūkiui plėtoti ir tarptautiniam Lietuvos konkurentabilumui bei išsiveržimui į pasaulio rinkas vykdyti reikalingų gamybos šakų bazės kūrimas valstybės lėšomis, ūkio objektus paliekant valstybės kontrolėje arba privatizuojant valstybei ir visuomenei priimtinaisiomis sąlygomis bei nacionalinio ūkio sustiprinimui palankiausiu būdu. Tinkamiausias inovacinio objekto pavyzdys galėtų būti Ignalinos atominės elektrinės naujų modernios konstrukcijos saugių blokų statyba.

Šiandien Lietuvoje projektuojamas Strateginių objektų sąrašas. Jeigu į jį patekę objektai bus realiai (ne mažesne kaip 51 proc. priklausomybe) palikti valstybės nuosavybėje, jie gali tapti pamatu nacionalinio ūkio sistemai formuoti. Tačiau Sąrašas yra tik darbo, kuriant nacionalinio ūkio koncepciją ir sistemą, pradžia.

Nacionalinio ūkio veiklos principai

Yra trys svarbiausi nacionalinio ūkio objektų suvedimo į darnią ūkio sistemą aspektai: 1) tikslus ir aiškus visos sistemos tikslas ir uždavinys; 2) aiškus finansinės veiklos subalansuotumas; 3) visos sistemos ir atskirų jos objektų statusų ir sąveikos juridinis apibrėžtumas.

I. Tikslai ir uždaviniai

1. Nacionalinio ūkio tikslas – garantuoti savarankišką nacijos apsirūpinimą energija, informacija ir intelektu – tik tai gali garantuoti jos fizinį išlikimą bei gyvybingą reproduktivumą.

2. Nacionalinio ūkio socialinė paskirtis – garantuoti socialinėms visuomenės išmokoms būtiną finansinį minimumą (Valstybės išmokų bazę) bei visuomenės užimtumą nekriziniais nedarbu lygiu.

3. Nacionalinio ūkio idėjinė prasmė – nacionalinio identiteto ir suvereniteto apsauga ir puoselėjimas netgi žymios suvereniteto dalies praradimo Europos Sąjungos sąlygomis. Globalizacijos procesai taip pat kels nacijų atsilikimo niveliuojantiems pasaulinio ūkio ir masinės kultūros postūmams klausimus, ir nacionalinio ūkio kūrimas – be jokios abejonės – bus vienas iš tų būdų, kuris leis visuomenės individams telktis bendrai veiklai, pasipriešinimui nepalankiems tiek vidaus, tiek išorės veiksniams, pasitarnaus bendruomenės savivokai ir savitaigai.

II. Finansinės veiklos principai

1. Visų nacionalinio ūkio objektų veiklos kreditų suma neturi viršyti objektų duodamos pelno sumos, tačiau netgi sistemai dirbant nuostolingai, objektų veikla turi būti gerinama efektyvinant jų administravimą arba valstybei inovuojant nuostolius padengiančias veiklos sritis, o ne pardavinėjant įmones arba netgi iš dalies jas privatizuojant.

2. Nacionalinio ūkio visuma turi veikti pelningai, tačiau laikinam nuostolingumui padengti panaudoti mokesčių mokėtojų pinigai yra laikomi pelningai nacionalinio ūkio administruoti nesugebėjusios Vyriausybės iš mokesčių mokėtojų paimta paskola, kurios grąžinimas yra asmeninė visos šios Vyriausybės atsakomybė.

3. Nacionalinio ūkio pelnas turi garantuoti tokias įplaukas į valstybės iždą, kad jų suma garantuotų valstybės nustatytą socialinių išmokų minimumą (maksimumą paliekant iš kitų šaltinių – visų pirma laisvos iniciatyvos pagrindu vykdomos gamybos – gaunamoms išmokoms).

4. Žemės ūkio gamybos finansavimas yra atskira finansų panaudojimo planavimo šaka, tačiau įsitenka bendruose nacionalinio ūkio finansinių balansų parametruose.

III. Juridinio apibrėžtumo pamatas

Nacionalinio ūkio juridinis pamatas yra referendumu priimta nacionalinio ūkio sistemos koncepcija.

Visi principiniai ūkio sistemos atžvilgiu sprendimai parlamento gali būti priimami tik pagal konstitucinių pakeitimų teisę.

Vertinant dabartinę vyriausybės politiką netgi pagal dabartines teisės normas, daugelį nacionalinių ūkį reglamentuojančių įstatymų, Lietuvos parlamento pakoreguotų pagal Europos Sąjungos teisės normas, būtina nedelsiant atkurti pagal šiandieniniam Lietuvos ūkiui, o ypač – nacionalinio ūkio statusą turinčiam ūkiui, reikalingas veikimo normas ir „perjungti“ į Europos Sąjungos teisę tiksliai tada, kai Lietuva įstos į Europos Sąjungą. Ši „klaida“ ištaisyti nedelsiant. Tai greta Strateginių objektų sąrašo – galimybė pradėti kurti savo nacionalinį ūkį jau šiandien. Tačiau kad šitaip galėtų būti veikama, būtina pakeisti Vyriausybės, kaip vyriausiosios administracinės valdžios, santykį su nacionaliniu turtu: ministrų kabinetas privalo personaliai atsakyti už valstybės turto produktyvumą. Kitaip už ką valstybės administravimui kasmet išleidžiama 260 mln. litų?

Žymus XX amžiaus istorikas Ferdinandas Brodelis (F. Braudel) savo „Kapitalizmo dinamikoje“ sako: „Kai kunigaikštis ima kalbėti apie ūkį, jis jau kalba apie nacionalinį ūkį.“

Kai šiandien Lietuvos premjeras kalba apie Lietuvos ūkį, jis rūpinasi globaliniu ūkiu.

Kai kalbėjo F. Brodelio kunigaikštis, nacijos (kartu su jas vienijančiu ūkiu) tik kilo. Kai kalba Lietuvos premjeras, nacija (kartu su ją dezintegruojančiu ūkiu) krinta.

Ar globalinis ūkis būtina reikalauja nacių mirties? Anaipol. Tik kai kurių: tų, kurios šito nori.

Todėl ir sakome: mūsų gyvenimą šiandien ir ateityje garantuojanti alternatyva yra – tai nacionalinis ūkis.

„Atgimimas“, 2001 m. gegužės 4 d. Nr. 17

Romualdo Ozolo nuotrauka. 1988 m.

MĄSTYMAI

ČESLOVAS LAURINAVIČIUS

NUSPREŲS BRIUSELIS, AR REIKIA BASANAVIČIAUS

Atsakymai gali būti tiesūs. Tiems, kurie pasisako prieš tautinę valstybę ir artina jos pabaigą, paminklas Jonui Basanavičiui yra nereikalingas. Jiems J. Basanavičius – tik kultūrininkas, tautosakos rinkėjas. Negi tik tiek? – klausia „Respublikos“ žurnalistė Danutė Šepetytė Lietuvos istorijos instituto vyriausiojo mokslinio darbuotojo dr. Česlovo Laurinavičiaus.

Danutė Šepetytė. Šiame kontekste net girdėti siūlymų išlaisvinti žmogaus protą nuo asmenybių garbinimo. Gal nė nereikia paminklo J. Basanavičiui?

Česlovas Laurinavičius. Gal ne apie garbinimą turėtų būti kalbama, o apie atmintį. Paminklas yra istorinės atminties simbolis, kuris trumpai ir aiškiai perteikia svarbius bendruomenės praeities įvykius ar procesus, padeda lengviau ir paprasčiau juos prisiminti. Tai jokių būdu ne perdėta ar dirbtinė pompastika, o tiesiog ženklas, pagarbos ir atminimo ženklas. Kiekvienai visuomenei, jeigu ji yra civilizuota, jei ji turi kažką bendra prisiminti, tai – elementarus poreikis. Toji bendra atmintis jai padeda gyventi šiandien ir teikia viltį ateičiai.

Tik galbūt žmogui, nebesiejančiam savo ateities su Lietuva, tai nė nesvarbu?

Galbūt, tačiau tai nereiškia, kad amžinai. Tarp kitko, J. Basanavičius, atrodo, ne iš karto pajuto prasmę ir vertę siekio, kuriam paskui paskyrė visą savo gyvenimą. Tiesiog taip susiklostė aplinkybės, kad vienu iš jo mokytojų buvo Petras Kriaučiūnas, irgi unikali asmenybė, pažadinusi J. Basanavičiui tas vertybes, kurios, matyt, tūnojo jame kaip to krašto žmoguje. Paprastai jas visada reikia pažadinti. Reikia impulso.

O gal impulso reikia ir tiems, kurie mini J. Basanavičių vien kaip tautosakininką, kultūros veikėją?

Iš tikrųjų, keistoka situacija: daug kur jis minimas, apie jį kalbama, bet, sakyčiau, vis aplink. Ir tas *aplink*, matyt, dėl to, kad jis iš tiesų buvo tautosakininkas (rinko lietuviškas dainas, pasakas, priežodžius), jis buvo kalbotyrininkas (skaičiavo, kiek kurioje kalboje yra žodžių, lygino, kur daugiau, ieškojo bendrų šaknų tuose žodžiuose), užsiėmė labdaros, organizacine, leidybine veikla. Tačiau, man regis, čia yra tik įvairūs jo gyvenimo *credo* atspalviai. Tikrasis sinkretinis veiklos turinys ir prasmė buvo – kaip padaryti, kad lietuviai įgytų normalias gyvenimo sąlygas, kokias turi kitos tautos. Tad čia turėtume ne tik sintetinti visas jo veiklos kryptis į vieną tautinę visuomeninę veiklą, bet kartu turėtume

ižvelgti jo veikloje ir politinį turinį. Kaip etnografa, kaip kalbotyrininką visi labai mielai mini, bet kai tik prieinama prie politikos, reikalai keičiasi. Pavyzdžiui, kolega istorikas Algimantas Kasparavičius iš esmės neneigia, kad J. Basanavičius turėjo politiko statusą, tačiau daro tai tarytum su kažkokia išlyga, tarytum politikas buvo netikras. Nors kolega rašė apie tai, kaip 1905 metais J. Basanavičius organizuoja Didįjį Seimą Vilniuje. Šimtai lietuvių iš visos Lietuvos suvažiuoja į Vilnių, susirenka į dabartinę Filharmoniją ir po ilgų diskusijų priima šūsnį svarbių dokumentų, kurių esmė – reikalauti Lietuvai autonomijos su teise lietuviams turėti savo kalbą, savo raštą, savo jurisdikciją, savo kultūrą. Tai kas čia yra? Čia ne politika? Aš linkęs manyti, kad čia pasireiškia atsargumas, galbūt istoriškai užkoduotas lietuviškos diplomatijos.

Galima susivokti, kad J. Basanavičiaus, kaip nacionalinės valstybės kūrėjo, paveikslas aiškiai disonuoja su liberalizmo ideologija. Kam šiandien J. Basanavičius galėtų kelti pavojų Lietuvoje?

Dabartiniam elitui, kuris *de facto* valdo Lietuvą, – be jokios abejonės. Nors tas siauras sluoksnis, sakyčiau, yra mūsų visuomenės paviršelio putos, o visuomenė kaip visada didžiąja dalimi yra inertiška. Bet yra ir nemaža dalis save visuomenėje ir visuomenės prasmę suvokiančių žmonių ir, manau, kad jos, šios apsisprendusios dalies, yra daugiau negu tų, kurie čiauska per visas *mass medijas* pagal gautas instrukcijas.

...vis dėlto darydami nemenką įtaką jų vartotojams...

Dabar taip sukonstruotas politinis gyvenimas, kad iš esmės jis gali būti valdomas tam tikru informacinės masės kiekiu, kuris daro visiškai nereikšmingą kitą balsą. Sovietmečiu kiekvienas tiesos balsas buvo aukso vertės, nes jis buvo draudžiamas, ir žmonės gaudyte gaudė kiekvieną jo pasireiškimą. Dabar gi viskas atvira, viskas laisva, vadinasi, žmonės laisvai ir plaukia, nebėra reikalo kažko ieškoti. Tas tikrai gąsdina. Gal net į neviltį tai varytų, bet aš, kaip žmogus jau pagyvenęs, kažką panašaus mačiau ir per sovietmečio agoniją. Tada matėsi, kad aiškiai klibanti visais atžvilgiais atgyvenusi sistema elgėsi visiškai neracionaliai, net primityviai, o tam tikra dalis ją aptarnaujančių *mass medių* tarškėjo su entuziazmu, keldami ir neviltį, ir pasišlykštėjimą. Staiga kaip šluota – švyst, – ir griuvo sistema per kelias dienas, jei ne per dieną, kai 1988 metų birželio 24-ąją Katedros aikštėje įvyko pirmas Sąjūdžio mitingas. Šiaip žmogus paprastai juk užsiėmęs daugiausiai savo gyvenimu, pinigų „darymu“, vaikų auginimu ir taip toliau, tačiau ateina laikas, kuris įduoda jam kažkokį ženklą kaip perspėjimą, grėsmę, ir jis persiorientuoja į visuomeninę programą. J. Basanavičiaus paminklas galėtų būti toks ženklas: ir priminimas, ir perspėjimas, galų gale – ir sąžinės balsas...

Apskritai, ar mūsų valstybė atitinka J. Basanavičiaus suformuluotos nacionalinės valstybės principą?

Formaliai žiūrint, taip. Teritorinį principą atitinka idealiai. Kaip žinome, laikui bėgant teritorija, kur lietuvių gyventa, susiaurėjo, tačiau principinė teritorija, kuri potencialiai gali būti valstybe, išliko. Čia yra pats didžiausias, mano supratimu, J. Basanavičiaus nuopelnas, kad jis dar iki „Aušros“ apibrėžė lietuvių teritoriją, kad čia gali būti valstybė. Drįstu manyti, kad jis jau tada išvelgė ne tik etnografinius, ne tik kultūrinius, bet ir politinius ir net geopolitinius aspektus, nes valstybei kurtis jie labai svarbūs ir toli gražu ne taip lengvai suvokiami. Toli gražu. Kelias buvo labai sunkus, bet valstybės idėja realizuota. O dabar kas? O dabar – masinis bėgimas nuo to, kas jau sukurta.

Anuomet irgi bėgta į amerikąs...

Tuomet žmonės bėgo neapsikęsdami sunkaus būvio, negalėdami išmaitinti šeimų, galima sakyti, turėdami tik rankas ir kojas, dabar bėga baigę aukštąsias, tarp kitko, baigę mokslus jau ne sovietmečiu, gaudami tikrą, nepadailintą, cenzūros nenuitarkuotą informaciją. Yra dvi ideologijos: viena ideologija teigia, kad žmogus turi gyvent bendruomenėje, o ta ben-

druomenė ne tik *de facto* susijusi tarpusavyje, bet susijusi ir su tėvais, protėviais, su juos maitinusia žeme, su tradicijomis; kita ideologija teigia priešingai – nereikia jokių tėvynės saitų, tradicijų, kur man gerai, ten ir bus „tėvynė“. Laimei, šita filosofija akivaizdžiai patiria smūgį po smūgio, bliūkšta panašiai kaip sovietmečio sistema, kurios atšaka, tarp kitko, yra ši dabartinė ideologija. Tuomet visi turėjo būti lygūs, šiandien – visi laisvi. Nuo ko laisvė, kur, kuriems galams ta laisvė? Nesvarbu. Ir vienu, ir kitu atveju iš tam tikros žmonijos patirties iščiulptas vienas labai svarbus aspektas, ir, žinoma, pragaištingai.

Viename jūsų straipsnyje skaičiau: „Vis dažniau galima matyti ir fiksuoti bandymų nuneigti ir lietuvius kaip tautą, ir pačią Lietuvos valstybę apraiškas. Tiesa, tai vyksta palyginti lėtai, bet kartu vis auga nuojauta, kad artėja kažkas panašaus į cunamio bangą, grasinančią nušluoti visą Lietuvą...“ Ar ši nuojauta neišnyko?

Šitas jausmas nepalieka manęs ir šiandien. Cunamio pavojus akivaizdus, jis susijęs su valstybės politiniu kodu, kuris, manau, yra neprotingas.

Sakėt, kad liberalizmas bliūkšta...

Taip, bet ne mūsų dėka, mes esam kaip skiedra nešami... Gal cunamis vėl praslinks pro šalį, o mes vėl rasime kur prisiglausti... Čia nieko nauja neišrandu: garsus mūsų istorikas Edvardas Gudavičius senąją Lietuvos valstybę yra pavadinęs šakalu. Įvaizdžio logika tokia: prisiglausti prie didelio, prie galingo ir egzistuoti. Jeigu ir iškils didelių problemų, prisistatys konsultantų ir pakonsultuos...

Iš Europos Sąjungos, turit galvoje?

Ir iš ten, ir dar iš kažkur, ir ne šiaip sau konsultantų, bet *konsultantų*, nuo kurių priklauso dar ir kai kieno gerovė. Juo uoliau vykdys jų rekomendacijas, tuo geriau gyvens. Nesitikėjau, kad gali būti toks rafinuotas, toks gudrus spaudimas įvairiais sirenų balsais. Ne visai garbinga situacija, bet ir ne visai protinga. Nelabai protingai gyvenam ir užtat toks rezultatas, užtat ir dėl ekonomikos, ir dėl demografijos, ir dėl saugumo beveik kybome ant plauko. Žinoma, atkūrus valstybę, tam tikrą laiką, matyt, neišvengiamai reikėjo konsultantų, tačiau atėjo laikas parodyt, ar sugebame savarankiškai protauti. Iš esmės patys savimi buvome labai trumpai, istorijos požiūriu gal tik akimirką, gal tik Sąjūdžio laikais, kai griuvo sovietmečio sistema, kai nusimetę varžtus pradėjom gyventi savimi. Kai dar nežinojom, kokiais drabužiais rengtis.

Dabar jau žinom – iš Vakarų...

Taip, žmogus vis tiek yra lyg beždžionė, jam reikia mėgdžioti. Kiek jis sugeba išlaikyti savąjį aš, tiek jis atsparus visoms madoms, kurioms impulsą, kaip ir apskritai visai mūsų padėčiai, duoda ne istorikai, ne filologai, – iš esmės lemia jau už Lietuvos ribų esančios jėgos. O, jei turėt didelį norą stiprią srovę išsilaikyti, o, jei sugebėti už kažko užsikabinti... Tada galėtume sakyti įvairaus plauko konsultantams: taip, ponai, jūs sakote tiesą, bet ne visą, arba: jūs sakote tiesą, pusiau naudingą mums, o daugiau naudingą jums. O jei karpai ausimis ir abejojai, vadinasi, tu nežinai. Tu nežinai, jie žino. Taip ir neša mus toji srovė. Bet ne mūsų srovė.

Irmanto Siderevičiaus nuotrauka. „Respublika“.

DOVILAS PETKUS

NEUTRALIOS ISTORIJOS KELIAS Į OKUPACIJĄ

Visų pirma privalau pasakyti, jog esame aršaus konflikto epicentre. Reiškieniai, kurie mūsų istorinėje sąmonėje ilgą laiką buvo suprantami kaip nekvestionuojami, natūralūs, dabar pasiekė tokią būklę, kai kiekvieną dieną esame priversti įrodinėti jų vertę. Tai vargina, tačiau reikia pažymėti, kad bet kuria mūsų atsipalaidavimo akimirka bus pasinaudota, žaibiškai išplėšiant dar dalelę mūsų istorinės savasties. Tai, kad nepriklausomoje Lietuvoje kyla iniciatyvos statyti naujus paminklus tokiems politiniams kolaborantams kaip Salomėja Neris arba siekis naikinti Kazio Škirpos vardu pavadintas gatves, atspindi daugelio mūsų tautiečių vidinę būseną. Atrodo, jie nesuvokia, kas tokie yra, iš kur jie atėjo ir kas jiems patikėta saugoti ateičiai.

Visa tai yra pasekmė to, kad mes vis dar taip ir neturime istorinės atminties politikos. Nors tautą telkiantis istorinis pasakojimas yra būtina jos kaip politinės bendruomenės egzistavimo sąlyga, aplink mus išbujojo skaldantis diskusijų laukas, kur akivaizdūs tautos ir valstybės išdavikai ir toliau gerbiami ir vertimai, mokyklose pateisinami ar užtariami vien dėl to, kad pirmas buvo poetas, antras – jautrus, o trečias – nesuprato. Lietuvoje net nesuvokiama tokia banalybė kaip simbolikos galia, ir vis tenka priminti, kad paminklas viešojoje erdvėje ir paminklas Grūto parke nėra viena ir tas pat, kad viešojoje erdvėje paminklas yra gyva simbolika, visada palaikanti reikalingą sąmonės režimą.

Taigi kodėl susiklostė toks vaizdinys ir kaip tai įvyko?

Neveltui prieš trejetą dešimtmečių Sąjūdis prasidėjo nuo grupelės susirūpinusių paminklosaugininkų. Jau anuomet Sąjūdžio žmonės puikiai žinojo, kad tas, kas kontroliuoja praeitį, kontroliuos ir ateitį, tad kova už tautinės ir valstybinės atminties išsaugojimą bei pastangos gelbėti bent jos likučius buvo būtina Sąjūdžio atsiradimo ir Nepriklausomybės atkūrimo prielaida.

Atkūrus valstybę tikėtasi, kad bus gaivinama ir stiprinama sovietmečiu niokota ir sumenkusi tautinė bei valstybinė sąmonė, bus vykdoma jai atkurti palanki valstybinė istorinės atminties politika. Tačiau šito neįvyko, nes Lietuvai sugrįžus į Vakarų geopolitinę erdvę, joje jau viešpatavo tautas ir valstybes neigianti neoliberalistinė ideologija, kuriai buvo pajungta ir į šią erdvę besiintegruojančios mūsų valstybės istorijos politika.

Liberalus požiūris į istorijos ir politikos santykį šiandien leidžia paaiškinti vykstančių permainų kryptį. XX a. antrojoje pusėje atsirado daug paskatų imtis politinio istorijos neutralizavimo. Tai paskatino Antrojo pasaulinio karo metais vykdyti vokiečių nacių nusikaltimai ir prieš kelis dešimtmečius kilusi kosmopolitizmo banga, susijusi su globalizacija ir Europos Sąjungos integracija. Šie du procesai sustiprino įsitikinimą, kad politinis gyvenimas gali būti tvarkomas universaliais, nuo istorijos skirtumų nepriklausančiais principais.

Vakarų Europos šalyse kiek anksčiau prasidėjęs istorijos neutralizavimo procesas po SSRS griūties greitai persimetė į visą žemyną, įskaitant ir pokomunistines valstybes. Vidurio ir Rytų Europos šalių istorinę savivoką ištiko Vakarų visuomenių religijos, moralės ir metafizikos likimas – ji buvo patraukta iš politinio gyvenimo arenos. Politikai suformulavo reikalavimą „kuo mažiau istorijos“, primenantį garsųjį liberalių ekonomistų reikalavimą „kuo mažiau politikos“.

Pasibaigus komunistiniam laikotarpiui, liberalus istorijos ir politikos santykis tapo sudėtine visuomenės liberalizacijos proceso dalimi. Privatizuodami ūkį, staiga privatizavom ir istoriją. Kuo labiau įsigalėjo liberalūs politiniai principai, tuo stipriau girdėjosi balsų, reikalaujančių istoriją pradėti suvokti kaip asmeninio pasirinkimo dalyką, nesiskiriantį nuo piliečių sugebėjimo rinktis profesiją, gyvenamąją vietą ar prekes.

Tokiu būdu įgyvendintas ekonominis visuomenės išskaidymas į savo asmeninę naudą besirūpinančius individus-atomus palietė kultūros, istorijos ir politikos supratimą. Šiandien lietuviai vis mažiau pajėgia telkti bendriems politiniams veiksams. Tai rodo ne tik politinio dalyvavimo nuosmukis, bet ir didėjantis nesugebėjimas susitarti dėl istorijos. Ankstesniais laikais istorinėms asmenybėms statėme paminklus – tautos vieningumo simbolius. Dabar jie tapo visuomenę skaldančių ginčų objektu. Nesutariama dėl paminklų reikšmės, jų ryšio su pastatymo vieta ar meninių savybių. Grožis mums tapo didesnio sutarimo objektu negu istorija.

Šitokia būsena tapo patogi tam, kad nepriklausomoje valstybėje būtų tęsiamas sovietmečiu vykdytas istorijos perrašinėjimas ištautinimo ir išvalstybinimo dvasia. Kryptingai konstruojamu istoriniu pasakojimu, kurio pagrindinis leitmotyvas primena sovietinį, siekiama įtikinti, kad visos Lietuvos istorijos ir Sąjūdžio kovos galutinis tikslas esąs įsilieti „į broliškų Europos tautų šeimą“ ir į vadinamąją pasaulio pilietinę visuomenę.

Tokią suklastotą ir iškreiptą tautos atmintį diegiantį istorinį pasakojimą, kaip ir sovietmečiu, konstruoja prisitaikėlišku pažiūrų istorikai bei jų sekėjai: Alfredas Bumblauskas – Vilniuje, Alvydas Nikžentaitis – Klaipėdoje, Šarūnas Liekis – Kaune. A. Bumblausko darbus puikiai iliustruoja jo paties teiginys, esą Lenkijos ir Lietuvos karinis konfliktas dėl Vilniaus krašto tebuvo „jaunalietuvių“ ir „senalietuvių“ konfliktas. Taip A. Bumblauskas faktiškai teigia, kad Vidurio Lietuva išties buvo legitimus politinis darinys, o Lietuvos kariai krito pilietiniame kare, kuriame lietuviai patys vieni kitus esą išsišaudė. Savi vėl šaudė į savus. Panašią giesmę apie partizaninį karą giedojo ir sovietiniai istorikai savo darbuose. Esą komunizmu įtikėję lietuviai žudė kitus tautiečius, kurie buvo įsitikinę naciai ir Hitlerio draugovinėms.

Nevalia nutylėti to, kaip naikindami viešos pagarbos ženklus mūsų valstybės patriotams ir statydami paminklus kolaborantams, taip pat palaikydami šią neutralios, jokio bendrumo nekuriančios ir į visuotinę anomiją vedančios istorinės sąmonės kūrybą, mes išties galimai rengiame dirvą naujai tos pačios Rusijos okupacijai, kurios metu būsime visiškai nepasirengę priešiškos jėgos informacijai ir istorijos perrašinėjimui. Nepadarę išvadų ir neprivertę savo valdžios tarnauti tautai ir jos telkimui, tapsime kąsneliu bet kokiai dvasinei ar fizinei okupacijos formai.

Kalba Signatarų namuose 2017 m. sausio 31 d. vykusioje diskusijoje „Telkianti ar skaldanti istorinė atmintis?“

KAROLIS KAUPINIS

TARPINĖ BŪSENA

Kai mokiausi Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute ir filmavau savo bakalaurinį darbą, tuometinis Talino universiteto rektorius Reinas Raudas man papasakojo keistą būdą ieškoti aukso vidurio. Yra vienas medis. Ir yra miškas. Tačiau jei aplink vieną medį sodinsime vis daugiau medžių, galų gale tai virs mišku. Lygiai taip pat jei miške po vieną imsime pjauti medžius, jų taps tiek mažai, kad tos medžių grupelės nebegalėsime vadinti mišku. Šitaip galvodami, mes turėtume rasti tokią ribą, kur vienu medžiu daugiau – dar vis miškas, vienu mažiau – jau nebe. Aš ilgai apie tai mąščiau, bandžiau rasti tą kiekį, kai vienas medis sudaro visą skirtumą, bet paskui mečiau, nes pagalvojau, kad čia absurdas, žaidimas sąvokomis. Atsisėdęs, gerai įsižiūrėjęs ir galėdamas laisvai pridėti arba atimti, gal ir rastum tą ribą, kur pusė nulūžusio kamieno reikštų tą neapibrėžtą darinį tarp miško ir nemiško, bet kas nors atėjęs iš šalies ir tokio matymo neturintis, konstantuotų tik ką nors vieną. Čia miškas. Arba čia – ne miškas. Bet kas, bandęs stovėti ant lentelės, padėtos ant ritinio, matyt, žino, kiek proto ir raumenų įtempimo reikia, kad išsilaikytum vidury. Ir dažniausiai tik nusviręs galų gale supranti, kur maždaug buvo vidurys, kur buvo galima stovėti lygiai.

Tuomet, kai esi aukso viduryje, to dažniausiai nesupranti. Supranti tik jį praradęs. Bet užfiksuoti, kai jį pasieki, ir jame likti labai sunku. Žmonės ilgai neišlaiko vidurio. Daugeliui išvada „viskas yra sudėtinga“ yra per sudėtinga. Žmonės mėgsta, kai būna juoda arba balta. Kai būna paprasta. Kaip vaikystėje, kai viskas aišku. Kai bijai arba ne. Kai labai lengva pereiti iš baimės į ramybę, – užtenka mamos. Tačiau realybė nėra paprasta, ypač politinė realybė. Liepą parašyta Džono Čilkoto (John Chilcot) ataskaita, įvertinanti Britanijos vaidmenį Irako kare, yra tris kartus ilgesnė už Bibliją. Aš net Biblijos dar nesu perskaitęs iki galo, nors tiek kartų sau leidau pasisakyti apie krikščionybę. O koks komentuotojas kur nors komentare keliais žodžiais lengvai vertina Irako karą. Nusistatę aiškias ribas žmonės gali judėti toliau. Kitaip yra tarpinės būsenos mėgėjams. Išvada „visaip gali būti“ verčia juos nuolatos matyti išimtį iš taisyklės, jie dažniausiai nesiima aktyvios veiklos, nes visame kame mato dvi puses, ieško paties vidurio – tos tarpinės būsenos tarp miško ir medžių.

Čia kaip būti su pusiau sukištais marškiniais. Jie arba sukišti, arba ne. Vaikystėje man liepdavo susikišti marškinius į kelnes, bet tada kišdavosi tik nevykėliai. Tuomet buvo laikas, kai susikišdavau pats juokais. Dabar jau susikišu visai rimtai. Su amžium ateina apibrėžtumo poreikis, kad turėtum aiškią formą, nebūtum išsiplaikstęs, žinotum, kas esi, kokį tavo mato ir kaip tu įpratęs, kad tavo matytų. Atsimenu, kažkada šitoje auditorijoje vienas mūsų diplomatas sakė parašęs eilėraščių knygą, ir aš jį smerkiau. Tai tu apsispręsk – tu poetas ar diplomatas. Bet dabar, kai aš jau kurį laiką pusiau žurnalistas, pusiau režisierius, man vis įdomesnė darosi ta tarpinė būsena ir tai, kaip sunku ją užimti.

Aną dieną televizijoje susiginčijau su kalbininke dėl žodžio „isteblišmentas“, kurį norėjau vartoti siužete apie Trampą. Ji man neleidžia, sako, kad nesupras mano žiūrovai, žmogus kur nors Lietuvos kaime, kuris tik iš televizoriaus bando išsiaiškinti, kas dedasi pasaulyje. O man taip norisi, kad tas žiūrovai greičiau išsivaduos iš savo provincialumo. Aš gi mokiausi. Noriu, kad Lietuva taptų „normalia valstybe“. Noriu greitesnio progreso, noriu šuolio. Ir taip sunku tikėti progresu, bet nežeminti atsilikusio. Žinoti tarptautinius žodžius, bet nesakyti jų nesuprantantiesiems. Ir vis dėlto kalbėtis su jais. Juk mes galėtu-

me tiesiog atsiplėšti ir keliauti sau į priekį. O čia turiu sulėtinti tempą ir dar tiesti ranką. Užstringti tarpinėje būsenoje.

Maža to, yra vienas atvejis, kai likti tarpinėje būsenoje net pavojinga. Kuomet esate priverstas pasirinkti – gintis ar pasiduoti, net jei puola ne jus. 2013-ųjų rugpjūčio 2-osios vakarą sėdžiu Šiuolaikinio meno centro kavinėje. Rugpjūčio 2-oji Rusijoje – desantininkų diena. Staiga iš už kampo pasirodo du šlitiniuojantys vyrai desantininkų uniformomis ir žydromis beretėmis. Pagal amžių abu man tiktų į tėvus, pagal sudėjimą ir raumeningumą į tėvus man netinka. Smarkiai girti. Pastebėję prie vieno staliuko sėdintį tamsaus gymio italą palaiko jį čečenu ar musulmonu ir priėję kerta jam į pakaušį iš nugaros. Visa kavinė, kurioje apie 50 mano kartos žmonių – įprastinė tenyktė publika, – sustingsta, kaip atsitinka prieš apsisprendžiant: sprukti ar pulti. Aš, sujaudintas to imperinio šovinizmo neteisybės, einu sugėdinti, kad taip negražu. Tačiau pamirštu, kad kartą taip žodžiais jau bandžiau išspręsti konfliktą. Tada gal su desantininkų vaikais septintoje klasėje Žirmūnuose, šalia Šiaurės miestelio, dalijomės laikraščių prekybos teritorija. Tada gauna mano draugas, šįkart desantininkas „išjungia“ mane patį. Tai įvyksta likus pusmečiui iki Krymo aneksijos ir Ukrainos užpuolimo – karo, kuris vėl iškelia į viešumą esminį klausimą: kaip mums viso šito išvengti? Pasiruošimu kariauti ar taikumo deklaravimu? Atsispaudimais ar dialogu?

Mano atveju dialogo užmezgimas su desantu nepavyksta – nėra alternatyvos dialogui iš mano pusės. Neturiu ką pasiūlyti, kas bus, jeigu žodžiai nesuveiks. Šį rugpjūtį čia lankęsis rusų režisierius Aleksandras Sokurovas privačiame pokalbyje manęs klausia, kodėl 1940-aisiais nesigynėme? Man bandant atsakyti, kad gynėmės paskui partizaniniu karu, bet apsiginti prieš tokią didžiulę jėgą buvo neįmanoma, jis beda į suomių ir sako: „O jie gynėsi“. Paradoksali stipriojo logika – tave nustosiu mušęs tik tada, jei net žinodamas, kad šiaip jau esi už mane gerokai silpnesnis, nebijodamas skausmo iš paskutinių man kąsi.

Tarpinė, sustingimo būseną, dažniausiai baigiasi pralaimėjimu. Bronius Krivickas buvo poetas. Priešinosi. Bunkery vertė Gėtė. Žuvo nuo granatos. Bunkery jam reikėjo sėdėti, nes jo valstybė nepasipriešino. Kostas Kubilinskas irgi buvo poetas. Priešintis nenorėjo, norėjo rašyti vaikams. Bet jam liepė pasirinkti – pražudys tėvus arba nužudys jis. Nužudė. Paskui parašė eilėraštį, kaip miške strazdas drožia storą lazda ir visus ruošiasi išvanot. Žvėrys bijo, bet nieko nedaro. Mainais į strazdo pažadą nemušti ima girti storą strazdo lazda. Laiku nepasipriešinę blogiui, mes rizikuojame vėliau atsidurti tokioje situacijoje, kur tik nedaugelis mūsų išdrįs nenusileisti ir nedarys kompromisų su sąžine. Amosas Ozas rašo, kad labiau nei užpuoliko aukos dažnai nemėgsta vienos iš jų pačių tarpo, kuri drįsta priminti, kad vis dėlto dar yra nesusitaikiusių, priminti, kad galima nesileisti į kompromisą su sąžine, kad kažkas gali vadovautis ne asmeninės naudos išskaičiavimu, o moralinėmis maksimomis. Dabar manau: tuomet pagrindinė mano klaida buvo ta, kad užuot pasikvietęs kitus tokius pat silpnus kaip aš, prie desantininkųėjau vienas. Būtų tokia maža, dešimties *suslikų* sausio 13-ąją prieš du desantininkus. Dabar mūsų buvo 50, o jų du. Jie dviese, o mūsų 50 – po vieną.

Sėkmės istorijos, kurių jums turbūt neretai tenka klausytis, dažniausiai turi vieną trūkumą – jų centre būna vienas žmogus. Kaip jis save susikūrė. Bet žmogus niekada nieko nepadarė vienas. Mums reikia kito žmogaus. Ypač žmonių, kuriais norėtusi sekti. Tokius žmones reikia rinktis labai atsargiai. Net jeigu renkatės tik *feisbuke*. Pagrindinis kriterijus – tai, ką jie sako, neturi būti smarkiai nutolę nuo to, ką jie daro. Visada vertingesnis toks žmogus, kuris mažiau deklaruoja, bet padaro maždaug tiek, kiek pasakė galįs padaryti, nei žmogus, sušunkantis „pirmyn“, ir pirmas „sukantis“ atgal. Išlaikyti balansą tarp to, ką teigi, ir to, ką darai. Tai irgi yra tarpinė būseną. Kažkur tarp teorijos ir praktikos. Gal jų abiejų mišinys, o gal anapus jų. Politinė filosofija, jei gerai pamenu, tai vadina menu. Tai būsenai aš turiu su menu susijusį apibūdinimą. Turėjau puikų fortepijono mokytoją.

Dažnai man grojant jis liepdavo sustoti ties koku nors akordu ir klausytis, kaip garsas po truputį tyla. Taip klausydamasis pasieki tokią ribą, kai nebesupranti, ar garsas dar iš tiesų skamba fiziškai, ar jis jau tik tavo galvoje. Tai leidžia sąlyginai ilgam užstrigti tarpinėje būsenoje tarp garso ir tylos, tarp visko ir nieko. Jei niekas nepertraukia to momento, gali jame būti tiek, kiek nori.

Panašus dalykas įmanomas su vaizdu. Senieji persų tapybos meistrai visą gyvenimą nugyveno piešdami miniatūras. Didelis ir centre ten galėjo būti tik sultonas, pusdievis. Visa kita, žmonės – mažos detalės šonuose. Tad tai buvo labai kruopštus darbas, reikalaujantis itin įtempto žvilgsnio, ir daugelis tų dailininkų į gyvenimo pabaigą apakdavo. Pajutę silpstantį regėjimą, kai kurie nenorėdavo kentėti tos drumzlinos pereinamosios fazės ir su nusmailinta plunksna ar adata išsidurdavo akių obuolius patys. Šitaip apakimas ateina ne iš karto. Tad prieš išsidurdami akis prieš save jie pasidėdavo gražiausią gyvenime matytą darbą ir į jį žiūrėdavo. Taip ateidavo momentas, kai būdavo nebeaišku, ar jie dar mato fiziškai, ar jau tik prisimena tai, ką tik ką regėjo jų akys. Šitaip vaizdas likdavo atmintyje visados. Šitaip jie suvisam užstrigdavo toje tarpinėje būsenoje tarp tamsos ir šviesos, tarp visko ir nieko. Būsenoje, kai viskas jau nebeįmanoma, o nieko dar taip nesinori. Pats faktas, kad tie piešėjai nenorėdavo laukti aklumo ateinant savaime, įrodo, kad daugeliui mūsų tarpinė būseną yra sunkiai pakeliama, net jei žinome, iš kur ir į kur einame. Kam yra tekę slaugyti mirštantį ligonį, žino, kad ta būseną tarp gyvenimo ir mirties kelia didžiulį bejėgiškumo jausmą. Gal pirmą kartą gyvenime pajuntame, kad negalime padaryti nieko, nors visada girdime: *just do it*. O tuomet belieka laukti.

Priešingai nei ribotas žmogus, politiniai dariniai gali išvengti mirties. Valstybė, kurios atgimimui dabar šiek tiek daugiau nei TSPMI, bet mažiau nei man, pagaliau turi žmones, vėl gimusius ir išaugusius laisvėje. Tai jūsų karta. Savaime ji niekuo ne geresnė už prieš tai buvusias. Tačiau kažkodėl man atrodo, jog vien tas faktas, kad vaikystėje jūs, duok Dieve, nežaidėte „Ali Baba, čėvo sluga“ nepakabina jums akmens po kaklu prieš pradedant gyvenimą anapus studijų institute. Žaidimas „Ali baba“ buvo sugalvotas KGB, aš esu tuo tikras. Kad vaikai, tėvų atsivežti į Baltijos kelią, jį sugandintų. Pamatę rankų grandinę bėgtų ir ją perkirstų. Ačiū Dievui, žmonės ten rėkė ne „Ali Baba, čėvo sluga“, bet „*Lietuva nam siūda*“. Ir ją gavo.

Lietuva, už kurią atsakomybę prisiimsite baigę TSPMI, dar vis yra tarpinėje būsenoje. Kažkas tarp valstybės, kurios ekonomika neveikia, jei sustoja karinė pramonė, ir valstybių, kurių ekonomika – privačios iniciatyvos, skatinančios žmogaus atsakomybę už tai, ką jis daro. Tarp valstybės, kuri jaučiasi įsipareigojusi maitinti žmones, kurie nenori daug dirbti ir nesitiki uždirbti, ir valstybių, kur tikima darbu, uždarbiu ir jo nesigėdijama. Tarp valstybės, kur pinigai – statusas, ir valstybių, kur pinigai – tik laisvė. Tarp valstybės, kuri nebenori eiti į Vakarus, ir valstybių, kurios yra Vakarai, bet nebežino, ką tai reiškia. Tarp valstybių, kur yra žmogaus teisės be pareigų, ir valstybės, kur žmogaus teisių nėra, tik pareigos valstybei. Tarp valstybės, kur visi, kas ne su mumis, tie prieš mus, kur „bijo, vadinasi, gerbia“, kur „kieno galia, to ir teisybė“, kur „muša, vadinasi, myli“ arba „muša, bet savas“, ir valstybių, kur nedrįstama pripažinti, kad kas nors prieš mus vis dėlto yra. Tiesiog šiaip sau, iš piktumo, kad mes – menkesni ir silpnesni, todėl neturime teisės egzistuoti. Tarp valstybių, kurių piliečiai jie yra, ir valstybės, kuri jos piliečiams yra priešas, ir žmogus nori, kad jį paliktų ramybėje, kur nėra politinio žmogaus, tik baudžiauninko sąmonė, kur viskas, kas išeina už šeimos rato, geriausiu atveju sukelia abejingumą, blogiausiu – priešišumą. Tarp valstybės, kurioje tikima, kad tik kančioje ir cenzūruojamas gimsta geras menas, ir valstybių, kur jis gali gimti laisvėje. Ir net jei laisvėje tokie šėdevrai – kaip kančioje – negimsta, tose valstybėse pati laisvė vertinama labiau nei nelaisvėje gimę šėdevrai.

Lietuvoje rasite abiejų tų kraštutinių bruožų. Ir galbūt taip visada bus. Galbūt viskas, ką mes turime mokėti padaryti, – tai nė į vieną iš jų nenukrypti. Erano Kolirino „Orkestro vizite“ yra toks veikėjas – Aleksandrijos policijos orkestro dirigento pavaduotojas. Beveik dirigentas, bet dar ne (o gal niekada ne). Jis pradėjęs rašyti koncertą. Bet kol kas parašęs tik jo uvertiūrą. Ji labai graži, bet akivaizdžiai nebaigta. Orkestrui atvykus į arabų kultūros dienas Izraelyje jį priėmusi žydų šeima paprašo pagroti, ką jis sukūręs. Po kelių gražių natų koncertas nutrūksta. „Tik tiek?“ Tada jis liūdi vienas, teisinasi, sako, „būčiau parašęs, bet taip atsitiko... žmona, paskui vaikas ir...“. Kambaryje lovelėje guli kūdikis. Į kambarį įeina jo tėvas ir sako: „*Maybe this is how your concerto ends. I mean... not a big end with trumpets and violins. Maybe this is the finnish. Just like that, suddenly. Not sad, not happy. Just... Small room. A lamp. A bed. Child sleeps. And... Tons of loneliness.*“* Ir tada tuštumai užpildyti vyras paleidžia prisukamą žaislą virš kūdikio lovos. Išgirdęs lopšinės melodiją, arabas staiga supranta, kokios toliau turi būti jo nebaigto koncerto natos.

Kalba Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto 25-mečio proga 2017 m. vasario 8 d.

Baltijos kelyje. 1989 m. rugpjūčio 23 d. Sauliaus Gruodžio nuotrauka.

* „Galbūt taip ir baigiasi jūsų koncertas. Turiu omenyje... ne iškilminga pabaiga su trimitais ir smuikais, o... Tiesiog šitaip, staiga. Nei liūdnei, nei linksmi. Tiesiog... Mažas kambarys. Lempa. Lova. Miega vaikas. Ir... nežmoniška vienatvė.“

PAMINĖJIMAI

AISTĖ PETRAUSKIENĖ, VYKINTAS VAITKEVIČIUS

(NE)PARAŠYTA 1944–1953 M. LIETUVOS PARTIZANINIO KARO ISTORIJA

Nežinia, kas pirmasis ištarė, kad 1944–1953 m. Lietuvos partizaninio karo istorija jau parašyta, bet šiandien naujaujų laikų tyrinėtojų rate ir visuomenėje vyrauja būtent tokia nuomonė. Po ilgos pertraukos šiame straipsnyje sugrįžtama prie svarbiausių partizaninio karo istorijos klausimų ir siekiama atkreipti dėmesį, jog per tuos metus, kai skambėjo žodžiai *jau parašyta* arba *nieko naujo nebus parašyta*, padėtis šioje srityje iš esmės pasikeitė.

Prieš dešimtmetį partizaninio karo istoriografiją išsamiai aptarė Mindaugas Pocius: iki 1988 m. birželio jos būta sovietinės, po to – rašomos tautinio Atgimimo ir Nepriklausomos Lietuvos dvasia¹. Atskirą šios istoriografijos dalį sudaro lietuvių išeivių darbai, kurie stokoja pirminių šaltinių, tačiau Kęstučio Girniaus monografija tebėra viena iš konceptualiausių².

Atkūrus Nepriklausomybę Lietuvoje kilo 1944–1953 m. partizaninio karo tyrimų banga, vyravo didžiajam nacionalistiniam pasakojimui būdingas herojinis ir romantinis požiūris į laisvės kovotojus, o daugelis knygų ir straipsnių buvo parašyti iš esmės kaip antisovietiniai ir kontrpropagandiniai³. Partizaninio karo istorija tilpo į tris pagrindines knygas: kolektyvinę monografiją „Lietuvos partizanai 1944–1953 m.“⁴, mokykloms skirtą vadovėlį „Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai“⁵ ir Jono Žemaičio-Vytauto biografiją⁶ („Lietuvos kare“⁷ nagrinėjami tik 1944–1946 m. įvykiai). Atkreiptinas dėmesys, kad nė vienas iš šių veikalų netapo akademinio darbo pagrindu. Apskritai per Nepriklausomybės metus parašytos vos keturios disertacijos, kurios labiau ar mažiau buvo susijusios su partizaninio karo istorija: 1995 m. Arvydas Anušauskas apgynė disertaciją, skirtą Lietuvos gyventojų sovietiniam genocidui⁸, 2005 m. M. Pocius nagrinėjo partizanų kovą su kolaboravimu kaltinamais gyventojais⁹, 2009 m. Bernardas Gailius atskleidė, kokią vietą partizaninis karas užima šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje¹⁰, o 2016 m. Mingailė Jurkutė tyrinėjo istorinį partizaninio karo pasakojimą¹¹.

¹ Pocius M. 1944–1953 m. partizaninio karo Lietuvoje istoriografija // *Istorija*, t. 64, 2006, p. 52–64.

² Girnius K. *Partizanų kovos Lietuvoje. Čikaga, I laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti*, 1987.

³ Žr.: Gailius B. 1944–1953 m. partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje. Hum. m. daktaro disertacija. *Istorija (05H)*. Vilniaus universitetas, 2009, l. 17–18.

⁴ Gaškaitė N., Kuodytė D., Kašėta A., Ulevičius B. *Lietuvos partizanai 1944–1953 m. Kaunas, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga*, 1996.

⁵ Gaškaitė N. *Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*. Vilnius, Aidai, 1997.

⁶ Gaškaitė-Žemaitienė N. *Žuvusiųjų prezidentas. Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*, 2005 (1 leid. – 1998 m.).

⁷ Kasparas K. *Lietuvos karas. Kaunas, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga*, 1999.

⁸ Anušauskas A. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 m.* Vilnius, Mintis, 1996.

⁹ Pocius M. *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*. Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009.

¹⁰ Gailius B. 1944–1953 m. partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje; pgl.: Gailius B. *Partizanai tada ir šiandien*. Vilnius, Versus aureus, 2006.

¹¹ Jurkutė M. *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išeivijos pasakojimai*. Hum. m. daktaro disertacija. *Istorija (05H)*. Vilniaus universitetas, 2016.

Kas šiandien verčia kelti ir svarstyti prieš du dešimtmečius parašytos Lietuvos partizaninio karo istorijos klausimus? Tai, jog per prabėgusius metus buvo surasta ir įarchyvinta per dvi dešimtis Lietuvos partizanų archyvų, kurie atskleidžia iš esmės kitokį partizaninio karo vaizdą ir prašyte prašosi tyrinėtojų dėmesio.

Partizanų archyvų klausimas iškilo Atgimimui prasidėjus, tuo pačiu metu partizaninio karo dalyviai, ryšininkai, rėmėjai ėmėsi kovotojų žūties vietų, palaikų užkasimo duobių, slaptų kapų, ginklų, bunkerų paieškų. Tačiau nugriautos ryšininkų ir rėmėjų sodybos, dirbami laukai, iškirsti miškai archyvų paieškas labai apsunkino; retenybė dar buvo ir metalo iešiklis. Atkaklumu pasižymėjo Kauno Tremtinių sąjungos darbuotojas Česlovas Kišonas, kuris teigia atradęs iš viso trylika didesnių ir mažesnių Lietuvos partizanų archyvų¹. Č. Kišonas jų dokumentus pradžioje savarankiškai, vėliau restauratorių padedamas gelbėjo ir atiduodavo į Kauno rezistencijos ir tremties muziejų, Lietuvos ypatingąjį archyvą, kitus muziejus ir archyvus.

Partizanų archyvų skaičius tolydžio augo: 1994 m. liepą buvo surastas Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės, 1994 m. rugsėjį – Žemaičių apygardos vadovybės, 1999 m. liepą – Vytauto apygardos Tigro rinktinės, 2003 m. rugsėjį – Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės, 2004 m. – Prisikėlimo apygardos vadovybės archyvas ir t. t.² Deja, partizaninio karo tyrimams visi šie dokumentai iki šiol didesnės įtakos nedarė. Tai, ko laisvės kovotojai iš paskutiniųjų siekė – laisvės kovos istorijos vardan išsaugoti savo archyvus, – per 27 atkurtos Nepriklausomybės metus Lietuvoje tebėra nesuprastas dalykas ir, akivaizdu, neišsemtas istorijos aruodas. Paskutiniojo mokslo veikalo, kuriame tyrinėjama XIX–XX a. Lietuvos nacionaliniai karai, partizaniniam karui skirtose dalyse³ pabrėžiama, jog „partizaninio karo istorijos faktams tikslinti, išsamesniam laisvės kovų vaizdui atkurti represinių struktūrų archyvinę informaciją yra būtina gretinti su pačių partizanų dokumentais /.../. Dokumentų kolekcijose yra partizanų vadovybės įsakymai, nutarimai, instrukcijos veiklos klausimais, kovos veiksmų suvestinės, reglamentai ir taisyklės, įvairūs atsisaukimai ir leidiniai.“⁴ Šių eilučių autorė žino ir 2000–2010 m. išleistus Tauro,⁵ Dainavos,⁶ Vytauto,⁷ Žemaičių apygardos⁸ dokumentų rinkinius, tačiau savo tyrime vis tiek atkakliai remiasi sovietinio saugumo, o ne partizanų dokumentais: per daugiau kaip 100 nuorodų vos kelis kartus šmėsteli tik dokumentų rinkinio „Laisvės kovos 1944–1953 metais“, išleisto 1996 m., pavadinimas (beje, dokumentai jame buvo kupiūruojami).

Užtenka pasklaidyti Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro leidinius ir tampa aišku, kad Centro tyrėjai dirba ne su Lietuvos partizanų, o su okupantų ir kolaborantų medžiaga. Sovietinio saugumo archyve duomenys apie partizaninį karą yra, žinoma, kuo patogiau išrūšiuoti, susegti, dažnai jau ir išanalizuoti. Tad ko tyrėjas dar galėtų geisti?!

Pirmiausia dingteli žodis *tiesa* – partizaninio karo tyrinėtojas turėtų siekti ir ieškoti tiesos. Kryžiuočių kronikų eilutės apie Lietuvą ir lietuvius seniai skaitomos su kritiniu dėmesingumu, o to nė pašnibždomis negalima pasakyti apie sovietinių sekimo (agentūrinių), veikimo (operatyvinių), baudžiamųjų, tremties ir visų kitų anuomet užvestų bylų skaitymą. Saugumiečiai ir sapnuose nesvajėjo, kad jų melas, klastotės ir krauju persunkti tardymo protokolai veiks mūsų sąmonę taip giliai ir ilgai. Veiks net laisvę apgynusioje Lietuvoje.

Siekti pokyčių, tyrimuose remtis šiuolaikiniais analizės būdais ir priemonėmis, pasitelkti naujausią įrangą, svarbiausia – pakeisti vyraujančią požiūrį į partizaninio karo tyrinėjimus yra labai sunkus uždavinys. Bet jis gyvas, laukiantis. Privalome parašyti 1944–1953 m. Lietuvos partizaninio karo istoriją, pagrįstą ne okupantų ir kolaborantų žiniomis, o partizanų archyvuose išlikusia medžiaga, kuri, laimė, kasmet gausėja. (Čia iškyla ir neįsisąmoninta laisvės kovos dalyvių bei amžininkų prisiminimų reikšmė.)

¹ Iš Č. Kišono, g. 1937 m., kilusio iš Ilgižių k., Betygalos vls., Raseinių apskr., dabar gyvenančio Kaune, 2016 m. vasario 2 d. pokalbio su Mariumi Debesiu, Greta Paskočiūmaite, Aiste Petrauskiene ir Vyktintu Vaitkevičiumi.

² Pagal Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) fondo K–5 apyrašą.

³ Teorinė šio darbo prielaida, kuria remiantis partizaninis karas Lietuvoje baigėsi 1949 m. gruodžio 31 d., yra atskiras klausimas, kuris šiame straipsnyje nebus nagrinėjamas.

⁴ Jankauskienė E. 1944–1953 m. Lietuvos partizaninis karas su Sovietų Sąjunga // Lietuvos karai. Lietuvos XIX–XX a. nacionalinių karų sisteminė-kybinė analizė. Sud. Gediminas Vitkus. Vilnius, Eugrimas, 2014, p. 215.

⁵ Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952 m.). Vyr. red. Juozapas Romualdas Bagušauskas. Vilnius, Lietuvos archyvų departamentas, 2000.

⁶ Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.). Vyr. red. Juozapas Romualdas Bagušauskas. Vilnius, Lietuvos archyvų departamentas, 2003.

⁷ Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.). Vyr. red. Kęstutis Remeika. Vilnius, Lietuvos archyvų departamentas, 2003.

⁸ Lietuvos partizanų Žemaičių apygarda (1945–1953 m.). Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2010.

1949 m. Lapkričio 27. d.
 Spareigojam šias dokumentus
 saugoti: „Našlaitėi“ / t.y. Valytei Onai, Adon
 Syrenaučiai karūnava. m. įvairius val.
 Ir sulaukus laisvės, potiekti tėvynės.
 laisvosios sąjauos.
 Iš pasirodų šventai saugoti. L.L.K.S.
 Ona Valyte

Onos Valytės-Našlaitės pasižadėjimas saugoti Maironio rinktinės Mindaugo tėvūnijos dokumentus. Kėdainių krašto muziejus.

¹ Žr.: Gailius B. Partizanai tada ir šian-
dien, p. 33–35.

² Partizano užrašai.
[LLA V rinktinės
štabo raginimas
rinkti informaciją,
1945 m.] LYA, f.
K-41, ap. 1, byla
102, l. 147; žr.:
Petrauskienė A.
Laisvės kovotojų
prisiminimai:
1944–1953 m. par-
tizaninio karo da-
lyvių vardynas //
Sunkusis paveldas.
Acta Museologi-
ca Lithuanica. T.
2. Vilnius, 2015,
p. 201.

³ [Adelės Rinkevičiūtės
baudžiamoji byla.]
LYA, f. K-1, ap. 58,
b. P-15792, t. 6,
l. 193v.

⁴ Lietuvos partizanų
Dainavos apygar-
da (1945–1953 m.),
p. 272.

⁵ [1949 m. kovo 30
d. Kunigaikščio
Margio rinktinės
štabo instrukcija
Nr. 5.] LYA, f. K-12,
ap. 1, b. 8.

⁶ Iš Č. Kišono vasario
2 d. pokalbio su
Mariumi Debesiu,
Greta Pasko-
čiūmaite, Aiste
Petrauskiene ir
Vyktu Vaitkevi-
čiumi.

⁷ Žr.: Įarchyvintų raštų
pok[etų] [aprašas.]
LYA, f. K-5, ap. 1,
b. 22, l. 1–76.

Partizanai – tai savo valstybę gynusi Lietuvos kariuomenė. Ją sudarė nereguliarūs savanorių daliniai, kurių kariai turėjo laipsnius, buvo suskirstyti į būrius, kuopas ir net batalionus. B. Gailiaus žodžiais tariant, mums nebūtina nustatyti partizanų ryšį su tarpukario Lietuvos kariuomene (nors – tenka pridurti – jis yra akivaizdus). Pakanka paaiškinti, kad okupuota Lietuvos valstybė neišnyko ir niekur negalėjo išnykti. Tačiau atsižvelgiant į daugelį kitų aplinkybių, partizanai, – tęsia autorius, – gali būti laikomi ir iš naujo sukurta Lietuvos kariuomene¹.

Neatskiriama šios kariuomenės būties dalis nuo jos užuomazgų Antrojo pasaulinio karo metais iki paskutiniųjų Lietuvos partizanų vadų žūties – raštai. Nesuskaičiuojama daugybė įsakymų, aktų, pranešimų, nurodymų, ūkinės ir piniginės apskaitos dokumentų, operatyvinės, žvalgybinės, visuomeninės veiklos aprašymų, karo lauko teismo kvotų ir sprendimų, atsišaukimų, laikraščių ir biuletenių, sveikinimų, padėkų ir, žinoma, laiškų. O kur dar nuotraukos ir fotojuostos! Visų šių ir daugelio kitų partizaninio karo dokumen-
tų svarba partizanų vadams nekėlė nė mažiausios abejonės. Todėl nuo pat 1945 m. buvo girdėti raginimai ir įsakymai rinkti žinias, vesti užrašus ir *slėpti žemėje taip, kad priešas nesurastų*. Siekta, kad apie šiuos archyvus žinotų ryšininkai, rėmėjai arba kiti *labai pa-
tikimi* žmonės, kurių gyvybei negresia pavojus ir jie, viltasi, sulauksią Lietuvos laisvės². Aukštaitijos partizanų parengtoje instrukcijoje skelbiama, kad apie archyvą turi žinoti 2–5 laisvės kovotojai partizanai ir 2–3 *patikimiausi ir ištvermingiausi* legaliai gyvenantys piliečiai. Pastabose nurodyta, kad vienam apie archyvą žinančiųjų patekus į priešo rankas, archyvas turi būti perkeltas į kitą vietą³. Griežtai drausta svarbius dokumentus laikyti bunkeriuose. Dainavos apygardoje būta nurodymo archyvus slėpti už kelių šimtų metrų nuo vadaviečių⁴, kas mėnesį dokumentus nešti iš štabo būstinės ir pan.⁵

Č. Kišonas pasakoja, kad jam didžiausią išpūdį palikęs Maironio rinktinės, vėliau – vi-
sos Prisikėlimo apygardos partizanų vadas, prisiminimų „Partizano keliu“ autorius Juozas Paliūnas-Rytas (1918–1952): „Juozas Paliūnas labai daug rašė, jis kur tik sėdėdavo, tenai jisai viską [rašė]“. „1994 m., po daugelio darbo dienų Krakių apylinkėse (Kėdainių r.), kvie-
čių lauke su metalo iešikliu Č. Kišonas surado Maironio rinktinės archyvą. Nuo 1949 m. rugpjūčio iki 1950 m. balandžio šio milžiniško, iš tūkstančių įvairių dokumentų lapų suda-
ryto archyvo, surišto į mažiausiai 35 ryšulėlius ir sudėto į du talpius bidonus, išsaugojimu rūpinosi būtent J. Paliūnas⁷.

Į saugumo rankas patekęs vienas iš Juozo Paliūno-Ryto archyvų.

Kaupti, slapstyti archyvą – sunku ir be galo pavojinga. Dažnai priešui patekdavo saugojimui jau paruošti partizanų dokumentų pluoštai ir net didžiausi archyvai¹. Minėtina 1952 m. vasario 6 d. Geručių kaime (Radviliškio r.) į saugumo rankas patekusio J. Paliūno archyvo nuotrauka²: visi saugojimui parengti dokumentai ir spauda buvo kuo tvarkingiausiai surūšiuoti, aprašyti, perrišti. Beje, susidūrimo su persekiotojais akimirka J. Žemaičio rogėse liko ir vėliau jo baudžiamosios bylos dalimi tapo visų Lietuvos partizanų vadų pasirašyta 1949 m. vasario 16-osios Deklaracija ir visi kiti tame pačiame maiše buvę Vyriausiosios vadovybės dokumentai³.

Tiesa ir tai, kad praradę dokumentus, partizanai tarpusavyje dalijosi jų nuorašais. 1948 m. rugsėjo 6 d., traukdamiesi iš apsupimo, Aušros rinktinės štabo nariai prarado visą susirašinėjimo su Prisikėlimo apygardos vadovybe medžiagą: įsakymus, laiškus, nuorašus, slaptavardžių sąrašus, taip pat spaudai skirtus straipsnius. Atsižvelgdamas į tai, rinktinės vadas P. Morkūnas apygardos vadui Leonardui Grigoniui-Užpaliui po mėnesio rašė: „Jei nesusidarys keblumų, prašau turimų Aušros rinktinės štabo raštų padaryti nuorašus ir juos prisiųsti.“⁴

Tuo partizanų archyvų istorija tik prasideda. Svarbu, kad archyvo radėjas būtų, partizanų žodžiais tariant, *tikras lietuvis* ir dokumentais tinkamai pasirūpintų. Daugelis archyvų dar partizaninio karo metais pateko okupantams. Antra tiek jų buvo surasta vykstant melioracijai ir pražuvo vien dėl to, kad pateko į blogas rankas. Be to, partizanų dokumentai, kaip žemėje paslėpti pinigų lobiai ar vertingi daiktai, turi *trauką*, kuriai ne visi radėjai pajėgūs atsispirti. Todėl iki šiol neretai tai, kas priklauso visai mūsų tautai, tapdavo išimtinė vieno žmogaus nuosavybe. 2004 m. Minaičiuose (Radviliškio r.) surastas Prisikėlimo apygardos vadovybės archyvas daugelį metų buvo pas Auksutę Ramanauškaitę-Skokauskienę, kuriai Julijona Mikniūtė-Petrėtienė pirmajai pranešė ir patikėjo nepaprastąjį radinį.

Pastarųjų metų patirtis nuteikia viltingai: 2014 m. lapkritį surasti Maironio rinktinės Birutės tėvūnijos, 2016 m. gegužę – Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės Žarėnų kuopos dokumentai, o rugsėjį – Tauro apygardos dokumentų ir spaudos bidonas labai greitai pateko į Lietuvos ypatingąjį archyvą, restauratorių rankas ir, nemažiau svarbu, buvo plačiai aprašyti žiniasklaidos. Dabar belieka žengti trečią svarbų žingsnį – pasiekti, kad į archyvinti partizanų dokumentai būtų saugomi pagal partizanų sukurtą tvarką.

¹ Plg.: Ramanauskas (Vanagas) A. *Daugel krito sūnų...* Kaunas, 1991, p. 4.

² [Liongino Savičiaus ir jo dukros Elenos Marijonos Savičaitės baudžiamoji byla.] LVA, f. K-1, ap. 58, b. 23760/3, l. 226; plg.: 1952 m. spalio 29 d. Devynduonių kaime (Kėdainių r.) į saugumo rankas patekusio spaudos archyvo nuotrauka [Ipolito Tvarijono, žmonos Viktorijos Tvarijonienės ir jų dukros Elenos Birutės Tvarijonaitės baudžiamoji byla.] LVA, f. K-1, ap. 58, b. 26514/3, l. 551-2.

³ Gaškaitė-Žemaitienė N. *Žuvusiųjų prezidentas*, p. 265.

⁴ Išsamiau žr.: LVA, f. K-5, ap. 1, b. 146, l. 16.

Daugėliškių miške rastas Maironio rinktinės Birutės tėvūnijos archyvas. 2014 m. Eugenijaus Peikštenio nuotrauka.

Antai jau minėti 1994 m. rasti Maironio rinktinės partizanų dokumentai iš P. Morkūno ir J. Paliūno ryšulėlių Ypatingajame archyve buvo sudėti pagal... rūšis. Todėl šiandien reikia daugybės laiko ir pastangų, norint pluoštus partizanų raportų, įsakų ir įsakymų, kautynių aprašymų ir kitų dokumentų vėl sujungti tarpusavyje bei susieti su lydraščiais, kurie yra tiksliai datuoti ir būtini tolesniems tyrimams. 2016 m. restauruoti ir aprašyti Daugėliškių miško archyvo dokumentai iš dviejų dešimčių Alekso Meškausko-Alytės ritinėlių buvo sudėti pagal naują – chronologinę – tvarką. Toks neapdairumas iš dalies paaiškina, kodėl partizanų dokumentai tyrimuose iki šiol nevaizduoja jokio didesnio vaidmens. Išrūšiuoti jie dažnai taip sumaišomi, kad reikia daug pastangų atskirti, ar toje pačioje byloje saugomi dokumentai yra iš Jungtinės Kęstučio apygardos Birutės rinktinės, ar Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės Birutės tėvūnijos (jų toks pat trumpinys BI). Tas pats galvosūkis su pasikartojančiais partizanų karinės organizacijos vienetų slapyvardžių trumpiniais: GE (Gediminas), KU (Kudirka), JU (Juozapavičius) ir daugeliu kitų. Kaip lengva į vieną aplanką sudėti visus VYT trumpiniu paženklintus dokumentus ir kaip sunku atskirti, kurie iš jų priklausė Vytauto, kurie Vytenio daliniui!..

Žinoma, darbą apsunkinančių aplinkybių yra daugiau. Pagrindinė kyla iš partizanų *slaptumo*, kuris persmelkęs visus be išimties dokumentus. Juos perskaityti ir teisingai suprasti paprastai kliudo ne šifrai (tam tikros skaičių sekos), o slapyvardžiai, kuriuos turėjo visi kovotojai, visi daliniai, visos vadovybės struktūros, visos jų būstinės, visi veikimo rajonai, taip pat ryšininkai ir rėmėjai.

Klausimas labai rimtas – baimindamasis sukelti pavojų šeimai ir giminaičiams, laisvės kovotojas kaip įmanymąs slėpė savo ikipartizaninio laikotarpio tapatybę, siekė, kad žūties atveju nebūtų atpažintas jo veidas ir kūnas, ir lygiai tuo pačiu metu dėjo pastangas,

Vyties apygardos partizano Marijono Pociūno-Erdvės pažymėjimas.
Iš Romo Kauniečio archyvo.

kad abi tapatybės – senoji ir naujoji – neliktų pamirštos mylimųjų, artimųjų, pažįstamų lūpose bei širdyse¹. Juk tokiu atveju veltui kovota ir aukotasi.

Į šį sudėtingą ir prieštaringą klausimą partizanai turėjo paruošę atsakymą. Partizaninio karo pradžioje būta partizanų sąrašų, kurie buvo tikslinami kas mėnesį, o 1949 m. nuspręsta vesti kiekvieno laisvės kovotojo Tėvynei pareigų ėjimo lapą. Nors šiuose lapuose nebuvo rašomas tikrasis kovotojo vardas ir pavardė (tik slapyvardžiai), bet pateikta gimimo data, nurodytas išsilavinimas, karinis pasirengimas, aprašyti per sovietinę okupaciją patirti nuostoliai, stojimo į partizanų gretas ir priesaikos davimo data, dalinių pavadinimai, kautynių ir sužeidimų sąrašai bei daugelis kitų žinių leidžia nupiešti visiškai tikslų partizano paveikslą. Vyties apygardos štabas partizanams išduodavęs pažymėjimus su nuotrauka, įrašytu vardu, slapyvardžiu ir pagrindiniais asmens duomenimis. Partizanų metraštininko Romo Kauniečio ir istoriko Dariaus Juodžio nuomone, tokiam žingsniui Aukštaitijos partizanus pastūmėjo sovietinio saugumo provokatoriai.

Atskirai minėtina, kad partizanų vadovybė manė Tėvynei pareigų ėjimo lapą būsiant pagrindiniu dokumentu, įrodančiu vieno ar kito asmens nuopelnus Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžiui: „Praktiška šių lapų reikšmė L[laisvės] K[ovoto]jams bei žuvusiųjų L[laisvės] K[ovoto]jų išlaikytiniams bus ta, kad šie lapai sudarys dokumentinį pagrindą išrūpinti L[laisvės] K[ovoto]jams bei žuvusiųjų L[laisvės] K[ovoto]jų išlaikytiniams įstatymų numatysimos teisės bei pirmenybės.“² Deja, pažymos apie dalyvavimą laisvės kovoje (kario savanorio vardas, teisės, pirmenybės) Lietuvoje paprastai teikiamos remiantis sovietinio saugumo medžiaga, o Tėvynei pareigų ėjimo lapai lieka taip giliai archyvuose, kad apie juos daugelis šių eilučių skaitytojų, galimas dalykas, apskritai girdi pirmą kartą.

¹ Dvigubą partizanų tapatybę akivaizdžiai liudija jiems skirti sveikinimai krikšto vardo – Kazimiero, Juozo, Antano ar Petro – dienos proga.

² Laisvės kovos 1944–1953 metais. Sud. Dalia Kuodytė ir Algis Kašėta. Kaunas, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996, p. 370–371.

Atsižvelgiant į tai, kad Tėvynei pareigų ėjimo lapai atsirado tik 1949 m. ir išliko ne visi, dar būtina suprasti, kaip partizanai per daugelį kovos metų neklydo, nesipainiojo tarp dešimčių Vytautų, Vytenių, Kęstučių, Šarūnų, taip pat Beržų, Klevų, Sakalų, Pavasarių ir daugelio kitų pasikartojančių kovotojų slapyvardžių.

Naująją – kovotojo – tapatybę partizanų raštuose lydėjo asmens gimimo data; antroji, tokios pačios svarbos, buvo įstojimo į laisvės kovotojų gretas diena. Žinių apie kovotojus dažnai buvo pateikiama ir daugiau: apie tarnybą Lietuvos kariuomenėje, ten įgytą karinį laipsnį, narystę Šaulių sąjungoje ir kita, bet pagrindiniai požymiai – dvi datos. Kartais vietoj gimimo metų, mėnesio ir dienos dar buvo rašomas kovotojo amžius.

Nesvarbu kas – pranešimas aukštesnei vadovybei apie naują partizanų dalinio narį (*partizanų kandidatą*) ar siūlymas kovotoją skirti į aukštesnes pareigas, jo teikimas apdovanojimui ar kas mėnesį rengiama dalinio sudėties lentelė, – du minėti požymiai visuomet lydėjo slapyvardį. Slapyvardžiai (partizanų raštuose dažniausiai rašoma *slapyvardės*) buvo keičiami kiekvieną kartą, kai į priešų rankas gyvas pakliūdavo partizanas, ryšininkas ir juo labiau – ryšių įgaliotinis, kuris gabendavo vadų žodinius pranešimus. Per ilgesnį laiką susidarydavo buvusių ir jokių būdu nepasikartojančių kovotojų slapyvardžių grandinės. Nedaug kam žinoma, kad vienu metu kovotojas turėdavo du slapyvardžius – sakytinį (dar vadinamą *šaukiamuoju*) ir rašytinį (kartais vadinamą *nuolatinį*). Tad kai kalbame apie slapyvardžių grandinę, ji visuomet dviguba ir todėl neretai paini¹.

Atkreiptinas dėmesys, kad dauguma vyraujančių partizanų vadų slapyvardžių, tokių kaip Vytautas (J. Žemaičio), Žadgaila (Petro Bartkaus), Užpalis (Leonardo Grigonio), Merainis (Juozo Šibailos), Rimantas (P. Morkūno), Rytas (J. Paliūno) ir daugelis kitų, yra ne sakytiniai, o būtent rašytiniai. Tad nereikėtų stebėtis, kad partizaninio karo liudytojais P. Bartkų dažnai vadina Dargiu, L. Grigonį – Daniu, o A. Meškauskas viename pranešime save vadina Ala (sakytinis) ir tą patį dokumentą pasirašo kaip Beržas (kurį laiką rašytinis A. Meškausko slapyvardis).

Slapyvardžių tyrinėjimui didelę reikšmę turi rašysena, todėl privalu kruopščiai kaupti jos pavyzdžius, kurių gausu partizanų laiškuose. Su didžiausiu atidumu reikia sekti ir partizanų einamas pareigas – kovotojų žūtys lėmė didelę kovotojų kaitą. Kuomet partizano slapyvardis negirdėtas ir, atrodo, nėra su kuo jį palyginti, pirmasis pagalbos raktas – nurodomos kovotojo pareigos: vadas, vado pavaduotojas, štabo arba vieno iš štabo skyrių viršininkas, visuomeninės dalies arba vieno iš jos skyrių viršininkas, grandies arba skyriaus vadas, partizanas – laisvės kovotojas.

Partizanų vadų įsakymai yra ta vieta, kurioje paskelbtos visos pagrindinės žinios apie karinės organizacijos tvarką ir pertvarkas, partizanų karinius laipsnius ir pareigas, paskatinimus, papeikimus, teismus, taip pat ir kovotojų žūtį. Vien tik po skirtingus archyvus ir bylas išblaškytų partizanų sričių, apygardų, rinktinių, rajonų arba tėvūnijų įsakymų, kai kuriais atvejais ir partizanų vadų įsakų sutelkimas vienoje vietoje skaitmeniniu pavidalu su šiuolaikiniais paieškos įrankiais būtų tikrų tikriausias lūžis 1944–1953 m. partizaninio karo tyrimuose.

Prieiga, atsispirianti nuo vieno, o toliau einant – nuo *kiekvieno* partizano tapatybės, yra kruopštus ir daugialypis tyrimas, kuris kloja pamatus naujai partizaninio karo istorijai, geba prakalbinti daugumą partizanų dokumentų ne tik jų pačių, bet ir saugumo archyvuose. Plika akimi neįskaitomiems įsakymams, laiškam, Tėvynei pareigų ėjimo lapams ir kitiems neįkainuojamiems šaltiniams neatidėliojant reikalinga šiuolaikinė įranga, kuri išblukusias istorijos vietas vėl paverstų žodžiais ir eilutėmis.

Tam, kad pagrindinė straipsnio mintis ir išvados būtų visiškai aiškos, pabaigoje tenka jas suglausti ir paryškinti. Pirma, okupantai ir kolaborantai negalvojo apie mūsų partizanų istoriją, todėl jų medžiaga šio nepaprasto karo už Tėvynės laisvę pasakojimą labiau iškrei-

¹ Dvigubi partizanų slapyvardžiai, pavyzdžiui, Gražvydas Faustas, Pavasaris Našlaitis, Dobilas Jūreivis, Kovas Leupardas, Armis Saulius, Ruduo Žiedūnas (LYA f. K–5, ap. 1, b. 30, l. 8) primena vardo ir pavardės vartojimą poroje.

pia, nei grindžia ar plėtoja. Antra, rūpindamiesi dokumentais, kuriuos šimtą kartų saugiau būtų buvę sunaikinti, nei išsaugoti, partizanai mums aiškiai parodė ir ne kartą teigė, kad laisvoje Lietuvoje visi šie dokumentai bus jų kovos liudijimas, pirmas ir pagrindinis šio pasakojimo šaltinis, būsimų laisvės kovotojų – partizanų, ryšininkų, rėmėjų – *teisių bei pirkmenybių* pagrindas. Trečia, 1944–1953 m. partizaninio karo istorijos tyrimas yra mūsų svarbiausias neatidėliotinas uždavinys. Siekiant jį įgyvendinti, šiandien turime į šalį padėti okupantų ir kolaborantų pranešimus bei suvestines; privalome atnaujinti žemėje paslėptų partizanų archyvų paiešką; užtikrinti Atgimimo metais rastų ir iki šiol nerestauruotų dokumentų išsaugojimą. Nuodugniems tyrinėjimams, partizaninio karo istorijai būtinas tvirtas pagrindas – skaitmeninis visos Lietuvos partizanų archyvas su visapusiškos paieškos galimybe. Apie tai išsamiau – kitame „Nepriklausomybės sąsiuvinių“ numeryje.

Mindaugas Lukošaitis. Lietuvos partizanai ir jų archyvas. Iš piešinių ciklo „Rezistencija“.

PRISTATYMAI

IŠSAMUS VASARIO 16-OSIOS IR KOVO 11-OSIOS LIETUVOS PALYGINIMAS

ZENONAS NORKUS. DU NEPRIKLAUSOMYBĖS DVIDEŠIMTMEČIAI. KAPITALIZMAS, KLASĖS IR DEMOKRATIJA PIRMOJOJE IR ANTROJOJE LIETUVOS RESPUBLIKOJE LYGINAMOSIOS ISTORINĖS SOCIOLOGIJOS POŽIŪRIU. VILNIUS, AUKSO ŽUVYS, 2014, 703 P.

Jau keletą metų Lietuvos akademinė visuomenė džiaugiasi pristatoma Vilniaus universiteto prof. Zenono Norkaus monografija.

Kovo 11-osios Lietuvos istorija – tai atkurtos Lietuvos valstybės istorija. Todėl Pirmosios ir Antrosios Respublikos dvidešimtmečių palyginimas yra ne tik akademinis, bet ir praktinės reikšmės uždavinys. Pasak monografijos autoriaus, tai buvusi pagrindinė priežastis, vertusi imtis šio lyginamojo sociologinio tyrimo.

Knygoje išsamiai analizuojama ūkinė santvarka, visuomenių socialinė kaita, palyginami politiniai režimai. Kada gyvenome geriau – tarpukariu ar pokomunistiniais laikais? Ar tarpukario ūkinė pažanga būtų leidusi pasiekti Suomijos pragyvenimo lygį? Ar 1919–1920 m. Lietuva turėjo galimybių atsikovoti Vilnių? Ar smetoninė Lietuva buvo teisinė valstybė? Kaip būtų atrodžiusi SSRS neokupuota 1990 m. Lietuva? Ar pokomunistinė Lietuva turėjo šansų neužleisti Baltijos šalių ūkinės pažangos lyderės pozicijų Estijai? Tai toli gražu ne visi skaitytoją intriguojantys pristatomos knygos klausimai.

Analizuodamas Vasario 16-osios Lietuvos ūkinę pažangą, prilyginamą „šimto metų šuoliui“, autorius kruopščiai pagrindžia išvadą apie tarpukario Lietuvoje sukurta valstybinę kooperacinę kapitalizmą. Tokia ūkinė praktika sušvelnino pasaulinės ekonominės krizės pasekmes ir lėmė kokybinį ūkio šuolį nuo žaliavų prie maisto pramonės sukūrimo ir eksporto.

Atkurtoji Lietuva Pirmosios Respublikos ūkinio šuolio nepakartojo. Pokomunistinis kapitalizmas įgijo neoliberalaus kapitalizmo formą. Autorius tai įvardija kaip „didžiausią pokomunistinės Lietuvos kapitalistinės raidos nesėkmę“.

Ūkinių santvarkų palyginimą palydi kruopšti visuomenių socialinės kaitos, agrarinių reformų analizė, politinių režimų palyginimai.

Labiausiai intriguojanti knygos dalis – epilogas apie ateities Lietuvą. Ar šiandien Lietuvoje naikinami ir neigiamai vertinami Sosnovskio barščiai po 30 metų taps Lietuvos technologinio proveržio ir praturtėjimo šaltiniu? Dėl kokios okupacijos žalos atlyginimo sumos ateities Lietuvos vyriausybė galėtų derėtis su poputininės Rusijos vyriausybe? Atsakymus į šiuos klausimus skaitytojas ras perskaitęs visą prof. Z. Norkaus knygą*.

Algimantas Jankauskas

* Knyga išleista 300 egz. tiražu. Mažas tiražas kompensuojamas skaitytojams prieinama elektronine forma adresu <http://web.vu.lt/fsf/z.norkus/files/2014/02/Du-zome%C4%8Diai.pdf>